

کیمبل پوری بولی

(تاریخ و تذکرہ)

جہاچی و کھی لہ

ارشاد سیماب ملک

کیمبل پوری بولی

(تاریخ و تذکرہ)

(چھاچی و گھسی لہجہ)

ذوق پبلی کیشنز اٹک

سبھے حق را کھویں

کتاب نانائں : کیمبل پوری بولی (تاریخ و تذکرہ)
(چھا چھی و گھیبی لہجہ)

لکھاری : ارشد سیماب ملک

ورقے : ۲۰۸

پہلی وار : ۲۰۲۰ء

مُل : ۳۰۰

چھپواک : ذوق پہلی کیشنز انٹک

خط پتر : ارشد سیماب ملک النور پلازہ انٹک

malikarshadak@yahoo.com

منظور عارف

ڈاکٹر مرزا حامد بیگ

پروین ملک

پروفیسر غلام ربانی فروغ

ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد

مشتاق عاجز

توقیر چغتائی، طاہر اسیر، ثقلین عباس انجم نے ناں جنہاں ماں بولی آں مان بخشا

JALALI

ونڈووتر

۱۱۶	سید نصرت بخاری	۸	پہلی گل
۱۱۹	آغا محمد جہانگیر	۱۳	پہلی بولی
۱۲۲	جمیل حیات	۱۶	اپنی بولی بارے کچھ وچار ڈاکٹر ریاض شاہد
	گرہ پپی پپی	۹۱	انک نی تاریخ تے ثقافت
۱۲۵	محمد اظہار الحق	۲۸	کیمبل پورج انسانی زندگی نے آثار تے زبان
۱۲۹	توقیر چغتائی	۶۸	شاعراں ناتذکرہ
۱۳۰	ملک نذیر ساقی		چھاپی چھاپی
	راہول رائے	۶۹	قاضی نادر دین
۱۳۳	ڈاکٹر ارشد محمود شاہ	۷۱	غلام عبد المجید
۱۳۸	شازیہ اکبر	۷۳	مولوی محمد سعید
۱۴۱	عرفان راجہ	۷۵	عمر انکالا والا
۱۴۳	عقیل ملک	۷۷	سید مہتاب شاہ
	چھاپی چھاپی	۷۹	سید شاہ ولایت
۱۴۷	مشتاق عاجز	۸۱	عبد الکرم
۱۵۷	پروین ملک	۸۲	گلاب خان
۱۶۶	ڈاکٹر مرزا حامد بیگ	۸۴	منظور عارف
۱۷۱	لیاقت سیما	۹۵	غلام ربانی فروغ
۱۷۷	توقیر چغتائی	۹۸	نائب رضوی
۱۸۰	ارشاد علی	۱۰۱	مشتاق عاجز
۱۸۶	عثمان صدیقی	۱۰۷	شیخ سلمان
۱۹۱	سید نصرت بخاری	۱۱۰	توقیر چغتائی
۱۹۵	ارشاد سیما ملک	۱۱۴	عقلین عباس انجم
۲۰۲	عظمت عاصی		

پہلی گل

کیمبل پور (ایٹک) نانائے علمی تے ادبی حوالے نال کوئی اُپراناں نہیں۔ اس خطے ج ایہجیاں ^{۱۱} ہستیاں گزریاں ون جنھاں فی شہرت سمرقند، بخارا تے پورے ہندوستان ج عربی، فارسی ادب تے تدریس نے حوالے نال ہئی۔ اردو ادب فی خدمت ج اس ضلع نے ادبیاں تے شاعراں نا بہوں سارا حصہ وئے پروفیسر غلام ربانی عزیز، ڈاکٹر غلام جیلانی برق، نذر صابری، پروفیسر فتح محمد ملک، ڈاکٹر سعد اللہ کلیم، دیویندر اسر، وقار بن الہی، خلش ہمدانی، محمد اظہار الحق، ڈاکٹر مرزا حامد بیگ، احمد جاوید، احمد داؤد، علی تنہا، ڈاکٹر ایوب شاہد، محمد حمید شاہد، ڈاکٹر عبدالعزیز ساحر، مشتاق عاجز تے ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد جے ادبیاں اردو ادب تے نہ ملنے آ لے نقش چھوڑے ون۔

عربی، فارسی توں ہٹ کے پنجابی ادب نا ذکر کیتا ونجے تے گیانی گر مکھ سنگھ مسافر، جسونت سنگھ وٹا، پروین ملک، توقیر چغتائی تے ایچے کئی ناں ملے ون جنھاں پنجابی ادب آسے اپنے حصے نا کم کیتا تے عالمی ادب ج اس ضلع نانائے اُچا کیتا۔ اسان فی ای بد نصیبی رہی اے جے اتھے نے ادبیاں تے شاعراں فی اپنی مقامی بولی ج ادب تخلیق کرنے دھیں بہوں گھٹ توجہ رہی اے برے ای بی نہیں آکھا ونج سکنا جے اسان فی مقامی بولی نا دامن شعر و ادب توں خالی رہیا۔ ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد اوراں فی محنت تے کھوج اسان نے علاقے فی چھا چھی بولی نامان ودھایا تے قاضی نادر دین، شاہ مہتاب، شاہ ولایت، ملا عبدالحمید، گلاب خان، فضل احمد جے شاعر چھا چھی فی پہچان بنے۔

ای گل اسان آسے بہوں وڈی اے جے ڈاکٹر صاحب چھا چھی بولی آں پاکستانی زبانان ج شامل کرایا تے اسان واں ای پتا لگائی اپنی بولی بی کوئی شے ہئے وے، تے اس فی مٹھاس کی ہونی اے۔

گھسی تے چھاچی ج ادب تخلیق ہون فی وجدناں زیادہ گل بات انھاں دوہاں بولیاں
 نے بارے ج ای کیتی وینی اے۔ کجھ سنگی کیمبل پوری آں گھسی، چھاچھی، جنگی، جندالی توں
 بی ہک وکھرا لہجہ آکھن لگ پین۔ کجھ نا آکھنا وے جے کیمبل پوری ج گھسی، چھاچھی
 ، جندالی، جنگی وغیرہ سارے لہجیاں شامل ہو دینین اس آسے سارے ضلع فی زبان کیمبل
 پوری ای سدی ویسی۔ گل اتھے تک تاں سمجھ آئی وے برے جے اگر اسی گل اتھے ای مکا
 چھوڑاں تاں وت پنجابی زبان فی ذیل ج لہجیاں تے بولیاں فی ونڈ فی بی کیمبل پوری لوڑ ہی جے
 لسانیات نے ماہر تے کھوج کاراویں وت اپنا سر کھپانے رین؟ زری پنجابی ای آکھ
 چھوڑنا ہوں نیں کرنا ہیا؟ ای گل آکھ چھوڑنا سب توں سوکھا کم اے برے لہجیاں فی اہمیت
 آں سمجھنا بہوں ضروری تے اوکھا جیہا کم اے، اس فی مثال آساں چھاچھی بولی نے حوالے
 نال لسانیات نے نامی گرامی ماہراں تے کھوج کاراں نے غلط اندازیاں توں مل وینی جس
 ناں ذکر ڈاکٹر صاحب اپنی کتاباں بی کیتا۔ اس آسے اسی کیمبل پوری فی ذیل ج گھسی
 ، جندالی تے چھاچھی جے جینے جاگنے لہجیاں توں کئی کترا کے کبجوں لگ سکے آں؟ ای گل
 ضرور اے بی انھاں لہجیاں نے میل جول توں اسی کئی لفظ دوہے لہجے ج بی شامل کر
 چھوڑنے آں ای آساں فی کسی لہجے یا بولی آں ورتنے ج کم علمی تے ہو سکئی برے اس نال
 بولی فی اہمیت گھٹ نیں ہو سکئی ناں ای اسی ہک مکمل بولی یا لہجے آں نظر انداز کر سکے آں
 ۔ اس علاقے فی بولی آں کیمبل پوری ناں ضرور دینا چاہی نا برے اس فی ذیل ج شامل
 بولیاں واں نظر انداز نیں کر سکے آں۔ کیوں جے گھسی، جندالی تے چھاچھی ج لہنے تے
 چڑھنے ناں فرق اے۔۔۔ آساں اسی ہک ای لہجہ کیوں ویلے بی نیں آکھ سکے آں۔

انک فی قدیم تاریخ آں ساہمنے رکھاں تاں وت آساں انکی بولی آکھ سکے ہیاں کیوں
 جے کیمبل پوری ناں وے کے (انک قدیم) ”قلعہ انک بنارس“ فی تاریخی تے موجودہ

حیثیت، ضلع اٹک نے موجودہ نامیں فی حیثیت بی کوئی گھٹ نہیں ہیں۔ ادب چ شکر انکی فی شعری تاریخی حیثیت، خواجہ محمد زاہد انکی، عمراٹکاں والا، چن انکی تے حکم سنگھ انکی جے ناں بی نظری توں بنگھنے ون۔ مالے اٹک نے استاد شاعراں نیاں کئی نظماں بی (اٹک) نے نامیں اُتے لکھیاں ملنیاں ون۔ کیہ ای گل چنگی نہیں ہی جے انگریز نے دتے ناں کیمبل پورتوں اسی اُس نامیں آں اگے گھن کے اُراں آں جبر اُساں ناں ماضی بی ہیا تے حال بی اے۔

گل چھا چھی بولی نے نامیں نے حوالے ناں کیتی دنجے تاں چھا چھی نے جدید شاعر منظور عارف قیام پاکستان توں پہلوں اس بولی چ شعر لکھ کے اسں چھا چھی ناں دے چکے ہے جس ناڈ کر جمیل ملک فی ۴۵-۱۹۴۴ء فی یاداشتاں چ لہنہ۔ اُنھاں فی پہلی چھا چھی نظم ”مینڈھے مئے آں بچاؤ“ سب توں پہلی واری ۱۹۵۰ء وچ ”امراز“ لہور چ چھی۔ اس توں علاوہ ریڈیو آسے منظور عارف ”پنڈیو آئی لاری“ تے کئی ہوڈ رامے لکھ کے چھا چھی بولی نے نامیں فی پکی چھاپ لاچکے ہے۔ ۱۹۸۴ء چ ڈاکٹر مرزا حامد بیگ ”قصہ کہانی“ نے نامیں نال کہانیاں فی کتاب چھاپ کے اس زبان آں ”چھا چھی بولی“ ناں دتا۔ اس توں پچھے پروین ملک جنہاں فی جم پل چھپے توں میلاں دور شیں باغ گرائیں فی اے اُنھاں ۱۹۸۴ء وچ ای ”کیہ جاناں میں کون“۔ چھاپ کے مقامی بولی نیاں کہانیاں ”چھا چھی بولی“ ناں دتا۔ پروفیسر غلام ربانی فروغ فی کتب ”وسنا رہوے گراں“ بی چھا چھی بولی فی مثال اے۔ ڈاکٹر ناشاد صاحب ۲۰۰۴ء چ اس بولی آں پاکست فی زبانں نے نصاب چ شامل کرایا۔ کہیاں دہانیاں تو مقامی بولی فی ہگ چھا چھی نے نامیں نال پوری دنیا چ چ پئی وئی اے۔ ہاں البتہ اسں صرف چھپھ تک محدود نہیں کر سکے آں کیوں جے ای بولی (حال) تحصیل ہیڈ کوارٹر اٹک نے تقریباً سارے گراواں بولی وینی۔ شید اسی آسے ادھرے آلے سنگی اسں کیمبل پوری آکھنے تے زور دینے ون۔

ترقی پسند شاعر منظور عرفاناں چھا چھی نے جدید شعراں چ شامل اے انھوں نی
شاعری کیمبل پوری نے چھا چھی لہجے نا بہترین نمونے دے۔ تا سب رضوی ہک دو لکھیاں
چھاچی چ بہوں سونیاں لکھیاں ون برے انھاں ناز یادہ کلام ٹکسالی پنجابی وچ اے۔

غلام ربانی فروغ نی ”وسنا رہوے گراں“ تو قیر چغتائی نی ”ولو ہتا“ مشتاق عاجز
نی ”پھدای“ تے ملک نذیر سانول نی ”املاں ائی“ آساں نی کیمبل پوری شاعری نا گل
اثاثہ ون۔ نثر آلے پاسوں آساں نی بولی نا دامن اکا خالی رہیا منظور عارف اوراں ریڈیو
پاکستان آسے مقامی بولی چ ڈرامے لکھ کے نثر چ آساں نی بولی نامان ودھایا برے اس
معے چ ای سہرا ڈاکٹر مرزا حامد بیگ آں دینے۔ پروین ملک تے تو قیر چغتائی آساں
دو قدم ہور اگے ودھیا۔ مشتاق جزایاں کہانیاں پہلی واری آساں اپنے رسالے ”قتیل“
نے پنجاب رنگ چ چھاپیاں ہیاں جنھاں بہوں پسند کیتا گیا ہیا۔ اس توں پچھوں اوہ
کہانیاں چھا چھی ادب نا حصہ بنیاں تے نالے پنجابی نے کئی ہور رسالیاں چھاپیاں۔

۲۰۰۶ء توں مقامی بولی چ کہانیاں تے مضمون لکھنے دئیں مینڈھا دھیان ہویا۔ اس توں
پچھوں ای احساس زور پکڑ نا گیا جے آساں اپنی ماں بولی نال انصاف نہیں کیتا۔ کیوں جے
پشتو، بوجی، سندھی تے پنجابی نے دوہے لہجے، ماچھی، لوی، دو آبی، ڈوگری، پوٹھوہاری
تے ہندکوئیاں بے شمار کتابیاں آساں منلیاں ون برے اسی اپنے دائیں ٹکھ تے گل پنج
انگلیاں توں اگے نیس ودھنی اے، تے نہ ای آساں اپنی بولی نی املانا کوئی سر پیر لایا نہ آساں
کوئی رستہ گلڈ بنایا نہ کوئی کیمبل پوری یا چھ چھی ادبی بورڈ!۔ میں سمجھتا وں بنی اج اسی اس
بولی تے جو مان کرنے جو گے ہوئے آں تاں ای مان آساں چھ ای نے قدیم تے
جدید شعراں دتا جس نی دس آساں ڈاکٹر صاحب پائی۔

سنیو ای گل بہوں ماڑی اے جے اسی اس کم آں اگے ودھانے نے بجائے بکی دوہے

آں نکا نکا میں تے مک بن کے بیٹھے دے آں یا جہڑا کوئی سر چا وے تے اسی اُس نے سرے چ ڈانگ کدھ مارا۔ کوئی کم بی نکا نہیں ہونائے ولہ اس فی قدر ضرور جاننا لے^{۱۱} کچھ نہ کرنے توں تے چنگا وے کچھ کرنا۔ میں مشتاق عاجز نے سرے آں دعا دینا بے طاہر اسیر کولوں ”کیسبل پوری لغت“ چھپوا چھوڑا نیں۔ بہوں سوہنا کم ہو یا بھائیں کچھ کمیاں رہ بی گنیاں ہوون برے اسال نے ہتھ کچھ آیا تے وے، نیں تاں اج ای لغت دنیا فی سب توں وڈی پنجابی لغت چ کیجیوں شامل ہووے آ۔ اس چ سب توں ودھ ثقلین عباس انجم نا حصہ اس توں وے جے اُنھاں نے رسالے ’نگاں‘ کنیاں اپنی ماں بوں چ لکھنے فی تحریک دتی اے۔

اپنی بولی چ ای ادھ پڑھی جی کتب مانہہ بی چھاپنے ناشوق پیا، اس چ بہوں خامیاں تے کمیاں ہوسن برے اسال اپنی مٹی تے ماں بولی ناں مینڈھی محبت سمجھو۔ اس کتاب نے چھاپنے چ مینڈھی کوشش ای ہئی جے اپنی بولی چ کچھ لکھتاں ہک جا ہی اکھیاں ہوونجن جہڑی اج نیں تاں کل ضرور کسے نے کم آنجسن، ہن اسال کیسبل پوری آکھویا چھا چھی، گھیبی ای تساں اُتے بھائیں کوئی بی ناں دے چھوڑو۔ اہمیت وت بی اس علاقے فی بولی تے اس وچ نکھن آلیاں فی ای رہی۔

ڈاکٹر مرزا حامد بیگ، پروین ملک، ڈاکٹر ریاض شاہد، پروفیسر انور انیق، جناب مشتاق عاجز اوراں ناں شکریہ۔ ای کتاب ہک سال پہلوں چھپ گئی ہووے آ کچھ مہرباناں اس اتے لکھنے آسے مسودہ دتی رکھا اس آسے دیر ہو گئی۔ ثقلین عباس انجم، ارشد علی تے ہور سنگیاں نیاں محبتاں ناں شکریہ۔

پسکی بولی

جے ایس ایہ گل من لیے کہ انسان دا اسرار اک اے یعنی آدم توں انسانی نسل ٹری تے فیر
 سناو ایہ وی منا پوے گا ایس دی بولی وی اکو امی سی۔ انساناں دے جوڑیاں توں خاندان
 بنے، خانداناں توں قبیہ، قبیلیاں توں ریاستاں تے ملک۔ انساناں دے میل ملاپ
 پاروں لفظاں دے وکاندرے نال دوجیوں زبانیاں بتیریاں اپنے اپنے خیال موجب
 چیزاں نوں اوہناں دیاں خوبیاں مطابق نال دتے گئے۔ لفظاں نوں جدوں لوک بولدے
 نہیں ایہناں دا اچارن کرن ویہ فرق ضرور آجاندا اے۔ خاص کر جدوں بدیسی لفظ
 نوں دیسی لوک ادا کردے نہیں۔ ایسے فرق داناں لہجہ اے۔ لہجہ جدوں ترقی کردائے
 لفظاں جی تبدیلی آؤندی جاندی اے، نالے آسے پاسے دے اکھر لیتی ہندے جاندے
 نہیں، تے بولی داروپ دھاردے جاندے نہیں۔ ہر چیز جی تبدیلی دو جہاں توں آؤندی
 اے پہلا بدلاؤ ویلا بدلن نال تے دو جا جگہ بدلن نال۔

انسان نے کوچ کر کے اک جگہ توں دوجی جگہ ڈیرالا یا تے اوہدی زبان بدلی فیروقت
 دے بدن نال زبان وی بدل دی گئی۔ دیلا گز دا گیا تبدیلی آؤندی گئی۔ اک زبان یون والا
 بندہ جدوں دوجی زبان بولد اے اوہدے لفظ ادا کردا اے تے فرق ضرور پیندا اے
 پہلاں گل کہتی گئی اے کہ ایسے فرق داناں لہجہ اے۔ لہجہ ترقی کر کے بولی دی شکل و نالیندا
 اے بولی وچ لوک ادب جمننا شروع ہو جاتا اے۔

لوک ادب سینہ در سینہ منتقل ہند ارہندا اے تے لوک ادب دے ویکھ ویکھی مکھاری
 دی طبع آزمائی کردے نہیں۔ لوک ادب تے طبع زاد ادب دے سامن سنبھالن دا کم شروع
 ہو جاتا اے جیہڑ بڑا اچھ اے۔ بولی یا زبان دے ادبی سرمائے دا اندازہ اوہدے
 سنبھے ہوئے ادب توں آسانی نال لایا جاسکدا اے۔

پنجابی زبان دنیا دیاں گنیاں چُنیاں امیر زباناں چوں اک زبان ایں۔ جیہڑی
 دوآں پنجاباں تو وکھ ملحقہ علاقیاں تے باہرے تھاں دیاں کجھ حصیاں وچ بولی تے سمجھی
 جاندی اے۔ ایہدے وکھرے وکھرے علاقیاں وچ وکھرے وکھرے انگ نیں۔ جنہاں
 چوں اک انگ کیمبل پوری بولی اے جہدے چار انگ نیں تے ایہناں وچ چھا چھی تے
 گھسی انگ وی اے۔ میں ایہناں نوں لہجے نہیں آکھں گا کیوں جے جدوں کسی لہجے وچ
 ادب تحقیق ہون لگ پوے تے اوہ بولی بن جاندی اے۔

ارشاد سیما ملک نے ”کیمبل پوری بولی“ کتاب ترتیب دے کے پہلی بولی
 دے ادب دی سبھال دا بیڑا چا کے بڑا دکھرا کم کیتا اے۔ اوہناں نے پہلی گل توں بعد
 ایس کتاب وچ انگ دی تاریخ تے ثقافت اُتے چنن پایا اے۔ چھاچی بھجے دے ہٹھ
 انگ دے قلکاراں دا تعارف تے لکھتی نمونے درج کیتے نیں۔ جہدے وچ ملکی سطح دے
 ناں وی شامل نیں جینں چوں ڈاکٹر مرزا حامد بیگ، پروین ملک، ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد تے
 دو جے ناں شامل نیں اوہناں نے اپنی لکھتاں راہیں ادب وچ ناں پیدا کیتا۔ انگ دا علاقہ
 بڑا مردم خیز اے جتھے پنجابی دے نال اردو دے پرمنے ادیب وی پیدا ہوئے جنہاں دی
 دس ارشد سیما ملک ہو راں ”پہلی گل“ وچ پائی اے۔

ایس لوک پکی پکائی کھان دے عادی ہو چکے آں ہتھیں کھکھ بھن کے دہرا نہیں
 کردے تے ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد تے ارشد سیما ملک ورگے بندے نہ ہون تے جگھا
 چو پڑ ہون دا سر چڑھیا رہندا اے۔ اوہناں نے اے کم کر کے ایس تاثر نوں غلط کرن دی
 کوشش کیتی اے۔ اوہناں جیہڑی ریت توری اے ایہنوں اگے ودھان دی لوڑ
 اے۔ بولے اوئے غلط سمجھے نہ جان تے ضائع ہو جان دے نیں۔ ادب نوں سمجھن دی
 ”کیمبل پوری بولی“ پہلی کوشش اے تے کیمبل پوری وچ پہلا تذکرہ وی۔ ”چھ چھی بولی“

لس نیات بارے وی پہلی کتاب سی جیہڑی مقامی ادب دے سنبھال دی ون گی اے۔
 ارشد سیماب ملک نے ”کیمبل پوری بولی“ تذکرے دے انگ چ لکھ کے
 سڈے ساویں ون گی رکھ دتی اے۔ علاقائی بولیاں بارے کم نہ ہون دے برابر
 اے۔ ایس کم نوں اگے تورن دی لوڑ اے۔ ایہ کتاب حوصلہ دین والی اے، نویں لکھاریاں
 لئی ہلا شہری اے۔ کسی وی کم نوں شروع کرن وچ ادھی کامیابی لگی ہوئی ہوندی اے۔ ایس
 کم نوں اگے ودھانا ساڈی سریاں دی ذمے داری اے۔ ہر لکھاری نوں اپنے بہت
 موجب حصہ پانا چاہیدا اے، جسراں ارشد سیماب ملک نے پایا۔ اتد سوہنا اوہناں دے
 ایس کم چ برکت پاوے۔ آمین

انور انیق

استاد شعبہ پنجابی گورنمنٹ کالج فیصل آباد

اپنی بولی بارے کچھ وچار

(نوٹ: ڈاکٹر ریاض شاہد صاحب نے اس مضمون کو استفادہ کرنیوں بولیں کتاب وچ ۶۰، ۵۰ صفحے ناں ملکہ اضافہ کجھا گیا۔)

ارشاد سیماب ملک دا کیمبل پوری ادب بارے اک تذکرہ اے، جیدے وچ اٹک دی تاریخ تے ثقافت دے نال نال چھ چھی تے گھسی لکھاریاں دا حوالہ تے اوہناں دیاں شعری لکھتاں تے کہانیاں دا انتخاب وی شامل اے۔

بولی توں زبان بنن تیک اک لمبا پنڈھ طے کرنا پیندا اے۔ جے کسے بولی وچ دانش تے حکمت دے موتی اپنی چمک دمک دکھاؤندے رہن تہاں اوہ بولی زبان دا درجہ اختیار کر لیندی اے۔ جمبھڑی زبان وچ لوک ادب تے کلاسیکی شاعراں دا حصہ نہ ہووے اسدا می تے ملی رنگ نظر نہ آوے ثقافتی کچھ مٹ جاوے، اوہ زبان زبان ہو کے وی مر ملک جاندی اے۔ زباناں اوہو جیوندیاں نیں جنہاں دے بولن والے زندہ ہوون، ایس طرح اک زبان دو جی پیرھی تک منتقل ہوندی رہندی۔ پرانے قصے کہانیاں، لوک باتاں لوک گیت تے وسیب دے چھلکارے وڈھیری عمراں دیاں مرداں تے سوانیاں کول نسل در نسل زبانی کلامی ہی منتقل ہوندے رہندے نیں۔ دو جے زبان دی سانجھ اپنی دھرتی ناں ہوندی اے۔ دھرتی وچ اُگن والیاں فصلاں، پھل بوٹے، ندی نالے کھوہ، دریہ پہاڑ، کچے پکے رستے، جنگل بیلے، صحرا یہ سب دھرتی دے ثقافتی رنگ نیں، جنہاں نال ساڈا واہ پیندا اے، کیوں جے اسی زمین ناں، دھرتی نال بُڑ کے رہندے ہاں، کھیتاں وچ بل چلندے ہاں اناج اگاؤندے ہاں۔ وادھو اناج منڈیاں وچ پہنچاندے ہاں، ایسی رتھیاں وچ بندیاں دا بندیاں نال واہ پیندا اے۔ زبان تے لہجہ دا علم ہوندا اے۔ اپنے مقامی لہجے

تے بولی دے لوک سہانی نال پچھانے جاسکدے نیں جد کہ غیر مقامی بولی والے دی دھرتی تے سکونت د کوئی علم نہیں ہوندا، یا پچھتا پیندا اے۔ انساناں دا ایہو میل جول تے ورتارہ کدے کسے شعر دی صورت اختیار کردا اے تے کدی کسے کہانی دی۔

ارشاد سیماب ملک ہوراں اپنی زبان ناں دلوں ہو کے پیار کیتا اے تے ایسی پیار دا اک نوہکلا اظہار کیمبل پوری بولی دی صورت وچ تہاڈے ہتھوں وچ اے۔ ارشد سیماب ملک وراں اگے درخواست اے جے اوہ گراف بنا کے ایس زبان تے ایس دے لہجے دی ونڈ کر کے دکھاؤں، تاں جے ایسی بڑے اعتماد نال تے مضبوط دلیلاں نال اپنی ایس دستاویز دا مقام دو جیاں سامنے منوا سکئیے۔ اٹک دی تاریخ بارے کتاب وچ ڈھیر سارا مواد موجود اے پر زبان بارے کو صفحہ کافی اے۔ کجھ لوک باتاں تے کلیں کلیں دانش بھیریاں کہہ نیاں وی لہجے کے لادینیاں چاہیدیاں نیں۔

ہر علاقے وچ علم و ادب دے سوئے پھٹدے رہے نیں، اٹک اک قدیم تہذیب اے جیدیاں جڑاں گندھارا تہذیب نال جڑیاں ہن، ایس پاروں اپنا ادبی ذخیرہ ٹیکسلا دے قدیم ماہر لسانیات پانی توں شروع کر کے موجودہ دور تک آنا چاہیدا اے۔ اٹک نوں ضلع تک محدود کرنا مناسب نہیں۔ تھوڑی جی ہور محنت کیتیاں اپنی بولی اپنی زبان دیاں بنیاداں ہو پکیاں کرن دی ضرورت اے۔ ایس علاقے وچ جھیریاں درگا ہواں تے مدرسے قائم نیں، اوہناں بارے وی جانکاری لازمی اے۔ اصل وچ ایہہ مدرسے تے خانقاہواں تعلیمی ادارے دا درجہ رکھدیاں سن جتھے مقامی زبان دے ناں نال آندھ گوانڈھ دیاں زبانیں دی تدریس دا سر بندھ وی ہوندا سی، ایہناں درسگاہواں وچوں ضرور کوئی نہ کوئی اسلامی کتب، اسلامی مسئلے مسئلہ مقامی زبان وچ موجود ہون گے جھیرے قلمی صورت وچ تلاش کیتے جاسکدے نیں۔

جتنوں تیک شاعراں تے کہانی کاراں دے تذکریاں دا ذکر اے، ایہہ بڑی محنت نال لکھے گئے نیں۔ کتھے کتھے شعری حوالے زیادہ دتے گئے نیں، میرے خیال وچ معیاری کلام دے دو حوالے ای کافی نیں۔ صفحہ ۸۷ تے چھاپھی کہانی کار دی سُرنی، بنی پئی اے، ایہہ دے وچ گھسبی کہانی کار وی ہونے چاہیدے نیں۔ ایس وچ کجھ کہانیاں نو صفحہ تیک جان دیاں نیں ایڈی کہانی، اکھلا رسا نبھا نہیں جاسکدا، قاری تن چار صفحے دی کہانی پڑھن وچ سوکھت محسوس کردا اے۔ لمی کہانی ڈائجسٹ وچ تاں وارا کھا جان دی اے، ادبی کتاباں وچ وارا نہیں کھان دی۔ اک ہو رگل بڑی دھیان والی اے جے صرف شعر تے کہانی ای ادب نیں، نثر وچ خاکہ، انشائیہ، کام تے آپ بیتی دی وی جی اہمیت اے۔ یقیناً ایہہ کتاب اٹک کیمبل پور دے لکھاریاں دی شناخت دا مظہر ثابت ہووے گی، ایس پاروں ایس وچ ودھتوں ودھ صنفیاں بارے مواد ہونا چاہیدا اے۔ ایہہ دے نال پتی بولی اپنی زبان بارے ایہہ تاثر ودھے گا جے ایہہ دے وچ زبان بنن دیاں ساریاں صلاحیتاں موجود نیں۔ اک لیکھ ایس دھرتی اُتے لکھیاں جان والیاں ادبی صنفیاں نظم، غزل، حمد، نعت، قصیدہ، سہ حرفی، کافی، ڈھورا، سی حرفی تے قطعہ بارے جانکاری ہونی چاہیدی اے۔ ایس وچ نثری لکھتاں ناول، ڈرامہ، کہانی، انشائیہ، خاکہ، کالم تے آپ بیتی بارے گل بات ہونی ضروری اے۔ ایہناں گزارشاں نال اللہ حافظ۔ رب تہانوں بہتر توں بہتر تخلیقی تے تحقیقی کم کرن دی توفیق دے۔

ڈاکٹر محمد ریاض شاہد

ڈائریکٹر ایڈیشن اینڈ ایڈیٹر پیچ فورم لاہور

انک فی تاریخ تہ ثقافت

ضلع انک قدیم تاریخی تہذیبی خطہ ہے۔ ہزار ارضیات تہ ہر آثاریات فی کھوج نے مطابق انھوں لکھے گئے فوسلز fossils توں پرانی تہذیبیاں نے آثار ملننن جیہڑی کئی ہزار سال پرانی ون۔ ہورڈیونیورٹی نے ڈاکٹر سنیڈوز، کیمرجیونیورٹی نے ڈاکٹر پیٹرن، جنرل گنگھم تہ امریکن یونیورسٹی نے ڈاکٹر ڈیوڈ جے آثار شناساں اس ضلع نے آثار قدیمہ تہ کم کیتائے جس توں پتا چنائے جے انسانی تہذیب نے سب توں پہلے تہ پرانے آثار پوٹھوار نے اسی خطے وچ پائے وینن۔ ۵۰۰ ق م توں ۵۰۰ء تک بدھ مت تہ کئی ہور قومیں آباد رہیاں نے۔ اس توں پہلوں ۳۲۶ ق م وچ سکندر اعظم جدوں اپنے قدم گندھارا وچ رکھے تہ اودر یائے سندھ توں لنگھ کے ٹیکسلا وچ آیا تہ اتھے اپنے نشان چھوڑ گیا۔

جدید تاریخ نے مطابق اس علاقہ نے آثار مسلمان حملہ آور سلطان محمود غزنوی تہ راجہ آندپاں فی آپس وچ جنگ وچ ملنے ون۔ اس توں پہلوں ای علاقہ قدیم زمانے توں ای باہرے نے حملہ آوراں آسے راہے نے طور تہ استعمال ہونا رہیا جس فی وجہ توں اس علاقے فی بہوں اہمیت ہئی۔ انھوں حملہ آوراں نے ظلم تہ بھن تر وڑ فی وجہ توں انک ناں ای قصبہ کئی وار اجڑاتے اباد ہو یا۔ ای قصبہ پہلوں آریا یوں نے قبضے وچ رین، وت ۶۰۰ ق م وچ تورانیاں اتھے اپنے قدم جمائے۔ تورانیاں توں بعد ای علاقہ ایران نے اثر وچ رہیا۔ یونانیاں اتھے بہوں عرصہ حکومت کیتی تہ ای ضلع سلطنت یونان ناں حصہ رہیا۔ بعد چوں کشمیری راجیاں فی انک تہ اس نے آچھپیرے حکمرانی قائم ہو گئی جیہڑی نانویں صدی عیسوی تک رہی۔ جساں کابل نے سونہ دیو آ مکایا۔ ۱۰۰۸ء وچ مسلمان جنگجو سلطان محمود غزنوی شمالی ہندوستان تہ حمہ آسے اس ضلع وچ جدوں وڑا تاں حضرتے انک نے وچکار

چھچھ نے میدانی علاقے چ راجہ آند پال نی فوج نال جنگی معرکہ ہو یا جس وچ راجہ آند پال آں شکست ہوئی۔ اس جنگ ہندوستان نی تقدیر آں بدل کے رکھ چھوڑا۔ اکی عظیم مسلمان جنگجو جتھے جتھے اپنی فتح نے جھنڈے لاناں گیا اتھے اسلام نے تہیخی مرکز بنے گئے۔ سلطان محمود غزنوی نی اٹک نے اس مقام تے فتح توں بعد شمالی ہندوستان وچ سب توں پہلوں اسلام نی روشنی اسی علاقے چ پھیلی۔

دلی آں فتح کرنے آسے مسلمان جنگجو آں نے نیزے ایہا ہک راہ ہیا اس آستے اٹک نے اس خطے آں ہمیشہ خاص اہمیت رہی اے۔ ۱۲۰۵ء وچ سلطان محمد شہب الدین غوری تے کھڑواں نی جنگ بی اٹک نے اسی مقام چ ہوئی۔ چودھویں صدی چ تیمور اس ضلع وچ وڑا تے پنڈی گھیب، تلہ گنگ توں ہونا خوشاب آں ٹپ کے بھیرہ اُتے وچ قبضہ کیتا اس۔ ظہیر الدین بابر ہندوستان تے جتنی وار حملہ کیتا اوہ اٹک نے مقام نیلاب توں دریائے سندھ آں مہنیاں اتھوں لنگھ۔ شمالی ہندوستان وچ اپنا غلبہ پانے آسے نادر شاہ، حمد شاہ ابدالی، شاہ دورانی تے زمان شاہ ناں گزر بی اسی ضلع چوں ہو یا۔ مغل حکمراناں نے نیزے اس ضلع نی اہمیت دلی تک پوچھنے آسے راہے نے طور تے ہی۔ اس توں ہٹ کے ضلع نے وچ کوئی بی ایہی علاقہ نیس ہیا جیہڑا انھماں واسے توجہ ناں مرکز بنے آتے اُن ضلع تے قبضہ کر کے اس نا انتظام سبھالن آ۔ برے ایہی کجھ علاقے جتھوں نے والے حملہ آوراں نی گزر ہونی ہی انھماں چ مغلاں نی حکومت ہی۔ واہ تے حسن ابدال ناں خوب صورت علاقہ مغل حکمراناں نی توجہ ناں مرکز اس آسے رہیا جے کابل یا کشمیر دینے وقت اُن اتھے ای رکنے ہئے۔ مغلاں نے دور وچ بی باقی سارا ضلع قبائلی خانہ جنگی نی حالتاں چ رہیا۔ جہلم توں کوہستان نمک تک جنجوعاں نی حکومت ہی۔ اس ضلع تے پہلے حمد کھڑواں کیتا، اعوان اس ضلع چ جنوب توں آکین انھماں جنجوعیاں نی حکومت آں مکا نے نے نال کھڑواں واں

بی کالا چٹا تک رہنے تے مجبور کر دتا۔ ۱۵۸۱ء چ اکبر اعظم اپنے وزیر شمس الدین خوانی نی نگرانی وچ دریائے سندھ نے مشرقی کڈ ہے تے قلعہ اٹک نی بنیاد رکھی۔ اٹک نے سابق ڈپٹی کمشنری سی گاربیٹ نی کتاب Gazetteer Of Attock 1930 نا ترجمہ کرنیاں ہوئیاں اس بارے چ لکھنیں۔ ”۱۵۶۱ء تک اکبر اعظم کا پنجاب پر مکمل قبضہ ہو چکا تھا۔ لیکن کابل کا صوبہ جو اس وقت دریائے سندھ تک پھیل چکا تھا اس پر عملی طور پر مرزا محمد حکیم جو اس کا سوتیل بھائی تھا، حکمران تھا۔ نوجوان تھا لیکن کمزور اور شرابی تھا۔ ۱۵۸۰ء میں اس نے بغاوت کر دی وجہ یہ تھی کہ اکبر نے رومن کیتھولک پادریوں کی ایک تبلیغی جماعت کی حمایت کی تھی۔ جس پر تحریک چلی اور اس تحریک کی حمایت میں محمد حکیم نے پنجاب پر حملہ کر دیا۔ مقصد یہ تھا کہ اکبر کو ہٹ کر محمد حکیم کو بادشاہ بنایا جائے۔۔۔ اکبر اپنے سوتیلے بھائی کے مقابلے میں نکلا۔ وہ بھاگ گیا۔ ۱۵۸۱ء کے اگست میں اکبر کابل میں داخل ہوا اور پھر حکیم دسمبر کو دہلی واپس آ گیا۔ اب واپس آ رہا تھا تو اس نے اٹک قلعہ بنانے کا حکم دیا۔ تاکہ آئندہ کے لیے افغانستان سے آنے والے حملہ آوروں کو روکا جاسکے۔“

قلعہ اٹک ۱۵۸۱ء توں ۱۵۸۳ء توڑی دوہاں سالں چ توڑ چڑا۔ اس نے بنانے وچ ہزاراں مزدوراں کم کیتے۔ قلعے نی تعمیر توں بعد اکبر اعظم پہلوں شہزادہ سلیم آں تے بعد چوں مان سنگھ آں قلعہ دار بنایا۔ شہنشاہ جہانگیر اپنی حکومت چ کئی وار اٹک قلعے وچ رہیا ہیا۔ اس توں ہٹ کے اس کئی وار حسن ابدال تے واہ قیام کیتا۔ تزک جہانگیری چ حسن ابدال نی خوب صورتی ناں ذکر ملتا وے خاص طور تے اس نے ہک آبشار نے بارے چ انہاں ابھجوں ذکر کیتا جے قابل نے پورے راجے وچ ابجا کوئی آبشار نہیں اے، سوائے کشمیر نے۔ اس جاہگاں تے جہانگیر ترے دیہاڑے رکا تے مچھیاں نا شکار بھی

کہتا۔ جہانگیر قلعہ انک نارتک جہانگیری وچ ذکر ابھوں کہتا ہے ای قلعہ حضرت عرش
آشیانی بنوایا تے اُسں خواجہ شمس الدین خوانی نی کوششاں نال توڑ چا ہڑا گیا۔^{۱۱}

حسن ابدال نے حوالے نال ہک ذکر ای بی کہتے ہے خواجہ شمس الدین انھوں نے بیواکبر
اعظم نے وزیر ہون ناں بہوں نیڑے ہے، شمس الدین اوراں اپنے آسے حسن ابدال وچ
ہک مقبرہ بی بنوایا جتھے بعد وچ حکیم ابوالفتح گیلانی تے انھوں نے بھرا حکیم حم آں اکبر
اعظم نے حکم تے دفن کہتے گیا۔ ای دوں بھرا اکبر اعظم نے محرم ہے۔ ای مقبرہ بعد چوں
مقبرہ حکیمان نے نامیں نال مشہور ہو یا۔ شہجہاں بی انک تے حسن ابدال نئی واری ٹھہرا۔

شہنشاہ اورنگزیب عالمگیر نے دور وچ ہارون (انک) نے مقام تے مغلاں تے یوسف
زئی افغاناں وچ خونی لڑائی لڑی گئی۔ عالمگیر دور نے ہک لکھاری خواجہ محمد زاہد انکی ۱۱۳۶ھ
ناں ہک خطی نسخہ ”قصہ، مشائخ“ مجلس نوادرات عمیہ انک نے بانی نذر صابری چھپا جس
نے مطابق عالمگیر بادشاہ اپنے دوہاں بھراواں قتل کرن توں بعد اپنے بیواں قید کر گھدا تے
ایں ناں تریہا بھرا شاہ شجاع اتھوں خفیہ طور تے غائب ہو گیا۔ عالمگیری دور نے چھویس
سال پنھن قیدی یوسف زئی وچ ہک بندے شاہ شجاع ہون ناں ڈھنڈورا پٹا تے یوسف
زئی پٹھناں نال رل کے ہک مکھ فوج اکٹھی کر گھدی۔ اس گل نی خبر جہوں عالمگیر تک پونھی
تاں اُس انک نے فوجدار کامل خان آں یوسف زئی افغاناں تے حملے ناں حکم دتا۔ عالمگیر
ناں حکم ملنیاں ای کامل خان یوسف زئی لشکر تے حملہ کردتا تے انھوں بری طرحاں ناں
شکت دی، بہوں سارے لشکری قتل تے زخمی ہوئے جس توں افغاناں نے لشکر پچھے قدم
پٹے، پچھے سنیاں کئی دریاے چ ڈب کے موئیں۔ جنگ کی تاں کامل خان افغاناں نے
ہک سرکپ کے آنے ناں روپیہ انعام رکھا۔ اتنے سرکپ کے آندے گئے جے کامل خان
آں ہک روپیہ سردینا اوکھا ہو گیا۔ وت آکھاس جے ہن ہک روپے نے دو میر

گھنٹوں۔ لشکری دستے اتنے ہر کپ کے گھن آئے جے اُساں آکھنا پیا بنی ہُن ہک روپے چ
چار ہر گھنٹوں۔ ایس وار بی لشکری اتنے ہر گھن آئے کے کامل خان پیسے دیئے توں اک
گیاتے اعلان کر دتاس جے ہُن ہور ہراں نی لوڑ نیں رہی۔ افغاناں نے ہراں نے
لدھے وئے وی ہٹھ صوبہ کابل وچ سید میر آں بھیجے گئے نالے ہراں نال لدھے وئے کجھ
ہٹھ اٹک آن کے ایہناں ہراں ناں مینا رہنا یا گیا۔

سکھاں نی کامیابی ناں سلسلہ راتے ۱۷۶۵ء وچ گجر سنگھ بھنگی گجرات وچ کھڑاں شکست
دی تے کجھ سالں چ دریائے جہلم آں ٹپ کے راول پنڈی تے کوہستان نمک تک قبضہ کر
گھدا۔ گجر سنگی بھنگی نے اس قبضے آں ہلاں بہوں مدائیں ہو یا ہیا جے سردار چتر سنگھ فتح
جنگ نے کجھ علاقے تے آ قبضہ کیتا۔

مہاراجہ رنجیت سنگھ ناں دور آیا تاں سارے ضلعے تے سکھاں نی حکومت بن گئی۔ مان
سنگھ آں اتھے ناں افسر بن دتا گیا۔ اُس وقت قلعہ اٹک ناں ناظم جہان داد خان ہیا جس نال
رل کے رنجیت سنگھ ہک لکھ نے بدلے چ اپنا قبضہ جما گھدا۔ بعد چوں کشمیر نی فتح نے مال
غنیمت تے نالے اٹک قلعہ نے معاملے چ سکھاں تے افغاناں وچ بھیڑی ہو یا۔

سکھاں نے زمانے وچ ضلعے ناں مالیہ وصول کرنے ناں کوئی خاص انتظام نیں بیا جس
آتے رنجیت سنگھ نے ۱۷۹۷ء وچ تند گنگ تے پنڈی گھیب ناں علاقہ ٹھیکے تے چاھڑ
دتا۔ سکھاں نے نیزے مالیہ وصولی ناں ای عمل ٹھیک ہیا، اس آسے ایہہ علاقے بہوں مد
اتھے نے تکرے خانداناں ٹھیکے تے دتے دیئے رہن۔ بعد چوں سکھاں پنڈی گھیب نے
کجھ علاقے اتھے نیں تکرے خانداناں چاء دتے۔ سکھاں نے اخیر لے تریہہ سال لٹ
مار قتل تے بھیڑ لڑایاں چ لکھے۔ ۱۸۴۵ء وچ فتح خان سکھاں نے برخلاف اٹھ کھلوتا
برے تھوڑے چر پچھوں اوہ سردار چتر سنگھ اگے ہتھیار سینے تے مجبور ہو یا۔ دو مہینے پچھوں چھٹا تے

اُس وقت بغاوت کر دتی برے اُس ناں کوئی وس نہیں چلا۔ انگریزاں نے دور تک اُس آپے آں منوا گھدا ہیاتے بعد چوں اُس وقت علاقے ناں سردار بنادتا گئی۔ ۱۸۴۸ء وچ انگریزاں تے سکھاں وچ جنگ ہوئی اس جنگ وچ اٹک نے علاقے آلے انگریزاں نی حمایت وچ اٹھ کھئے۔ پنڈی گھیب نے جو دھڑے، اٹک ناں گوندل خاندان، کھنڈر تے ہو ر کچھ قبیلیاں انگریزاں نال رل کے سکھاں نے برخلاف انگریزاں ناں ساتھ دتا۔ علاقے نے کئی خانداناں ۱۸۵۷ء نی جنگ وچ انگریز سرکار ناں ساتھ دتاتے جاگیراں، عہدے تے خطاب حاصل کیتے۔ بعد وچ جدوں پاکستان بننے نی تحریک چلی تے اس ضلعے نے لیگی کارکناں، سٹوڈنٹ تنظیمیں تے علاقے نے لوکاں ودھ کے حصہ گھدا تے ۱۴ اگست ۱۹۴۷ء آں اٹک قلعے تے پاکستان نا جھنڈا لہرایا۔

اٹک نا ناں:

اٹک نے ناکیں نے بارے وچ کچھ تاریخ دانان ناخیل اے جی اٹک دراوڑی زبان ناں لفظ اے تے اس نے معنی دلہ لی زمین اے۔ کیوں جے دریائے سندھ نی زمین ودلی وئے اس وجہ توں ای ناں رکھا گیا۔ کنیاں نے نیڑے دریائے سندھ Indus رُک رُک کے چٹائے اس آسے اٹک ناں پئے گی وے۔ آثار شناس جنرل لکنگھم ناخیل اے جی اٹک نا ناں ”ٹکا“ قبیلے نے ناکیں تے رکھا گیا جیہڑے دریائے سندھ تے س نے اگے پچھے اباد ہئے۔ فارسی تے اردو نے شاعر تے محقق سید شاہر القادری نے نیڑے اس قلعے ناں اٹک بنارس رکھنے نی ای وجہ ہو سکنی جے مغداں نی اصل زبان ترکی ہئی جس وچ ”اٹک“ ناں لفظ دامن کوہ آسے استعمال ہونا وئے تاں ای انداز کیتا وچ سکنا جی اکبر اعظم دامن کوہ وچ ہون نی وجہ توں اس قلعے نا ناں اٹک رکھا ہو وے، انھاں نے خیال وچ صرف کٹک

نے وزن اُتے ہک بے معنی جیہا لفظ بنا گھننا اکبر اعظم جے علم رکھنے آ لے بادشاہ کوہوں اتہی توقع نہیں۔ ای ضرور آکھ ونج سکنا بی ترکی زبان ناں ای لفظ ”اٹک“ مقامی قوم خٹک^{۱۱} تے اکبر فی سلطنت نے مشرقی کڈ ہے تے ہون لے قلعے ”کٹک“ نے ہم وزن ہون فی وجہ توں اکبر نے پسند فی وجہ بنی ہووے۔

سی سی گارہیٹ نے مطابق اکبر اعظم اس ناں ”اٹک بنارس“ ”کٹک بنارس“ فی مناسبت نال رکھا ریمہ^{۱۲} اکبر فی سلطنت ناں ہک شہر تے قلعہ ہیا۔

حقیقت بی ایہا وے جے اکبر اعظم نے قلعہ، ٹک بنانے توں پہلوں تاریخ فی کتاباں وچ اس علاقے نے ناں اٹک فی کوئی کھوج نہیں بھنی۔ قلعہ اٹک بنارس نے بنے توں بعد ای اس علاقے ناں اٹک پیا۔

جغرافیہ:

۱۹۰۴ء وچ اس علاقے آں ضلعے نادر جہ لہہ تے اس ناں سرکون کیمبل نے ناں تے کیمبل پور رکھ گیا۔ اس وچ چار تحصیلاں کیمبل پور، فتح جنگ، پنڈی گھیب تے تلہ گنگ شامل ہوئیاں، ضلعے نے انتظامی معاملے تے دفتر ۱۹۰۶ء وچ ضلعی ہیڈ کوارٹر نے حوالے ہوئے B.N.BOSWORTH SMITH آں ضلعے ناں پہلا ڈپٹی کمشنر بنایا گیا۔ ۱۹۷۸ء وچ کیمبل پور ناں بدل کے اٹک رکھ دتا گیا تے دریائے سندھ نے کڈ ہے تے اباد پرانے اٹک گرائیں آں اٹک خورد ناں دے دتا گیا۔ ۱۹۸۳ء وچ تحصیل تلہ گنگ آں اٹک توں نکھیر کے چکوال وچ شامل کر دتا گیا۔ پاکستان بنن توں پہلوں تھانہ چونترہ تے کچھ ہور موضعے تحصیل فتح جنگ توں تے بدھو، پنڈ بھوتی، واہ تے کچھ ہور موضعے تحصیل اٹک ناں کٹ کے ضلع راول پنڈی وچ شامل کیتے گئے۔ بعد چوں حسن ابدال آں تحصیل تے حضرو آں سب تحصیل تے وت تحصیل نادر جہ دے دتا گیا۔

ضلع اٹک طول بلد 32.36, 71.43 عرض بلد نے درمیان اے۔ اٹک دریائے جہلم تے دریائے سندھ نے درمیانی علاقے ناں حصہ دے۔ ضلع اٹک پنجاب ناں اخیر^۱ ضلع ہونے توں وجہ ناں اس نے حد صوبہ (کے پی کے) آں پنجاب نالوں وکھرا کرنی اے، ضلع نی اخیر لی حد دریائے سندھ نے پار ضلع نوشہرہ تے کوہاٹ اے۔ اس نے شمال نی حد ضلع ہری پور تے صوابی نال ملتی اے۔ جنوب مشرق وچ اس نے حد چکوال تے مشرق وچ ضلع راول پنڈی نال ملتی اے۔ اٹک نے مغرب وچ علاقے ناں سب توں لماں تے مشہور پہاڑی سلسلہ کاچٹو دے۔ ضلع نے دوئے پہاڑی سلسلے وچ زکھڑی مار، کھیرٹی مورت تے کوگاڑ نیاں پہاڑیاں شامل ون۔ انڈس نے مقام تے دریائے سندھ تے دریائے کابل نال ملاپ ہونائے، اٹک نے دوئے مشہور دریاواں وچ دریائے ہرہ تے دریائے سواں نہیں جیہڑے دریائے سندھ وچ شامل ہووین۔ اٹک ناں کل رقبہ ۶۸۵۷ مربع کلومیٹر اے تے ۲۰۱۷ء نی مردم شماری نے مطابق اٹک نی کل آبادی (۱۸۸۳۵۵۶) تک پہنچ گئی اے۔

موسم:

ستمبر وچ اتھے موسم نی تبدیلی شروع ہووینی اکتوبر وچ موسم بدل ویناے تے اس توں کچھ ٹھنڈا ہونا دیناے۔ فروری توں اپریل تک بہار رہتی تے وت گرمی پین لنگھ پیتی دے۔ جون، جولائی، اگست نے مہینے وچ سب توں ودھ گرمی ناں زور ہونائے۔ تحصیل فتح جنگ تے حضرو آلے پاسے بارشیں زیادہ ہونیاں تے گرمیاں وچ اٹک ناں درجہ حرارت ۴۰ توں ودھ رہنا تے جدوں شدید گرمی پختی تے ۴۷ تک لی چلاویناے۔ عداقہ چھ توں علاوہ ضلع اٹک نی زمین بارشیں ناں پانی اپنے اندر جذب کر گھینی اے۔ شدید بارشیں ہون نال اٹک نے ندیاں نالیاں، دریائے سواں تے ہر وچ پانی چڑھ آناے۔

ثقافت:

III
ضلع اٹک نے لوک پنجاب نے دوائے علاقیاں وانگن زیادہ تر شلوار قمیض ہی پائین ضلع
نے۔ کئی گراواں چ وڈی عمر اں نے بزرگ نگ مارنیں تے سرے تے پٹکا رکھنے
ون۔ علاقے نے کئی اعوان تے دو بے زمیندار خانداناں چ بوسکی نے سوٹ، واسکٹ تے
کلف لگا شملہ پانے ناں رواج بی اے خاص طور تے شادی ویاہ تے میاں تے۔ بوسکی نی
قمیض لٹھے نی شلوار تے طے آلی کھڑناں رواج بی خاص اہمیت رکھن۔ علاقہ چھ وچ تے کئی
ہور گراواں وچ موڈھے تے دھوتی رکھنیں۔ چھچھیاں زانیاں پردے آسے علاقے نی
ثقافتی چادر چھیل کر نیاں جیہڑی اس پورے علاقے نی شناخت اے برے بن نویں پوت
نے ماڈرن ہون نال ای چھیل علاقے نیاں بوڈھیاں تک رہ گئی۔ ضلع وچ جاکتاں نی جم
پل شادی ویاہ تے موت مرگ نیاں رساں تے رواج پنجاب نے دوائے علاقیاں کولوں کوئی
ایڈے وکھرے بی تیں بس مقامی زبان وچ انھاں رساں نے ناں بدل وینیں۔

تہواراں وچ عید اں، شبرات، عید میلاد النبی، بسنت تے اس توں علاوہ ضلع وچ عرس تے
میلے اٹک نی ثقافت ناں بہوں خاص حصہ نہیں میلے ٹھیدے تے بزرگاں نی زیارتاں تے اس
نال جڑیاں ویاں رساں صدیاں توں علاقے نی روایت ریاں۔

انکاں ناں مسید حضرت سخی سلطان نے مزار تے لگائے، جی ٹی روڈ تے دریائے سندھ نے
کنڈھے تے ہون نی وجہ توں سرحد (کے پی کے) تے پنجاب دوہاں وچ بہوں اہمیت
رکھناے۔ پورے ضلع نے گراواں چوں آنے والے لوکاں توں علاوہ دریائے نے اُس
پاروں نوشہرہ توں گھن کے پشور تک لوک بہوں وڈی تعداد وچ دربار تے حاضری تے تفریح
آسے آئیں۔ حضرت سخی سلطان نے عرس توں علاوہ ضلع نے کئی گراواں چ ایہہ عرس تے میلے
جتنے دن تے انھاں گراواں وچ رہنے آلے لوک پورا سال انھاں عرساں تے میلیاں ناں انتظار

کرنین تے وقت نیزے آنے توں پہوں الی عیدی وانگن نویں چیزے سیوانے تے ہور تیاریاں کرنے ون۔ انھاں عرساں اُتے نعت تے قوالی نیاں محفلاں جھنن ر۔ اتی دیہاڑی سنگر چلنے ون، کئی عرساں تے داندیاں فی دوڑ تے کئی ہور ثقافتی رنگ بلی ہونے ون۔

جشن بہاراں ناں میدہ جیہڑا الٹک فیسٹوں نے ناںیں نال بی مشہور اے جس ناں انتظام ضلع نے صدر مقام الٹک وچ کیتا وینا۔ ای میدہ ترے دیہاڑے رہنا جس وچ علاقے فی ثقافت آں نمایاں کیتا وینا۔ بینڈ شو، لڈی، خٹک ڈانس کیول کیڈ، گھوڑا ناچ تے کتا دوڑ۔ اس توں علاوہ اس میلے وچ نیزہ بازی تے داندیاں فی دوڑ خاص طور تے شامل ہونی وے کیوں جے ایہہ اس ضلع نے خاص کمیڈ سمجھے وینین، ضلع نے نیزہ بازی توں باج پورے پاکستان چوں نیزہ بازی نیاں نیماں حصہ گھننن، میلے وچ دوویں ثقافتی سرگرمیاں نے ناں کل پاکستان محفل مشعرہ بی شامل ہونا وے۔

کیمبل پوریچ انسانی زندگی نے آثار تے زبان:

صدیاں توں ای گل تحقیق طلب رئی اے کہ دنیا تے انسان کدوں آباد ہو یا۔ اس فی زبان کیمڑی ہی، اس فی زبان فی اصل کیہ وے تے ای کیمڑی پوری دنیا وچ پھیلی وے۔ اسی کھوج وچ ساری دنیا نے، برین تے لسانیات نے سلکالرجیا بھی سرچے کھپانین تے نت نویں گلاں، نویں اندازے تے اصواں فی وضاحت پئے کرنین۔ اتھے اسماں ناں مقصد اپنے علاقے نے وسیب تے بولی نے بارے گل کرنا وے اس آسے پیدہ اسی اپنے علاقے فی قدیم تاریخ تے تہذیبیاں ناں نکاجھیا خا کہ پیش کرنے فی کوشش کرنے آں۔

جدید تحقیق نے مطابق دنیا وچ انسانی تہذیب نے آثار خطہ، پوٹھوہار نے اسی علاقے وچ پائے وینین جس وچ راول پنڈی تے خاص کر کے ضلع کیمبل پور ناں علاقہ شامل اے۔ کیمبل پور الٹک نے نگری، ڈھوک پٹھان، جھنجھی تے کئی ہور علاقیاں وچ ملنے والیاں

کھوپڑیاں ناں ذخیرہ کروڑاں سال قدیم اے۔ اس توں پہلوں ارضیات تے آثاریات نے زیادہ تر ماہرین فی تحقیق ای بھی جے انسانی زندگی نے سب توں پرانے آثار افریقہ ج پائے وینین جتھے انسان فی جم ہوئی تے وت اوہ پوری دنیا ج پھیل گیا۔ جیوں جیوں ای تحقیق ودھنی گئی تے بوزنہ انسان نیاں کھوپڑیاں تے ڈھانچے لکھنے کنین، ماہرین فی سوچ تے بوزنہ انسان فی جنم بھومی نے بارے ج نظریے بی بدلنے کنین۔ افریقہ، یونان، چین تے وسطی ایشیاء توں لکھی گئی کھوپڑیاں تے ڈھانچیاں توں انھوں فی عمر اں نکھال تے کروڑاں سال وسیاں کنیاں برے جدید ریسرچ توں انسانی تاریخ نا دور ودھ ہونا گیا تے ہن کئی ماہرین انسان ناں پہل مسکن خطہ پٹھوہار تے کیمبل پور (اتک) نے علاقے آں ای مننے ون کیوں جے انھوں ملنے والے مچرات تے بوزنہ انسان نے ڈھانچے تے کھوپڑیاں سب توں قدیم ون۔ ڈاکٹر انجم رحمانی ”پنجاب تہذیبی و معاشرتی جائزہ“ ج لکھنے ون:

”یہ تمام صورت حال دنیا بھر میں پنجاب اور پھر پنجاب میں بالعموم علاقہ پٹھوہار اور بالخصوص ضلع اتک میں شامل علاقوں کی تہذیبی و تہذیبی قدامت کی ترجمان۔ پنجاب کی سرزمین میں اولین آبادی روالپنڈی اور اتک کے اضلاع میں ہوئی۔ کرہ ارض کا دو کروڑ پچاس لاکھ سال کا زمانہ جنگلی حیات میں انقلابی تبدیلیوں کا دور ہے۔ اس عرصہ میں بین ابراہیمی نقل مکانی کا آغاز ہوا تھا اسی زمانے میں یوریشیا کا بیشتر علاقہ جنگلات میں اٹ گیا تھا اس دور میں یوریشیا اور افریقہ کے درمیان ایک زمینی پل کے ذریعے رابطہ قائم ہو گیا تھا۔ اس پل کے ذریعے ہند اور مانس شالی براعظموں کی جانب منتقل ہو گئے تھے ایسی نقل مکانی کرنے والوں میں دیو قامت مانس (Ginganto Pithecus) یعنی ڈرائیو تھے کس (Dryopithecus) بھی شامل تھا۔ یہ جانور اس زمانے میں شامل پنجاب میں بھی موجود تھا کیوں کہ اس کا ایک ڈھانچہ پنجاب میں واقع شواک کے پہاڑی

سلسلہ سے ملا ہے۔ بعد ازاں پیلیمر نے موضع گولیاں نزد کھوڑ ضلع انک سے بوز نہ نما انسان کی تین چار کھوپڑیاں دریافت کی تھیں۔۔۔ یہ بوز نہ نما انسان اب تک پنجاب اور افریقہ سے ملا ہے۔ پنجاب (ضلع انک) میں بننے والے اس کے آثار کی عمر ایک کروڑ پچاس لاکھ سال سے دو کروڑ پچاس لاکھ سے دو کروڑ سال تک بتائی گئی ہے۔ اس لحاظ سے پوری دنیا میں بننے والا اپنی نوعیت کا قدیم ترین ڈھانچہ ہے۔“

ڈاکٹر انجم رحمانی، پنجاب تمدنی و معاشرتی جائزہ ۱۹۹۸ء، ص ۷۰

اس توں پہلوں ۱۹۳۰ء رائل کیمبرج ایلکسی ڈیشن خطہ پوٹھوہار سواں نے کول قدیم دور نے پتھر نے ہتھیار تے اوزار لکھے۔ جرمن محقق ڈی میرا تے پیٹرسن بھی اُتھے قدیم ترین انسانی دور نی ٹوہ لائی ہئی، انھاں چونترہ، روات، سواں تے اڈیالہ توں پتھر نے دور نے ترے لکھ سال پرانے سنگی ہتھیار بھی لکھے ہئے، کئی ماہرین خطہ پوٹھوہار نی وادی سواں نی تاریخ کس بابل، وادی سندھ، یونان تے مصر نی تہذیبیاں توں بھی قدیم آکھنیں۔

خطہ پوٹھوہار ج انسانی ارتقا صدیاں توں جاری اے۔ وقت لکھنے نال پوٹھوہار نے مرکز نی حیثیت جدوں ٹیکسلا وائل بھی تاں خطے ج تہذیبی تے ثقافتی دور ناں آغاز ہک نویں تہذیب گندھارا نے ناکیں نال ہویا۔ اس بارے مالک اشتر لکھنیں:

”وقت گزرنے کے ساتھ ساتھ جب پوٹھوہار کی مرکزیت ٹیکسلا ہوئی تو اس سے سیاسی، اقتصادی، تہذیبی اور ثقافتی سرگرمیوں کے ایک منفرد دور کی بنیاد پڑی اور اس خطے میں گندھارا کے نام سے ایک نئی تہذیب کا آغاز ہوا۔۔۔ ابتداء میں دریائے سندھ کے دونوں اطراف بشمول وادی پشاور (پرشاپورہ) چارسدہ (پشکلاتی) سوات (ادیانہ) چچھ اور پوٹھوہار کا باریکی حصہ گندھارا کہلاتا تھا۔ اس کا دار الخلافہ ٹیکسلا (جکاشلہ) تھا۔ اور یہاں راجہ پکوساتی کی حکومت تھی۔ چھٹی صدی قبل مسیح کے دیگر حکمران یعنی بہار (مگدھ) کا بادشاہ

بھی سارا، اجین مدھیا پردیش (اوتی) کا حکم پرادیوت اور اودھ لکھنوء (کوشالا) کا فرما
روا پر سین اجیت، راجہ پکوساتی کے عم عصر تھے۔“

مالک اشتر، خطہ، پٹنہ ہارتارنچ و تہذیب، تجزیات، جولائی ۲۰۱۷ء ص ۵

۵۵۹ ق م چ ٹیکسل ایران فی عماری چ آگیا اسی دور چ اتھے آریائی زبان تے
خروشی رسم الخط متعارف ہويا۔ راجہ امبھی نے ٹیکسل تے قبضہ کرن توں بعد اُس
سکندر اعظم فی فوج آں اس خطے چ خوش آمدید آکھا، سکندر اتھے اپنا نائب مقرر رکیت تے
مارگلہ توں ہونا راجہ فرس آں شکست دینے آسے جہم دسین رُ گیا۔ ٹیکسلانی عملداری تے اس
اتے قبضہ جمانے آسے سکندر اعظم نے دینے توں پچھوں سازش کر کے ٹیکسلانے جرنیل
آں قتل کر دتا گیا۔ راجہ امبھی تے پوڑیس اقتدار آپے چ وند گھدا۔ اس توں پچھے موریہ
چندر گپت گندھارا تے قابض ہويا ۲۹۸ ق م چ اس نے مرنے توں بعد اس نے پترے
تے وت ۲۷۴ ق م چندر گپت نے پترے مہاراجہ اشوک گندھارا ناں اقتدار
سنبھالا۔ اشوک تے کنشک نادور گندھارا تہذیب ناں سب توں چنگاں دور آکھا دینا۔ جس
چ ٹیکسلانے دوئیاں جاہگاں چ تعمیر، ترقی نالے علم تے فن دسین توجہ دتی گئی اس عرصے چ
مجسمہ سازی تے دوہے فنون لطیفہ چ بے مثال ترقی ہوئی۔ اشوک آں بدھ مت فی خدمت
گزاری چ دھرم راجا ناں خطاب دتا گیا۔ اشوک فی موت توں بعد موریہ سلطنت ناں
خاتمہ ہويا تے ۱۹۰ ق م چ باختریاں ناں دور آیا۔ کچھ عرصے بعد انھوں ٹیکسلانے شام
مشرق چ ہک نویں شہر فی بنیاد رکھی جساں سرکھپ آکھنے ون جہیز اڈوئی صدی ق م توں
بعد تک باختری، شاکا، پہلوی، کشان تے ساسانیان نے اثر چ رہیا۔

”۱۸۹ ق م سے ۹۰ ق م تک باختری یونانیوں نے تقریباً ایک صدی تک گندھارا پر
حکومت کی۔ باختری حکمران ڈیمیٹریس اول نے پرانے دار الحکومت بھڑ ماونڈ کی بجائے

ٹیکسلا کے دوسرے شہر سرکھپ کی اقلیدی اصولوں پر بنیاد رکھی اور نیا تعمیراتی اسلوب متعارف کرایا۔ یونانیوں کے بعد ساکا یا سیستھین (۹۰ تا ۲۵ء) کا دور آتا ہے۔ یہ جینی نژاد تھے اور ترکمانستان اور چین کے مرحدی علاقے سے وارد ہوئے تھے۔ انہیں پارتھی یا پہلوی حملہ آوروں نے ٹیکسلا سے بے دخل کیا۔۔۔۔ جب گندھارا کے علوم فنون کا سورج عین نصف النہار پر جگمگا رہا تھا تو اسی دوران شمالی ترکمانستان سے سفید ہنوں (۷۰ تا ۴۶۰ء) کا ٹھٹھیں مارتا سمندر اُٹھ گیا اور جو کچھ بھی اس کے راستے میں آیا اس کو خس و خاشاک کی طرح اپنے ساتھ بہا لے گیا۔ ٹیکسلا کی علمی درس گاہوں کی اینٹ سے اینٹ بجا دی۔ گندھارا کی تمام خانقاہیں اور اسٹوپے جلا کر خاکستر کر دیئے۔ اس کے بعد ٹیکسلا کو ماضی کی وہ شان و شوکت پھر کبھی نصیب نہ ہوئی۔“

ملک اشتر، خطہ، پٹھو، رتاریخ و تہذیب، تجزیات، جولائی ۲۰۱۷ء، ص ۷

ٹیکسلا تے اس نے آس پاس گندھارا تہذیب نے جیہڑے شہراں نے آثار بھنے ون انھاں وچ بھڑ ماونڈ، سرکپ، سرسکھ، جولیاں تے موہرا مرادو شامل ون جنہاں نی تفصیل تے درج کیتی وئی اے۔

پاکستان وچ کئی تہذیبیاں نے آثار بھنے ون جنہاں وں عالمی ثقافتی ورثے وچ شامل کیتا ویا انھاں وچ ٹیکسلا بی شامل اے۔ ٹیکسلا وچ کئی میلاں تے پھیلے رقبے اُتے گندھارا تہذیب نے جیہڑے قدیم شہراں نے کھنڈر ملے ون انھاں وچ ہک بھڑ ماونڈ بی اے۔ اس شہر نے کھنڈر نی کھدائی انگریز، ہر اراضیات سر جان مارشل کیتی بعد چوں کئی انگریز تے پاکستانی آثار شناساں اس کم آں اگے ودھایا تے اس نی تاریخی حیثیت آں محفوظ کیتا۔ اس شہر نے دریافت کیتے گئے کھنڈراں ناں رقبہ زیادہ نہیں برے اس نے بارے وچ ای خیال کیتا ویناے جے ۵۱۸ ق م وچ بادشاہ دارا اول اسان فتح کیتا ہیا۔ ماہرین نے مطابق ای

شہر ترے واری تباہ ہوا۔ اس نال بھتوں پرانا حصہ پنچویں تے چھیویں صدی ق م نال تعلق رکھناے۔ اس توں بعد آلی دریافت شدہ تہہ چوتھی صدی قبل مسیح نی اے جس چوں ملنے آ لے سکے سکندر اعظم نے دور نے ہنے جیہڑے ہندوستانی تاریخ ج ملنے والے ای سکندر اعظم کے دور نے سب توں پہلے سکے ون۔ تریہا حصہ مور یا سلطنت نے دور نی داستان پیش کرنا نظری آناے۔

سرکپ شہر نی دریافت ج کئی سال لگے۔ اس شہر نی تعمیر ۲۰۰ ق م باختری دور ج ہوئی اس نی تعمیر سطح مرتفع پوٹھوہار آں مد نظر رکھ کے کیتی گئی۔ اس نال نقشہ یونانی جیومیٹریکل ذوق تے مہارت نال نمونہ پیش کرناے، پورا شہر دٹیاں نال بنائی گئی کئی فٹ چیز ی فصیل نال محفوظ کیجا گیا جیہڑی تھوڑے تھوڑے فاصے اُتے قائم اے۔ شہر نے وچکار ہک بہوں چیز ی سڑک اے جس نے سجے کجے بہوں طریقے نال بنائی گئیاں گلیاں، ماہر ٹاؤن پلاننگ نی عکاسی کرنیوں ون۔ وڈی سڑکاں توں ذرا جیا اگے کر کے جیہڑے کھنڈرون اوہ بازار نا نقشہ دے ون، اس توں بعد شہر نے رہاشی علاقے نے آثار اُن جنہاں ج عمارتاں یا دکاناں ون تے وت بادشاہ نال محل تے وت مندر نے آثار اُن۔ محل نال سب توں پرانا حصہ سکائی تھیو یار سین نے دور ناں وے۔ محل نال ہک انھاں کمریاں آپس ج ملان وے جیہڑا محل نے آٹھ پیرے بنایا گیا۔ محل نے چڑھنے حصے ج خاص تے عام دربار اے ناں ای محافظاں نی جاء بنائی گئی، چڑھنے پے رہاشی علاقے نال ہک بکے جے مندر نے آثار ملنے ون۔ اس شہر نی خوشحالی ناں اندازہ اس گل توں لایا ونج سکنا جے کھدائی نے دوران اتھوں بہوں وڈی تعداد ج سونے چاندی نے زیور لہھین۔ انھاں زیوراں تے پھل بوٹیاں تے نقش گری انھاں نے ذوق نی عکاسی کرنے ون۔ ای ہک سیکولر شہر ہیا جس ج آتش پرست، بت پرست تے بدھ مت نے منے آ لے ترے قسم نی تہذیبوں نے لوک رہنے ہنے۔

سر سکھ ٹیکسلا چین مت ناں ہک اہم مرکز رہیا تے اتھے ہر جاہگاں اس مذہب نیاں عبادت گاہواں نے آثار پائے دینے اُن انھوں آثاراں فی دریافت نے دوران ماہریناں^{۱۱} سر سکھ جے شہر فی کھوج لئی۔ اس فی تعمیر چ بنیادی کردار کنشک ناہیا۔ اس شہر فی کھدائی انوی صدی نے دوہے دا ہے چ ہوئی۔ ۱۹۸۰ء چ ٹیکسلا نے تحت اس شہر نے کھنڈا آں یونیسکو نے عالی ورثے چ شامل کیتا گیا۔ ای شہر ٹیکسلا نے جدید ترین شہراں چ شمار ہونائے جس فی کھدائی بہوں بعد چوں کیتی گئی تے ای جے بی آثار قدیمہ فی نگرانی چ اے جس فی کھدائی تے ریسرچ مختلف ماہرین کرنے آئین۔

جولیاں فی بدھ خانقائی درسگاہ ٹیکسلا ناں ای حصہ سمجھی وینی اے۔ ای پوٹھوار نے پہاڑی سلسلے چ ٹیکسلا تے ہری پور نے وچکار جویاں چ بدھ مت فی قدیم ترین درسگاہ نے طور چ گندھارا تہذیب نے تاریخی تے بہوں قیمتی آثار منے کیتے دینے ون۔ اس چ پانی تے سنسکرت نے ہو رکنی عالم پڑھانے رکن، دنیا فی اس قدیم ترین درسگاہ نے قیام ناں زمانہ ۲ صدی ق م دساوینا وے تے اس نے کھنڈر ناں تعلق ۵۰۰ ق م اے۔ اس درسگاہ فی پہلی منزل اُتے ۲۸ کمرے اُن۔ دوئی منزل اُتے بھی اسی نقشے نے مطابق ۲۸ کمرے اُن جہاں وچ مذہب، فلسفے تے روحانیت ناں علم حاصل کرنے آ لے طالب علم رہنے ہئے۔ انھاں رہاشی کمریاں نیں چھتاں قائم نیں ریاں ون برے کدھاں جے بی کچھ سلامت اُن۔ جولیاں فی خانقاہ چ درسگاہ نے رہنے آ لے طالب علماں نے کمریاں تے انھاں نے نہانے آ لے تلاب توں کچھ دور اس درسگاہ ناں ہک مرکزی اسٹوپا ہیا جس نے سچے کجے بدھ بھکشو تے طالب علم عبادت کرنے ہئے۔ اس مرکزی اسٹوپے نے اگے چھ ۲۱ نکلے نکلے اسٹوپے ہئے جنہاں واپ کئی ہزار سال گزروینے توں بعد بی ایڈھا نقصان نیں پونچا۔ ای درسگاہ دنیا چ قدیم ترین درسگاہ وے جمیڑی بدھ مت تے گندھارا تہذیب فی تاریخی تے

ثقافتی حیثیت نے نا۔ اس دور فی لسانی تاریخ فی بی عکاسی کرنی۔

موہرا مرادوناں کھنڈر ترے حصیاں جے اے۔ درسگاہ، وڈا اسٹوپا تے نذر اے ناں
اسٹوپا۔ قدیم درسگاہ جے طالب علماں نے کئی کمرے اُن جھیرے ہک مرکزی تلاب نے
آچھیرے ون۔ ای تلاب ڈیزھ دو فٹ ڈنگاں وے جس جے بارش ناں پانی چھتاں توں
لکڑی نے پرنا لیاں چوں سیدھ تلاب جے آناے۔ خیال اے جے تلاب ناں ای پانی
مذہبی مقصد آسے استعمال کیتے وینا ہیا۔ تلاب جے لہنے آسے چواں پاسے پوہڑیاں ون۔ ای
درسگاہ دو منزلہ ہئی تے دوئی منزل تک وینے آسے پوہڑیاں کمریاں چوں اُتے وینیاں
ون۔ اس درسگاہ نے ویہڑے جے تے طالب علماں نے کمریاں جے بہوں سارے بدھ نے
بت ہئے۔ موہرا مرادوناں ای کھنڈر سرسکھ شہر نے کولوں میل ڈیڈھ فی دوری تے ون۔ ای
کھنڈر کشن دورناں تعلق رکھناے۔

پاننی:

شمالی ہندوستان جے آریاں نے آنے توں بہوں بعد چوں جدوں سنسکرت مقامی
زبان ناں اثر قبول کرنے نے وچ پیش پیش ہئی تے پتھمی، یاسک، شاکا مین تے پاننی
جے سنسکرت تے عالماں اپنے اپنے دور جے اس زبان نے گرائمری اصولاں دیکیں توجہ
کیتی۔ انھاں عالماں نے دور آں عام طور جے کلاسیکی سنسکرت نا دور آکھا ویناے۔ انھاں
عالماں اتھے فی مقامی زبان ناں پراکتاں ناں وتا۔

اس بارے جے ماہرین لسانیات ناں آکھنا وئے جے پالی تے دوئیں
پراکتاں حقیقت جے سنسکرت فی پیداوار نہیں ہئی گل ای وے جے ای پراکتاں یعنی مقامی
بولیاں آریاں توں بی صدیاں پہلوں سندھ تے پنجاب جے بولی وینیاں ہیاں۔ اتھے
سنسکرت نے کسی علم نے ذکر ناں کوئی خاص مقصد نہیں برے پاننی ناں ذکر اس آسے

ضروری اے جے اسی علاقے وچ بھ کے اُس سنسکرت فی گرامر لکھی ہئی، پانی لسانیات ناں ہک ایجا اسکالر ہیا جس ناں شار سنسکرت سانی صرف و نحو نے ماہر عاساں ج ہونائے۔ اس فی جم نے بارے ج آکھا وینائی گندھارا تہذیب فی ٹیکسلا راج دھانی نے علاقے (حال کیمبل پور، اٹک) ج دریائے سندھ (اٹک) نے کنارے کسی گرامر ج جما تے ۴۵۰ توں ۵۲۰ ق م جیا وے۔ اس نا تعلق ٹیکسلا فی قدیم یونی ورسٹی نال جوڑا وینا ئے۔ کئی اس فی جم آں حال ضلع صوابی نال جوڑنے ون۔ کدے ای علاقہ پرانا لالہ پور اکھوانا ہیا۔

پانی فی کتاب ”اشٹ ادھیائی“ (Ashtadhyayi) آں سنسکرت گرامر تے حوالے نال خاص اہمیت بھئی اے جس وچ سنسکرت گرامر نے ۳۹۵۹ قواعد لکھے گنہیں۔ ای پانی ناں بنیادی کام مئی وئی اے اس کتاب ناں انکشف لسانیات نے یورپی سکالراں انویں صدی ج کیتا تے پانی فی لکھتاں نے یورپ ج ترجمے کیجے گئے۔ پانی سانی صوتیات، لسانی صوتیاتی ساختاں تے لفظاں فی ساختاں نے بارے جامع تے سائنسی نظریہ پیش کیجے۔

”اشٹ ادھیائی“ میں پانی نے مقدس صحیفہ کی زبان اور روزمرہ کی زبان کے درمیان فرق واضح کیا۔ سنسکرت کی صرف و نحو تصریح کے لیے تعریفات اور قواعد بیان کیے گئے ہیں۔ تقریباً ۷۰۰ اسم، فعل، حروف عطف اور ساکنات کتاب میں پیش کیے گئے ہیں جنہیں پھر مختلف درجوں میں تقسیم کیا گیا ہے۔ جملوں کی ساخت و برداشت اور مرکب اسموں کا استعمال ویسا ہی وضع کیا گیا ہے جیسا ان کا استعمال آج بھی رائج ہے۔ سنسکرت کی صرف و نحو کی تنظیم و ترتیب نے سائنسی استعمالات کے لیے اس زبان کی موافقت میں غیر معمولی اضافہ کیا۔ ۱۴ سوتروں کی مدد سے پانی نے سنسکرت زبان کی صرف و نحو کا مجموعی ڈھانچہ تیار کیا جس میں آئندہ تقریباً دو ہزار برسوں تک کوئی بنیادی تبدیلی نہیں ہوئی۔ سنسکرت زبان کی لسانی

ترتیب و تنظیم کا ایک بالواسطہ نتیجہ یہ ہوا کہ بعد کے زمانوں میں اس زبان میں ریاضیات اور سائنس میں پیش رفت ہوئی اور ان سے متعلقہ تحریروں میں غیر معمولی اضافہ ہوا۔^[۱] یونان میں ریاضیاتی مسائل، عروج فلسفہ کے زمانے میں علمی مباحث کا حصہ بنے اور علم کی ایک شاخ کے طور پر سامنے آئے۔ جبکہ برصغیر میں یہ علم سنسکرت زبان کی صرفی و نحوی پیش رفت کے نتیجے میں نمود پذیر ہوا۔ قدیم تہذیبوں میں ریاضیاتی علم کا آغاز جمع تفریق کے طریقہ ہائے کار کی صورت میں ہوا۔ مختلف لکیروں کی صورت میں اعداد ظاہر ہوئے جنہیں مختلف نام اور اشارے تقویض کیے گئے یا پھر الفاظ ان سے منسوب کیے گئے۔ جیسا روم کی تہذیب میں رونما ہوا۔ ابتداً فصلوں اور اناج کی پیداوار اور اس کے ذخیرے کی صورت عددی نظام اختراع کرنے پر انسانوں کو مجبور کیا۔ کھیتوں کی مربع اور مستطیل صورتوں نے ریاضیات میں ان شکلوں کے لیے راہ بنالی۔ ریاضیات کے ساتھ جغرافیہ اور جیومیٹری کے علوم کو بھی فروغ حاصل ہوا اس ضمن میں اولین پیش رفت مصری تہذیبوں میں دکھائی دیتی ہے لیکن یہ آریائی ہی ہیں جنہوں نے ریاضیات کو منظم قواعد کی صورت دے کر علم کی ایک شاخ کا درجہ دیا۔ پانی اس منزل میں ایک اہم شخصیت کے طور پر سامنے آیا کیوں کہ اس نے اس ضمن میں جو اصول وضع کیے ان کے اثرات طویل زمانوں تک ان علوم کی پیش رفت میں اہمیت کے حامل رہے۔۔۔ جان بیکس نے ۱۹۵۹ء میں اپنے طور پر ”بیکس فرم“ وضع کی لیکن پانی کا اس سے دو ہزار سال سے بھی پہلے پیش کیا گیا سانیاتی علامت کا ضابطہ بیکس کے ضابطے کے مماثل ہے۔ دونوں میں بہت سے اشتراکیت تلاش کیے جاسکتے ہیں یہ امر غیر معمولی ہے کہ موجودہ کمپیوٹر کے بنیادی نظریات دو ہزار پانچ سو سال قبل پانی نے لسانیات سے متعلق اپنے نظریات میں رکھ دی تھی۔“

اُتے بیان کیے گئے خضہ پوٹھوہار تے گندھارا تہذیب نے مختصر جے تعارف توں ای اندازہ دیا ونج سکنا ہی اس خطے فی کروڑاں ساہاں فی تاریخ آں کنگھال کے کسی حتمی نتیجے تے پوچھنا جے اس خطے فی سب توں قدیم زبان کھیڑی جی بہوں اوکھاتے ناممکن جیا کم اے برے اسی کدے اس خطے فی تاریخ آں تے بہرین سانیات فی تحقیق آں سامنے رکھ کے شمالی ہندوستان فی زبانان فی گل کراں تے اس اے ای پتہ چن ہی برصغیر نے شمالی حصے فی زبانان نے حوالے نال مختلف نظریے قائم رنیں۔ گل ای وے جی آج توں کوئی ساڈھے ترے چار ہزار سال پہلوں جدوں آریائی شمالی ہندوستان چ وڑے تاں اس ویلے اتھے کئی قبیلے آباد ہئے۔ جنان فی زبانان والں مردھراواک، ناگ بانی، اسر بھاشا، پلچھ بھاشا تے کئی ناں دتے گئے بعد چوں جدوں آریائی قبائل اپنے پیر جمائے تے سنسکرت نے مقابلے چ اتھے فی دیسی زبان والں پراکرت تے اپ بھرنش ناں دتا گیا جنہاں نیاں کئی شاخاں دسیاں گئیاں۔

سنسکرت آں دیسی زبان فی بنسبت مذہبی تے بارکی طبقے فی سرپرستی رہی جس فی وجہ توں ای زبان ہک مدت تک اپنی حاکمیت قائم رکھنے نے جتن کرنی رہی برے وے بھی ای آپے آں دیسی زبانان کوں نا بچا سکی تے دیسی زبانان نے بتیرے لفظ آپے چ رلا گھدس۔ آریائیاں فی حاکمیت نے باوجود پراکرتاں یعنی دیسی زبانان اپنی اصل آں قائم رکھنیاں ہوئیاں ویدی، سنسکرت، پالی تے دوئیاں زبانان نے اثرات آں ضرور قبول کیتا پر اپنے وجود آں اکا ختم نہیں ہون دتا۔ برصغیر چ جدوں مسلماناں فی حاکمیت قائم ہوئی تاں سنسکرت ہک زندہ زبان نے طور تے ماضی ناں حصہ بن کے رہ گئی تے مقامی زبانان اگے ودھنے ناں موقع ملا۔

انگریزاں نے آنے توں بعد جدوں مغربی تاریخ دانان تے لسانیات نے سکالراں

اتھے فی مقامی زبان چ وچپسی گھنٹیاں ہو یاں مطالعہ کیتا تے اُنھاں اس گل ناں پتا چلائی
ہندوآں فی قدیم مذہبی زبان سنسکرت چ یورپی زبان نے بہوں زیادہ لفظ پائے^۱
دینین۔ اس توں پچھے مغربی مکاں فی درس گاہواں چ سنسکرت تے شمالی ہندوستان سمیت
یورپی تے ایشیائی زبانناں تے تحقیق ناں دور شروع ہو یا۔ اس ناں نتیجہ ای نکلا کہ شمالی
ہندوستان فی زبانناں نے حوالے نال اس نظریے زور پکڑا کہ شمالی حصے فی زبان فی اصل
سنسکرت زبان اے۔ جس توں بعد وچ آنے آ لے زیادہ تر مغربی تے ایشیائی
اسکالراں ناں بی نظریہ ایہا رنیا جے ہندوستان چ زبان فی ابتداء ویدک بولی اے جس چوں
سنسکرت تے دوئیاں ہند آریائی بولیاں فی جم ہوئی۔ یورپی تے ہندی اسکالراں فی وڈی
تعداد اسی نظریے اُتے پئی ٹرئی ایہی برے بڑیہ، مونیجودڑو تے پوٹھوہار چ انسانی تہذیب
نے آثاراں فی موجودگی سابقہ ماہرین لسانیات نے اُس نظریے فی نفی سرچھوڑی تے ای
گل اچ نے، ماہرین لسانیات بڑے دیئے نال کرنے ون بی برصغیر پاک و ہند فی زبان
نیاں جڑاں ویدی یا سنسکرت چ نیس بل کہ اتھے نے مقامی قبیلیں فی مقامی زبان چوں
پھوٹیاں جنہاں چوں اک پنجابی بی اے۔ جیوں جیوں دنیا چ موجود آثار قدیمہ نیاں
کھدائیاں ہونیاں گئیں اوہجوں اوہجوں انسانی تاریخ تے تہذیب فی تحقیق ناں دائرہ ودھنا
گی۔ لسانیات نے تحقیق کاراں تے ماہراں آپنے آپنے انداز چ ایشیائی تے مغربی زبانناں
نا مطالعہ کیتا تے اپنے طور تے ٹھوس ثبوت تے دلیدں پیش کر کے اپنے نظریے ناں پک
کرنے نے جتن کیتے۔ پاکستان چ بی اس سابقہ نظریے نے خلاف کئی اوازاں سُر
چا یا جنہاں وچ محمد آصف خان تے عین الحق فرید کوٹی جے ناں بی شامل ہے۔ اس بارے چ
محمد آصف خان اوراں ناں ہک مضمون ”پنجابی زبان کے اجزائے ترکیبی“ ۲۷ ستمبر ۱۹۵۹ء
آل روزنامہ ’امروز‘ لاہور چ چھپا جس چ اور لکھنے ون:

”ماہرین لسانیات نے دنیا کی زبانوں کو نو خاندانوں میں تقسیم کیا ہے۔ ان میں انڈو یورپین سب سے بڑا خاندان ہے۔ جس میں یورپ اور ایشیاء کی مشہور زبانیں مثلاً سنسکرت، لاطینی، فارسی، انگریزی، جرمن وغیرہ شامل ہیں۔ پنجابی زبان کو انڈو یورپین خاندان کی ہند آریائی زبان کہا جاتا ہے۔ اس مضمون میں ہم یہ جائزہ دیں گے کہ آیا پنجابی زبان خالص ہند آریائی شاخ سے تعلق رکھتی ہے یا اس میں دوسرے خاندانوں کے اجزاء بھی ملتے ہیں۔۔۔ جب تک کسی ملک کی تاریخ پیش نظر نہ ہو یہ جائزہ دینا محال ہے۔ رگ وید کے مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ آریاؤں کی آمد سے قبل سپت سندھو (مغربی پاکستان) میں کچھ اور قومیں آباد تھیں جن کے لیے ویدوں میں دسیو، اسر، نسا دھ، پشاج، اور راکھشش وغیرہ کے الفاظ ملتے ہیں۔ یہ بھی ہمیں بتایا گیا ہے کہ وہ عجیب زبان بولتے تھے۔ ان کے رسم و رواج آریوں سے قحاً مختلف تھے۔ وہ قربانی نہیں دیتے تھے اور نہ دیوتاؤں کی پرستش ہی کرتے تھے۔ گزشتہ چار سو برس میں ہڑپہ، موہنجو دڑو، کوٹ ڈیجی میں جو کھدائیاں ہوئی ہیں ان میں سے بھی اس نظریہ کو تقویت ملتی ہے کہ آریاؤں کی آمد سے پیشتر یہاں کچھ اور قومیں آباد تھیں۔ یہ دوسری بات ہے کہ آریاؤں کی برتری ظاہر کرنے والے کچھ عالم ان وفینوں کو بھی آریائی تہذیب کے نمونے ثابت کرنے کے طلبگار ہوں لیکن اکثر اصحاب کا خیال ہے کہ اس تہذیب کے بانی دواڑیا ان کے پیشرو تھے۔) بہر حال رگ وید کو احاطہ تحریر میں لانے سے پیشتر آریہ لوگ کبھی (کامل)

سوستو (سوات) کرمو (کرم) کومتی (گول) سندھو (سندھ) سوس (سواں) دنتا (جہلم) سکئی (چناب) سکئی (چناب) پرشئی (راوی) شندری (ستلج) اور گنگا جمن کی وادیوں میں قدم جما چکے تھے۔۔۔ موجودہ حالات میں حتمی طور پر کچھ نہیں کہا جاسکتا کہ آریوں کی آمد سے قبل ہمارے علاقہ کی کون سی زبان تھی کیونکہ ہڑپہ اور موہنجو دڑو سے دریافت شدہ تحریریں ابھی

تک نہیں پڑھی جاسکیں۔ لیکن مندرجہ بالا تاریخ کی روشنی میں ہم یہ نظریہ ضرور قائم کر سکتے ہیں کہ جو بھی زبان یہاں بولی جاتی تھی 'س' پر 'سی' الترتیب منڈا، دواڑی، سنسکرت، سیتھین، پہوی، عربی، فارسی، پشتو اور انگریزی زبانیں اثر انداز ہوئیں۔"

محمد آصف خان اور ان نے اس مضمون توں بعد اس سابقہ نظریے فی نفی کرنے ہو یا عین الحق فرید کوٹی اور ان بی اواز بند کیتی تے پہلی واری "پنجابی زبان دیاں جڑاں" نے نائیں نال انھوں نال مضمون، ہنامہ "پنجابی دب" اکتوبر ۱۹۶۰ء چھپ چھپ جس نال حوالہ انھوں اپنی کتاب "اردو زبان کی قدیم تاریخ" چھپی دتاتے ای انھوں فی سابقہ نظریے فی رد چ پنجابی زبان چ پہلی تحقیقی کوشش ہئی اس مضمون چ اوہ لکھنیں دن:

"پنجابی زبان دا سنسکرت دی لڑی دیا جانا کوئی انوکھی گل نہیں سی کیوں جے اج توں تھورا چر پہلاں ساڈے دیس دی تاریخ آریاں دے پلے توں شروع ہوندی سی اتے ایس توں پہلاں حال دا کجھ اتہ پتا نہیں ملدا سی۔ ایس لئی جدوں وی کوئی ودوان ایس زبان دے مڈھ بارے کھوج لاؤن دا جتن کرداتاں اوہ آریاں دے پلے تے آکے رک جندا سی پرہن زمانہ بدل چکیا اے۔ پرانے کھنڈراں دی کھوج بھں کرن والیاں دیاں کدالاں نے کوٹ ڈیگی، موئن جو دڑواتے ہڑپہ دے پرانے شہراں دے منھ متھے توں زمانے دی مکڑی دے بنے ہوئے گھنے جیاں نوں لاسٹیا اے۔ پر ایہہ آریاں توں پہلاں دے وسنیک بولی بولدے سن اے تیکر ایس گورکھ دھندے تے ہڑپہ اتے موئن جو دڑو توں ملن والیاں گونگیاں مہراں دے جندرے وچے ہوئے نیں۔ میں اے کہواں گا بئی مہراں تے کجھ بی لکھیا ہووے پر ساڈے سامنے اوس زبان دا کھوج راؤن سئی اک دوسرا راہ وی کھلا ہو کیا اے اتے او اے ساڈی اپنی زبان جھیدے وچ اے تیکر اوس بیتے سے دیاں نشانیں باقی ہن۔"

عین الحق فرید کوٹی، اردو زبان کی قدیم تاریخ، ۱۹۷۲ء، ص ۶۰

انھیں مضموناں نے چھپنے توں بعد دور نیڑے نے علمی حلقیوں چج بہک نویں بحث شروع ہوئی جیہڑی اس مضمون فی کامیابی دی گئی۔ مضمون نگار اردو تے پنجابی نے کجھ لفظاں ناں دواڑی زباناں نے حرفاں ناں تبدیلی جائزہ پیش کیتا صرفی تے نحوی مماثلت ناں ذکر کرنیاں ہویاں و سکہ پنجابی فی اصل دواڑی زبان اے سنسکرت نمنین تے سنسکرت ناں کم بس ایہہ کجھ ریا جے اسں لغوی طور تے بہوں متاثر کیتاں۔ اس توں کچھ کئی تحقیق کاراں سابقہ نظریے سں رد کرنیاں ہوئیاں ای دلیل پیش کیتی جے مشرق تے مغرب نے بعض تحقیق کاراں غلط فہمی ہوئی جے پاکستان تے شمالی ہندوستان فی زباناں ویدک یا سنسکرت چوں نکلیاں ون حلاں کہ آریاواں تو پہلوں اتھے، منڈا تے دواڑی قبائل آباد زمین جنھں ناں واسطہ باہروں آنے آ لے آریاں نال پیا۔ تحقیق کاراں ناں ای بی آکھنا وے ہئی وادیء سندھ چج دواڑی زبان فی باقیات چج براہوئی زبان ناں جینا جاگنا ثبوت موجود اے۔ ماہر لسانیات نے خیال چج بھی براہوئی فی تاریخی اہمیت دواڑی النسل ہونے فی وجہ توں ای اے تے آریاں جدوں وادی سندھ تے چڑھائی کیتی تے مقامی آبادی فی اکثریت انھں نے ہتھوں قتل ہوئی۔ جینے بچ وینے آلیاں چوں کجھ اتھے ای رے کجھ جنوبی ہندوستان دیکھ فر گئے تے کسیاں قلات چج ڈیرے ونج لائے۔ اتھے رہنے والے مقامی لوکاں فی زبان نے اثرات بعد چوں آنے والے آریائی قبیلیں قبول کیتین تے اسی نے نال نال کسی حد تک انھں مقامی زبان آں بی متاثر کیت۔

رادھا کمود مکرجے ہندو تاریخ داناس گل آں آپے بی منے ون جے ویداں فی زبان کلاسیکی سنسکرت، پرکرتاں تے شمالی ہندوستان فی زباناں چج دواڑی عنصر موجود اے۔ مطلب جدید تحقیق چج ای گل ثابت ہوئی جے آریاں توں پہلوں اتھے منڈا تے

وت دواڑی قبیلے موجود ہے جنہاں فی زبان منڈاتے دواڑی ہئی۔

آریاں اپنے نال ویدک سنسکرت آندی جس چ ریگ وید، اتھرو وید، یجر وید^{۱۱} تے سرم وید لکھے گئے۔ سندھ فی قدیم تہذیب توں بعد اتھے آریائی تے کئی ہور نسلاں وارد ہوئیں جس ناں اثرای ہوئی سنسکرت، پالی تے کئی بعد چوں آنے والے قبیلیاں فی زبان نے لفظ بھی پنجابی تے اس فی ذیل چ شامل کیمپوری چھ چھی تے دویاں بولیں چ شامل ہونے گئے۔

عین الحق فرید کوئی تے محمد آصف اوراں نے نظریے فی اصل ہکا ای ہئی ہی شمالی ہندوستان فی زباناں فی اصل سنسکرت نیں بل کہ دیسی زبان اے پر انھوں دواں ناں آپس چ بنیادی اختلاف ای ہیا جے عین الحق فرید کوئی شمالی حصے فی زبان آں دواڑی النسل قرار دینے ون جد کہ محمد آصف خان اور ناں نظریہ ای وے جے انسان دنیا تے جدوں پہلی واری بولنا شروع کیتے تے اُس فی زبان پنجابی ای ہئی۔ اس بارے چ اوہ اپنی کتاب ”پنجابی بولی دا بچھوکر“ وچ لکھنیں:

”بھتوں پہلی وار میں اپنے اک مضمون ”پنجابی ادب دے اجزائے ترکیبی“ روزنامہ امروز ۲ ستمبر ۱۹۵۹ء اتے وت پنجاب یونیورسٹی دے ”اردو دا مہمہ عرف اسلامیہ“ (کراسہ نمبر ۱۱ صفحے ۶۶۳-۶۸۴) رائیں لکھی راں نوں ونگار یا سی اتے نویاں لیہاں تے ٹرن لئی پریری یا سی۔ میریاں بھجائیوں لیہاں اتے ای فردیاں اوہناں نے آپنی بہوں ہی کتاب ”اردو زبان کی قدیم تاریخ“ لکھی سی۔ پر اے کتاب وڈے دھیان ناں پڑھن دی لوڑ ہے کیوں جے عین الحق فرید کوئی نے ہندی تے سنسکرت دیاں ساریاں کتاباں تے وہناں تے اوہناں دے نکھاریاں دے ناں اُکے غلط لکھے ہن۔ ایس توں وکھ میری تے اوہناں دی سوچ وچ اک مڈھلا فرق ایہہ ہے کہ اوہ پنجابی نوں دواڑی ٹبردی بولی

مندے ہن جد کہ میری جاچے انسان نے پنجاب دی دھرتی اُتے پہلی وار جدوں بولنا شروع کیتا تاں اوہ پنجابی بولی وچ ای سی۔ جیویں جیویں دیا لنگھدا گیا، وکھ وکھ لہجہ فی گروہاں^۱ ناں تعلق رکھن والے قبیلے اتھے آوندے رہی، جیہناں دی لفظالی مقامی بولی نوں متاثر کردی رہی۔ منڈا، دواڑ، آریہ تے ہور کئی نسلی گروہ اتھے آئے جیہناں نے پنجابی بولی دی لفظالی دا بھنڈا بھریا۔“

محمد آصف خان، پنجابی بولی دا پچھوکڑ، جون ۱۹۹۶ء لاہور

اس نکے جے اقتباس وچ ای محمد آصف خان اوراں آپنی ساری گل رکھ چھوڑی اے جس فی تفصیل وچ ونج کے انھاں جتھے آریہ توں پہلے نے قبیلیاں نے وسیب تے زبان بارے دس پائی اے اتھے شمالی ہندوستان فی زبان بارے پرانے تے جدید اسکالراں نے نظریے آں پیش کر کے ای گل ثابت کرن فی کوشش کیتی اے جے انھاں عالماں نے چھڑی مڑی لفظالی سانجھ پچھوں شمالی حصے فی زباناں ہند آریائی ٹبر فی بولیاں قرار دینے رمین جد کے صرفی تے نحوی اعتبار نال ویدی یا سنسکرت فی پنجابی نال کوئی سانجھ نہیں تے ناں ای لسانیات نے، ہر ای گل مننے ون۔ ہاں البتہ ای ضرور اے جے ٹوڑاں سالاں توں اتھے ون آلیاں نسلی گروآں فی زبان نے لفظ پنجابی شامل ہونے رمین اسی کدے گندھارا فی قدیم تہذیبیاں دئیں ویکھاں تے اتھے خروٹھی، پالی، سنسکرت رسم الخط وچ تحریراں ملنیاں ون جے اسی کیمبل پوری چھاچی بولی نے لفظاں دئیں ٹکاں تے اسوں واں منڈا، دواڑی، پالی تے سنسکرت وچ کئی ایجے لفظ لہجہ ویشین جیسڑے چھاچھی وچ انھاں معنیاں وچ مستعمل اُن۔ برے سب توں ودھ فقط منڈا تے دواڑی زباناں وچ لکھنے ون۔ مثلاً

منڈاری:

کنڈ، جانگ، گھری، نتھ، انگا، لپ، مینڈھی، پنڈا، تسلا، چٹا، پیٹی، ڈھیم، ڈھوز

، ڈانگ، ناڑ، سوٹا، ڈندا، ٹنڈ، ہانڈی، چنگیر۔

دواڑی: شام، وں، کتن، موتی، آئی، پگڑی، نیلا، کالا، پٹ، گھڈ، وغیرا۔¹¹

عین الحق فرید کوٹی اوراں پنجابی تے دواڑی زبان چ اضافی تے معفولی علامتاں نے اشتراک نیاں مثالیں دے کے ای ثابت کرن فی کوشش کیتی اے جے پنجابی تے اس نے ذیل چ آن آلیاں زبانں دواڑی ٹبرناں ای تعلق رکھنیاں وں۔ اُنھاں ناں کھناں وے جے پوٹھوہاری تے ملتان پنجابی نیاں دواہم شخاں وں۔ خاص کر پوٹھوہاری آں مرکزی پنجابی فی بنسبت ای امتیاز حاصل وے جے، ی کناریاں تے ہونے فی وجہ نال سہنیت نے بیرونی حملیاں توں کچھ بچی رہی۔ ایہا وجہ وے جے اس چ قدیم زبان فی جھلک نظری آئی۔ اوہ پنجابی تے دواڑی چ اضافی تے معفولی اشتراک فی مشاں دینیاں لکھنے وں:

”پوٹھوہاری میں پنجابی زبان کی دیگر بولیوں میں مروج علامت اضافت ’دا‘ کے برعکس ’نا‘ کی علامت مستعمل ہے جیسے کہ رولاونا پنڈی (پنڈی والوں کا گاؤں)، ماہیے نا، پکھی (محبوب کا پنکھا)۔ پوٹھوہار کے شاعر باقی احمد صدیقی (متون ٹیکسٹ) کے پنجابی کلام میں بھی اس کی مثالیں ملتی ہیں جیسے کہ:

مینڈی اکھیاں فی لو

مینڈے دے لے ناقرار

مینڈے شملے فی چھاں

مینڈا ہارتے سنگھار

ترجمہ: تیری آنکھوں میں (محبت) کی چمک

میرے دل کا قرار

تیرے طرہ کی چھاؤں

میرا ہار اور سنگار

پوٹھوہار کا علاقہ گندھارا کی قدیم تہذیب کا مرکز بھی رہا اور مہاراجہ کنشک کے عہد میں¹¹ یہاں کے نوآباد کار فوجی خدمات، بدھ مت کی تبلیغ اور دیگر کاروباری سلسلوں کی بدولت یہاں سے نقل مکانی کر کے وسط ایشیا کی کشن سلطنت میں آباد ہو گئے تھے۔ یہی وجہ ہے کہ آج بھی روسی ترکستان کے علاقے سے دریافت ہونے والے گندھارا تہذیب کے آثار سے دستیاب ہونے والی خروشتی تحریروں میں ایسی علامت اضافت کے استعمال کا سراغ ملتا ہے۔ جیسے کہ شار سین نی پترابلا سین (شار سین کا بیٹا ہلا سین)، پیپینی بھوں پراسیہ (پیپیا کی زمین کے بارے میں)، سانگلائی کاچو تو ساچوری داگا (سانگلائی کی کاچونو نے چوری کی)۔ دواڑی گروہ کی بعض زبانوں میں 'نا' (مادہ نون) بطور علامت اضافت مستعمل ہے جیسے کہ:

براہوئی: باسنی ناموسم: (باسنی: گرمی) گرمی کا موسم

سروال نا بھلا سروار: (بھلا: بڑا) سروال کا بڑا سروار

کنری: بیلگ اینا پتریک: (بیلگ: صبح۔ پتریک: اخبار) صبح کا اخبار ہنن

توتا: (ہنو: پھل۔ اینا: علامت اضافت۔ توتا: باغ) پھلوں کا باغ ہڈین

مبجمانا: (ہڈگو: بحری جہاز۔ اینا: علامت اضافت۔ مبجمان: مالک) ناخدا

تامل: پوٹن کڈم: (پوٹن: پنا، سونا۔ کڈم: برتن) سونے کا برتن۔ اترن

کرئی: (اتر: دریا۔ کرئی: کنارہ) دریا کا کنارہ 'نا' کی علامت کا استعمال یہیں تک محدود

نہیں برصغیر کی کئی ایک دوسری زبانوں میں بھی اس کی مثالیں ملتی ہیں۔۔ دواڑی زبانوں میں 'نا'

کے علاوہ تا، ڈاء، اور را کے لاحقے بھی مختلف حالتوں میں اور مختلف زبانوں میں اضافی

علامتوں کے طور پر مروج ہیں جن میں کہ 'دا' کی علامت عمومیت کے ساتھ مستعمل ہے۔۔

عین الحق فرید کوٹی، اردو زبان کی قدیم تاریخ، ۱۹۷۲ء، ص ۱۷۴

عین الحق فرید کوٹی نے اس اقتباس آں دیکھنیاں نالے اس ج بیان کیے گئے باقی صدیقی نے شعراں ناں موازنہ کیمبل پوری نال کیتا ونجے تاں ای پوٹھوہاری ناہیں بل کہ کیمبل پوری ناں ای انگ اے۔ جد کہ خالص پوٹھوہاری تے کیمبل پوری فی ذیلی بولیاں ج بعض ضما، مفعولی تے زمانے فی مختلف حالات ناں بیان ج بہوں سارا اختلاف اے۔ گندھارا فی قدیم ترین پٹی چھ تے کیمبل پورے ج علامت اضافت 'نا' مستعمل اے۔ جے اسی باقی اختلاف آں ہک پاسے رکھ کے عین الحق فرید کوٹی اوراں فی اس گل آں ہک منٹ آسے تسلیم کر گھن جے خطہ پوٹھوہار نیاں اوہ بولیاں جنہاں ج 'نا' فی علامت اضافت ناں استعمال ہونائے اس کر کے اُنھوں ج مرکزی پنجابی فی بنسبت قدیم عنصر موجود اے جیوں دوہے، ہرین لسانیات بی اس گل ناں دعویٰ کرنے ون جے برہوئی زبان دواڑی النسل ہون فی وجہ ناں اس فی باقیات چوں وے تے اس ج 'نا' فی اوہ علامت اضافت پائی وینی جس نال تعلق قدیم زبان نال تے وت اسی اے گل زور دے کے آکھ سکے آں مئی کیمبل پوری پنجابی نا ابتدائی تے قدیم انگ اے تے اس ناں تعلق دواڑی ٹبر نال اے۔ پر کدے اسی محمد آصف خان تے نظریے ناں نچوڑ کدھ کے انسانی تاریخ فی جدید ترین ریسرچ آں سامنے رکھ کے دیکھاں تاں وت ای گمان ہونائے جے خطہ پوٹھوہار تے کیمبل پورنی ای پٹی جیہڑا انسان ناں سب توں قدیم تے پہلا مسکن اے اتھوں ای پنجابی زبان نیاں جڑاں پھوٹیاں ون ای اس خطے فی بولی قدیم ترین بولی اے جساں ویس صدی ج وادی، چھ فی مناسبت ناں چھ چھی ناں دتا گیا جد کہ ای بولی صرف چھ ج نہیں (حال) تحصیل انگ نے کہیاں گراواں بولی وینی اے تے جساں ہن کیمبل پوری بی سداوینا۔ اس زبان آں کئی تحقیق کار ہندوی یا ہند کو بی آکھنے رے تے اس ناں زمانہ کئی ہزار ساں قدیم

دسنے ون۔ دراصل ای زبان چھ چھی اے جھڑی گندھارا نی پٹی شامل علاقے نی قدیم ترین بولی اے۔ کیمبل پوری ناں گھیبی بھجہ چھا چھی نی بنسبت بیرونی سانی اثرات¹¹ چج ریا اس آسے گھیبی بولی اُتے اعوان کاری، دھنی تے لبندانی ملے جُلے اثرات ضرور اُن برے ای کیمبل پوری نی ذیل چج بولی دینے آلی گھیبی ای سدی دینی اے۔

پنڈی گھیب ضلع اکک کی ہک موجودہ تحصیل اے۔ اٹھارویں صدی چج ای علاقہ ریاست پنڈی گھیب اکھوانا ہیا۔ رقبے نے لحاظ نال ہک وڈی ریاست ہئی تے آس پاس نیاں ریاستاں چج خاص مقام رکھنی ہئی۔ باہتر تے فتح جنگ بھی اس ریاست نے حصے ہئے۔ شمال دکیں اس نے حد کالا چٹا پہاڑ تک ہئی۔ جنوب مشرق چج چکوال ناں بہوں سارا علاقہ اس ریاست چج شامل ہیا۔ مشرق چج اس نی اخیر لی حد چونترہ ہئی۔ جنوب مغرب چج لوه، دندہ شاہ بلاول کوٹ گلہ تے کئی ہور علاقے اس ناں حصہ ہئے۔ مغرب چج جنڈ، تراب تے اس نے آس پاس نے علاقے شامل ہئے۔

پنڈی گھیب نی تاریخ صدیاں پرانی وے۔ پنڈی گھیب توں کچھ میل دور میرا شریف چج بدھ مت نے آثار لکھنے ون۔ پنڈی گھیب چوں پتھر نے زمانے نے انسانی ڈھانچے نے آثار بھی لکھے ہئے۔ شروع چج اتھے مختلف قبیلے آباد زمین جہاں نے سردار مغل حکمران بابر نے غلبے توں بچنے آسے حمہ آورں باز تے گھوڑیاں نے تحفے بھیجے ہئے جس توں اُن انھاں قبلیں اُتے مہربان لکے رہنے ہئے۔ اس علاقے چج جنجود قبیلہ بہوں زور آور ہیا۔ انھں نے زور آں کھشراں مکایا۔ اس توں بچھے اعوان، جودھڑے تے گھبے آئے۔ مغلاں نے ابتدائی دور چج بھی اتھے نے قبیلے آپس چج لڑنے رئے تے تھوڑی ٹھوڑی مدت آسے اپنا غلبہ قائم رکھا۔ ۱۵۱۹ء جدوں بابر بھیرہ توں کابل واپسی تے اس علاقے چوں لنگھاتے پنڈی گھیب اس جاہگاں تے آباد نہیں ہئے جتھے ہن ای شہر آباد اے

اُس ویلے ای ابادی دریائے سواں نے کٹھھے تے اباد ہئی۔ گھپے تے جو دھڑے اس علاقے نے اہم قبیلے ون جنہاں فی تاریخ نے بارے ج بہوں کچھ لکھا گیا۔ پنڈی گھیب نا ناں اسی وجہ توں پیابعد چوں اس علاقے فی بولی ناں بھی اسی منسبت نال گھیبی پیا۔

”پنجاب میں اردو“ جے حفظ محمود شیرانی اوراں نا آکھناں وے جے مغربی تاریخ دانان پنجابی آں دو حصیاں جے تقسیم کر دتا۔ مشرقی حصہ فی زبان ناں ”پنجابی“ تے مغربی حصہ فی زبان آں ”لہندا ناں“ دتا گیا۔ سابق ڈپٹی کمیشنر اٹک سی سی گار بیٹ فی کتاب ”اٹک گزیٹیر“ ۱۹۳۰ء نے مطابق کیمبل پورے فی بولی آں ڈاکٹر گریمر سن ”لہندا“ ناں دتا۔ اس جے ی بھی دسا گیا جے اس ضلع فی زبان راو لپنڈی تے جہلم نے علاقیاں جے بولی وینے آلی پوٹھوہاری لہجے توں وکھری اے۔ کیمبل پورے فی ای بولی چھجھ تے اٹک نے کنیاں گراواں جے بکی لہجے ناں بولی وینی اے۔ گندھارا تہذیب فی پٹی جے شامل چھجھ نے اس علاقے تے بولی فی تاریخی حیثیت توں انکار نہیں کیتا ونج سکئے۔ سابقہ بحث آں سرہنے رکھنیاں میں اسی نتیجہ تے پوہنچا جے کیمبل پوری چھا چھی بولی پنجابی ناں قدیم ترین تے ابتدائی انگ اے، نالے ہندوستان جے مسلماناں ناں استقبالی علاقہ تے حملہ آوراں فی گزر گا ہواں فی وجہ توں اردو نال اس نے لسانی تے اشتراکی پہلو نمایاں ون۔ ای وکھری گل اے جے زبانان بکی دوہے کولوں استفادہ کرنی ون جس فی وجہ توں ہک زبان نے لفظ دوئی زبان جے رل مل دینیں جیوں چھا چھی جے بی یونانی تے کئی دویاں زبانان نے لفظ مل دینیں۔

مقامی بولی فی ذیل جے جنڈالی، گھیبی، جنگلی تے چھا چھی لہجے شامل اُن برے اسی کدے انھاں لہجیاں فی ونڈ کرں تاں وت چھا چھی تے گھیبی لہجے فی پورے ضلع توں ہٹ کے آپنی وکھری شناخت اے باقی ضلع فی زبان گھیبی تے چھا چھی نارل ملا انگ اے جس جے جنڈالی لہجہ گھیبی نے زیر اثر اے تے جنگلی انھاں دوہاں نال لہجیاں نے زیر اثر اے۔

ساری غلط فہمیاں فی رواج ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد اور اس علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی نے ایم فل سطح نے نصب آسے ہک بھرواں مقالہ لکھ کے چھا چھی بولی ناں لسانی تے ادبی جائزہ پیش کیتا۔ جس چ اُنھوں علاقہ چھچھ نی تاریخی اہمیت تے پس منظر نے نال قدیم گندھارا تہذیب نی راج دھانی نے علاقے چوں پھٹن آلی چھا چھی بولی نے آس پاس نیاں دویاں بولیاں پوٹھوہاری تے ہندکو نے چھا چھی بولی نال اختلافی تے اشتراکی پہلو آں اے تفصیلی گل بات کر کے چھا چھی بولی نے نویکے انگ ناں انھوں بولیاں کولوں نکھیرا کر کے دسا۔ ی کتاب کیوں بے گھسی تے چھا چھی نے نکھاریاں ناں تذکرہ وے اس توں اتھے کتب فی ضرورت آسے ڈاکٹر صاحب نی چھا چھی بولی چوں گھسی تے چھا چھی ناں نکھیرا پیش کیتا وینا پیا جس نے بارے ڈاکٹر صاحب لکھنیں۔

”چھا چھی۔ گھسی اختلافات:

۱۔ چھاچی میں ماضی بعید کی شناخت ہیا، ہی، ہئے وغیرہ سے ہوتی ہے جب کہ گھسی میں ایہا، ایہی، ایہے وغیرہ مستعمل ہیں۔ مثالیں دیکھیے:

چھا چھی: اوہ نساہیا۔ جاکت پڑھنے ہئے۔ اوہرونی ہی۔

گھسی: ہونسا ایہا۔ جا تک پڑھنے ایہے۔ ہورونی ایہی۔

۲۔ چھا چھی میں اسم اشارہ الف سے شروع ہوتا ہے جب کہ گھسی میں ’و‘ سے۔
مثالیں دیکھیے:

اردو	چھاچی	گھسی
یہ	ایہہ	ہی
وہ	اوہ	ہو

اس	اس	ہس
ان	ایہناں	ہناں ^{II}
اُن	اوہناں	ہُناں
اے	اساں	ہسانہ
اے	اساں	ہسانہ

۳۔ چھا چھی اور گھسی بولیوں میں بعض ضمائر کا اختلاف پایا جاتا ہے۔ جیسے:

اردو	چھا چھی	گھسی
ہمارا	ساڈا	اڈا
تیرا	ہینڈا	توہنڈا
تمہارا	ٹساں تا	ٹڈا
تمہیں	ٹساں	ٹسانہ
تجھے	تینوں	ٹوآنہ
تو	ٹوں	ٹدھ

۴۔ گھسی بولی میں ماضی شکیہ، ماضی تمنائی اور فعل حال میں فعل حال کے آخر میں اکثر 'اف' سے پہلے 'ی' کا اضافہ ہوتا ہے جب کہ چھا چھی میں یہ اضافہ نہیں ہوتا۔ جیسے:

ماضی شکتیہ:

اردو: اُس نے لکھا ہوگا۔ ٹو نے پڑھا ہوگا۔

گھسی: ہس لکھیا ہوئی۔ ٹدھ پڑھیا ہوئی۔

چھا چھی: اُس لکھا ہوی۔ ٹوں پڑھا ہوی۔

۱۱

ماضی تمنائی:

اردو: وہ کھتا۔ میں سمجھتا

گھسی: ہو کھینا۔ میں سمجھین۔

چھا چھی: اوہ کھانا۔ مائیں سمجھانا۔

فعل حال:

اردو: وہ گاتا ہے۔ میں سوچتا ہوں

گھسی: ہو گینا وے۔ میں سوچینا واں

چھا چھی: اوہ گانا وے۔ مائیں سوچنا واں۔

۵۔ چھ چھی میں حروف تشبیہ ونگو، وانگن، ونگن، ونگوں استعمال ہوتے ہیں جب کہ گھسی میں 'آ' حرف تشبیہ ہے۔ مث میں دیکھیے:

چھا چھی: گھوڑے وانگن نسنا۔ چنے ونگو سوہنا۔ توے ونگوں کالا

گھسی: گھوڑے آرنسناں۔ چنے آرسوہناں توے آر کالا

۶۔ گھسی میں اڑ لام (لام اور ژے کی مخلوط آواز) اکثر لفظوں میں شامل رہتی ہے جب کہ چھا چھی میں یہ صورت دکھائی نہیں دیتی۔ مثالیں:

چھا چھی: ہل۔ کھل۔ پنجاہلی۔ نالی۔

گھسی: ہل۔ کھل۔ پنجاہلی۔ نالی۔

(اڑ لام کی علامت 'ل' کئی پنجابی ماہرین لسانیات کی تجویز کردہ ہے)

(ڈاکٹر رشد محمود ناشر، چھا چھی بولی، پنجابی ادبی سنگت انک، دسمبر ۲۰۰۴ء، ص ۲۲)

جندالی بولی:

۱۱

جندالی بولی تحصیل جند نیاں باراں تحصیلاں جند، چھب، لنگر، تراب، مکھڈ، تھہڈ، ناڑہ پنڈ سلطانی، بسال مٹھال، سکھری، کھنڈا تے جا باج بولی وینی اے۔ اس بولی اُتے اس نیاں قریبی بولیاں گھسی تے چھ چھی نے مے جُلے اثرات اُن۔ گھسی تے جندالی انھاں دوہاں بولیاں نے بہوں سارا اشتراک اے۔ جیوں

اردو	گھسی	جندالی
یہ	ہی	ہی
وہ	ہو	ہو
اُس	ہُس	ہُس
انہوں نے	ہُناں	ہُناں
ہمارا	اڈا	اڈا
تیرا	توہنڈا	توہنڈا
تمہارا	مڈا	مڈا
تمہیں	توانہہ	توانہہ

ایہجیوں ای انھاں دوہاں بولیاں گھسی تے جندال وچ ماضی مطلق، ماضی قریب، ماضی شکہ، ماضی تمنائی تے فعل حال وچ فعل نے اخیر چ الف توں پہلوں 'ی' ناں اضافہ کیتے وینا وے۔ جیوں

اردو	گھسی	ماضی تمنائی	ماضی شکہ	فعل حال
میں کھاتا	میں کھیتا	میں نے لکھا ہوگا	میں کرتا ہوں	
	میں کھیتا	میں لکھیا ہوئی	میں کرینا	

جندالی میں کھینا میں لکھیا ہوسی میں کرینا
ماضی بعید آسے گھیبی تے جندالی بولی چ اشتراک پایا وینا دسے 'تھا' 'تھے' 'تھی' وغیرہ
آسے جمے نے اخیر چ ایہا، ایہی، ایسے ناں استعمال ہونائے جیوں۔

اردو وہ روتا تھا آمنہ پڑھتی تھی بچے بھگتے تھے
گھیبی ہو رونا ایہا آمنہ پڑھنی ایہی جاتک نئے ایسے
جندان ہو رونا ایہا آمنہ پڑھنی ایہی جاتک نئے ایسے
جد کہ گھیبی تے جندالی چ حروف تشبیہ نے معامے چ جندنی پٹی چ شامل کچھ گراواں چ
اختلافی صورت موجود اے۔ بسال منھال، ناڑہ، پنڈ سلطانی، سکھری تے کھنڈا چ تشبیہ
آسے آنگن (آ۔ن۔گ۔ن۔ڑ) استعمال ہونائے مثال نے طور تے:

برف کی طرح ٹھنڈا شہد کی طرح میٹھا چاند کی طرح خوبصورت
برقاں آنگن ٹھنڈا ماکھو آنگن میٹھا چنے آنگن سوہنا
جد کے جند تے اس نے قریبی گراواں چ حرف تشبیہ آسے 'اُن' (اُن۔ن۔ڑ) استعمال
ہونائے۔ جیوں

برف کی طرح ٹھنڈا شہد کی طرح میٹھا چاند کی طرح خوبصورت
برقاں اُن ٹھنڈا ماکھو اُن میٹھا چنے اُن سوہنا
جندالی بولی چ کچھ جملے ویکھو:

توانہہ سمجھیناں پیاس مینڈھی گل خنڈی سمجھاں چ نہیں آونی
تھلاہیں کیوں پے تھکینا مونہہ اتائیں کر
کدائیں اڈے پلے بی آونجوا

جندالی بولی چ ججے تک کوئی ادب تے تخلیق نہیں ہو یا برے جند نے نوید احمد ناں جندالی بولی چ مکالمہ دیکھو جساں اسی جندالی بولی فی مثال آسے پیش کر سکے آں۔ ای دکھری گل اے بھئی اس چ بی جندالی ناں خاص لہجہ پوری صحت نال نہیں ملنا برے اس توں جندالی بولی نے بعض ضرورتے سبھ نال واقفیت ضرور ہو سکئی وے۔

پیو (والد) ”بالیا چاہ پیو اسوہنی جئی کر کے۔ میٹھا ذرا گھٹ پائیں بہوں منڈھ رکھیناں“
 بال ”چنو چ میٹھا بہوں پا چھوڑینا، ہانڈی چ مرچاں بہوں پا چھوڑینا تے آٹے چ لنوڑ بہوں پا چھوڑینا۔ ہی تے تسانہ نظر آونا برے اج مہینہ ہو گیا مینڈا گھر خراب ہو یا پیا۔ اوہ تے تسانہ نظر نہیں آونا۔“

پیو (والد) ”پیو نال ناں مود پے لا بالیا، گھن آن ناں غریبی آں۔ لاہور کوئی ایڈے دور اے۔“

بالا ”آپے گئی ناں۔ آپے آراہی۔ بالاتاں نہیں دینا۔“
 پیو (والد) ”ہاں میٹھا اکسیر اکوئی وڈھ بکڑ اے۔ اگلیاں تے مینڈھے مونہیں کچھے چنے جئی دھی دتی۔ نہیں تاں توں تے سارا جند پھراں تدهاں کوئی گتی وی نہیں دینا ہیا۔“
 بالا ”بچھئے داہ سالوں توں میٹھا ایہا طعنہ سڑینا پیا واں۔ اسی توں الیکشن چ کھلونے، فیصلہ کیتا، تسی گتی فی گل کرینے ہو۔“

پیو (والد) ”اوہیرا یوں ناں جھلا بن۔ اڈاوی وٹ ضایع کر لیسیں۔“
 بال ”بتڈی مرضی جساں مرضی وٹ دو۔ میں کوئی تساں آکھا ما نہہ وٹ دو۔“
 پیو (والد) ”بس ٹایم کورا گیا بھئی۔۔۔ توں کدور بالیا“

بال ”بال اپنے گھار گیا۔ جتھوں جدن میٹھا اول ہو یا تساں بڑت کر کے کڈھ چھوڑا۔ برے وادین او۔۔۔ باجی ما نہہ ماف کردو۔ میں بہوں گستاخیاں کیتیاں بہوں دل دکھا یا میٹھا۔“

بیو (والد) ”خیراے“

بالا ”خیر کسرٹس بی کوئی نئیں چھوڑی۔ جتھے ٹڈاوس رگا جتن ٹڈے کولوں ہوسکا ٹساں
مانہہ پڑت کیتا، ٹساں مینڈھے جھنڈے چارین۔ بھلاوت بھی والدین ہیو ٹڈا حق بننا جیج
مرضی کرو۔ آخر نکا جیا پال پوس کے وڈا کیتاے“

بیو (والد) ”اڈا حق بنایہا“

بالا ”سوہنا حق ادا کیتا نے۔ باراسالاں ناں ہیاں جدن میں گھروں نکلاں۔ ملتانہ حیدرا
باداں وچ زل زل کے مزدوری کریناریاں۔ بھلا خیراے آخرتسی والدین ہیو۔ چنگا ای سوچا
ہوسوئیں۔“

بیو (والد) ”کشور آں گھن آن“

بالا ٹڈی سوئی ہلے کشور تے کھلی۔۔ چلو ٹڈی آخری خا ہش بی پوری کرین۔

جنگی بولی:

جنگی بولی بنیادی طور تے گھسی تے چھا چھی (کیسلس پوری) نے ای زیر اثر اے۔ ای
تحصیل فتح جنگ تے اس نے چوں پائے نیڑے تریڑے وئے گراواں ج بولی دینی اے
اساں اسی ہکا ہجہ ہونے نی وجہ نال جنگی لہجہ آکھ سنے آں۔ اس توں ہٹ کے ای لہجہ بدل
ویناے تے مختلف گراواں ج ہک وکھری صورت حال نظر آئی اے جساں کسی صورت بی
ہک ای لہجہ قرار تئیں دتا ونج سکنا وے۔ ابھوں بی آکھا دینا یعنی ہرداہ وی کلومیٹر نی دوری
تے لہجہ بدل وینا۔ میں سمجھنا وائ کہ اساں نے پورے ضلع نے صرف دواں بنیادی سبج گھسی
تے چھ پھی ون جنہاں نی آپنی ہک وکھری شناخت اے۔ تے باقی ضلع نی سارے ضلع نی

بولی انھاں دوہاں لہجیوں نے زیرِ اثر اکی اے۔ جیوں

اردو: یہ۔ وہ۔ اس۔ اُس۔ اُنہیں۔ اُسے۔ آپ کو۔ میرا۔ تیرا۔ تجھے^{۱۱}

جنگی: ای۔ اوہ۔ اِس۔ اُس۔ اُنھاں۔ اُساں۔ اُساں۔ مینڈھا۔ مینڈھا۔ اُنھاں

ایکوں ای جہڑے گراں گھیبی نی پئی نال لگنے ون اُنھاں چ ماضی مطلق، ماضی قریب،

ماضی شکبہ، ماضی تمنائی تے فعل حال چ فعل نے اخیر چ الف توں پہلوں (ی) ناں اضافہ

کیتا وینا، جیوں: میں کھینا، میں لکھیا ہوسی، میں کرینا۔۔۔ وغیرہ

تے تحصیل اٹک نی پئی نال لگنے گراواں چ ماضی نیں اُنھاں تریاں حالتاں چ فعل نے اخیر

چ 'ی' ناں کوئی اضافہ نہیں کیتا وینا۔ جیوں چھ چھی بولی وچ استعمال ہونائے: میں کھانا، میں

لکھا ہوسی، میں کرنا۔۔۔ وغیرہ

ماضی آسے بی اسی گل آں سہنے رکھساں ہی گھیب نی پئی نال رنے گراواں چ

(ایہا) جد نے اٹک نی پئی نال رنے گراواں چ ماضی آسے (ہیا) بول ویسی۔ جیوں: اوہ

آکھنا ہیا، آمنہ پڑھنی ہی، چاکت نسنے ہے۔

حرف تشبیہ آسے جنگی بولی (آنگن) ناں غلط استعمال ہونائے۔ جیوں: برفوں آنگن

ٹھڈا، ماکھو آنگن میٹھا۔ وغیرہ

اڑنوں آلے کچھ لفظ:

۱۱

کون	کون	جنا	وینا
اپنا	اپنا	خوبصورت	سوہنا
پانی	پانی	بیٹھنا	جنا
کھانا	کھانا	بین	وین
اب	ہن	چلنا	ڑنا
اپنے	آپنے	آنا جانا	آنا وینا
کہنا	آکھن	تنگ آجانا	اک وینا
کی طرح	وانگن	اولے	ایہن
سامنے	سامنے	قے کرنا	یوکننا
دیکھنا	دیکھن	غبارہ	بھٹکانا
لکھن	لکھن	توڑنا	بھٹنا
آنا	آنا	لٹکن	لڑکن
بٹی	آپتی	پونچھن	پونچھنا
شوہر	جنا	ناپنا	کچھنا

اکھان:

من حرامی تے تچھاں نے ڈھیر	اَنھاں کُتاواؤ آں بھو کے
کھوئی کولوں تھڑ بھارا	ذات فی گوہلی تے تھماں نال اڑ کے
دودھے فی تریہہ پانیے نا نہیں لہنی	سوہرے گھار جوانی کسے فی جائی
گھرے ناں پیر لوہکا ہونائے	جانے آلی کولوں دائی اُباہلی
جتھے بیڑی دُبے حاجی شاہیا وچ	ماء مولی تے پیو پیاز پتر جم پیا شاہ نواز
کُتا مٹے ناویری ہونا	سیک اُتھے ہونا جتھے اگ لگے
رن پرائی تے انھے آں بھوانڑی آئی	اَنھے آں کیہ لوڑا سے، دوا کھیاں
کنے آں چھوڑ گے کتے پچھے نسنا	پسے ناڈرا سوتری کولوں بی ڈرنا
کتھے زُمیاں تے کتھے خدا	اُٹھ ناسکاں تے مل مل ماراں
اگے ڈھن پلٹ ہی اُتوں کتے موتر گئے	ڈلھے بیراں نا ہلے بی کچھ نیس گیا
چن چڑھے تے ہر کیس آں دسنا	دورے نے ڈھول سہانے
میں مینڈ یاں نمازاں پڑھاں ٹوں مینڈے	جساں رب رکھے اُساں کون چکھے
گوزے بھنیں	
اندرا ی سچ تے کوٹھے چڑھ کے نچ	جیہڑے اُتھے بھیڑے اوہ لہور بی
	بھیڑے
کُتا مٹے ناویری ہونا	کر مزوری تے کھا چوری
گچھڑ چایاں ڈھینا	راہ وینی اے بلائی آگل لگ
جنھاں کھادیاں گاجراں ڈھڈا اُنھاں نے پیر	پیٹ نہ پیاں روٹیاں تے سبھے گلاں کھوٹیاں

سستالیا کی تے بھاہنئیں پچھائی منڈیاں ناں	کمنوں نکا تیر تے زبانون نکلی گل مرنئیں آئی
ماء جسے نا جسے پتر کو ٹھے نال پلے	باہرے فی ساری تے گھرے فی ادھی ^{††}
چوروں کولوں پنڈا باہی	وگنے داندے آں چکا

رشتیاں نے ناں:

باپ	اجی، پیو، ابا	بھائی	بھرا، لالہ
ماں	ماء، بے بے	بہن	بھین
بیٹا	پتر	بہنوئی	بھنیا
بیٹی	دھی	بہم زلف	ساندھو
خالہ	ماسی	پھوپھا	پھپھر
خالو	ماسو	جھٹانی	جھٹانی
خالہ زاد	مسیرا	نند	ننان
چچا	چاچا	سر	سوہرا
چچا زاد	داد پوترا	ساس	سس
چچی	چاچی	سوتن	سوکن
خاند	جنا	بیوہ	رنڈی
داماد	جواترا، جواکی	پوتا	پوترا

بہو	نونہ	نواسا	دوہترا
پھوپھی	پھپھی	عورت	تریمت
بیوی	زانی، رن	سوتیل بابا	متر یا پو
بھتیجا	بھتی	سوتیلی ماں	متر کی ماں

بدن نے حصیاں نے ناں:

آنکھ	اکھ	دانت	دند
کان	کن	ٹھوڑی	کھاڑی
ناک	نک	گردن	گچی، منج
ہونٹ	ہونٹھ	گال	کھا کھاں
زبان	جیھ	آنت	آہند، آہند ر
ایڑی	گھری	پیشانی	متھا
ران	پٹ	گھٹنا	گوڈا
ٹخنہ	گٹھ	بھویں / امرو	پر بھٹے
پنڈلی	ہنی	پکلیں	پپلیاں
منہ	مونہ	باں	وال
کھنی	آرک	ہتھیلی	تلی

مہینیاں نے ناں:

جیٹھ	جیٹھ	کاتک	کاتک
بیساکھ	بیساکھ	مگھر	مگھر
ہاڑ	ہاڑ	پوہ	پوہ
ساون	ساون	ماگھ	مانہہ / ماہ
بھادوس	بھادوس	پھاگن	پھلگن
اسوج	اسوج	چیت	چیت

لوک ادب ماہیے:

☆ پانی جھول کے پیتا ای
ماہی نیاں سنگتاں مانہہ پر دیسی کیتا ای

☆ کوٹھ کڑیاں تے
آکے مل ماہی چند سیتیاں گھڑیاں تے

☆ میں کھلی کھلو گئی آں
ہک تیرے ہتے چھچھ جھلی کھلی ہو گئی آں

☆ سُرخِ رضائیاں فی

توڑیں نہ چن ماہی اسماں اوکھیاں لائیاں فی

۱۱

☆ میرا ماہیا بھدری ناں

نکا نکا سر دُکھنا دم پادے نظری ناں

☆ تارِ مکیشاں فی

بڑی برباد ہوئی میری جندڑی عیشاں فی

☆ چن چڑکے کھل گیا

تھوڑی جی میں وگڑی ماہیا سارا وگڑ گیا

☆ پلا نچوڑ آئی اس

لگی لگی ہن پھر سیس توں ماہیا ٹوڑ آئی اس

☆ کوئی بُور پھدا ہیاں ناں

سڑے وانگوں دل ہووی پتا لگی وے جدائیاں ناں

☆ چاندی نے چار گھنٹے

کلمہ پڑھ باؤ گڈی انکو پار چڑھے

☆ حسنہ کول لاڈیرا

متھے توں پرت بودی تیرے متھے اُتے ناں میرا

۱۱

☆ بیلے وچوں راہ نکلے

جدول تیری یاد آوے ہر ساہ وچوں باہ نکلے

☆ چھیری اُتے چھت پاواں

شالاندان پتر ملے میں سونے ناں گٹ پاواں

☆ سب نکلے تیر ہو کے

جدول من ہنرے ماہیا مے فقیر ہو کے

☆ سگرٹ پینے او

اساں سوا ماہیا شسی ککروں جینے او

☆ ہر چیز رنگنی آں

کھلی در بار اُتے پک ماہیا رنگنی آں

(ساوی سریلے چوں)

بولیاں

۱۱

جگ ڈھونڈنائے پیہلیاں وانگن
میں بچ رکھاں کتھے کج کے

○

گھار آپ وسانے پینن
نی لوکاں آتے نیں ونے

○

سمیڈھے آپ حوالے کیتی
میں چندڑی فی پنڈ بنھ کے

○

جدوں آپنا آپ پھرولا
میں مٹی ہويا بھر بھر کے

○

اج سجنان وٹایاں اکھیاں
ہن آساں واسے کی اوپرا

○

آساں بھورا بھورا جوڑ بنائی
تے دیوے نال جھگی سڑگئی

(سید نصرت بخاری)

اس مضمون فی تیاری ج ورتیاں کتاباں

۱۱

- ترک جہ گھیری، عجاز الحق قدوسی، مجلس ترقی ادب لاہور، جلد ۱، ۱۹۶۸ء
- انجم رحمانی، ڈاکٹر، پنجاب تمدنی و معاشرتی جائزہ، الفیصل ناشران کتب لاہور ۱۹۹۸ء
- منظور الحق صدیقی، تاریخ حسن ابدال، ادا و تحقیقات پاکستان لاہور ۱۹۷۷ء
- سید نواز علی، تذکرہ رؤسائے پنجاب، جلد دوم، ۱۹۴۰ء
- حافظ محمود شیرانی، پنجاب میں اردو، مقتدرہ قومی زبان اسلام آباد ۱۹۹۸ء
- سید محمد لطیف، تاریخ پنجاب، تحقیقات مزنگ روڈ لاہور، ۱۹۹۴ء
- سندباد جہازی، جدید جغرافیہ پنجاب، اردو اکیڈمی پنجاب لاہور ۱۹۴۰ء
- قمر زمان، پنجاب، پنجابی اور پنجابیت، الحمد پبلی کیشنز لاہور ۲۰۰۳ء
- پروفیسر عزیز امین احمد، پنجاب اور بیرونی حملہ آور، مظہر سنز لاہور، ۱۹۹۰ء
- نذر صاحبی، قصہ مشائخ، مجلس نور دہشت علیہ الیک ۱۹۸۶ء
- سکندر خان، دامن اباسین، علی کتب خانہ ویسہ ۲۰۰۴ء
- محمد نواز اعوان، تاریخ سرزمین الیک ۲۰۰۵ء
- کرم حیدری، سرزمین چٹوہار، فاق پر تنگ پریس راول پنڈی ۱۹۸۰ء
- سید شاہر القادری، قلعة الیک بنارس، (مضمون) الیک فیسٹیول ۱۹۹۲ء
- ارشاد محمود ناشد، ڈاکٹر، چھ جہی بولی، پنجابی ادبی سنگت الیک ۲۰۰۴ء
- پروفیسر اشرف حسینی، الیک قدیم و جدید تاریخ (مضمون) الیک فیسٹیول ۱۹۹۲ء
- کپتن ریاض عبد اللہ خان، الیک تاریخ و ثقافت (ترجمہ الیک گیزٹیر) ادارہ القلم الیک ۲۰۱۲ء
- محمد آصف خان، پنجابی زبان و لکچر، جون ۱۹۹۶ء لاہور
- عین الحق فرید کوٹی، اردو زبان کی قدیم تاریخ، ارسان پبلی کیشنز لاہور ۱۹۷۳ء
- ارشاد محمود ناشد، ڈاکٹر، مہمان مدیر، جہاں پنجابی دب (الیک نمبر) پنجابی ادبی بورڈ لاہور ۱۹۹۸ء
- میاں محمد اکرم، ساوی سر پیلے، پنجابی ادبی سنگت الیک، ۲۰۰۲ء
- وکپیڈیا، آزاد دائرۃ المعارف
- حسین امجد، طہا، سیر، جہاںات، (جنوری تا مارچ) جہاںات پبلی کیشنز الیک ۲۰۱۸ء
- سیماب، رشد ملک، تذکرہ شعرائے الیک، جہاںات پبلی کیشنز الیک ۲۰۱۲ء

شاعران ناتذکرہ

(چھا چھی لہجہ)

قاضی نادر دین

اردو فارسی، پشتوتے چھا چھی زبان نے شعر قاضی نادر دین شمس آباد گرائیں نے رہنے والے ہئے۔ انھماں نے سلسلہ نسب نے ہارے ج راشد علی زئی لکھنے ون

”مولانا قاضی نادر دین بن قاضی جنگ باز بن سید ۱۸۰ء / ۱۲۲۲ھ میں شاہ شجاع درانی کے عہد حکومت میں موضع نقار چیاں تحصیل غازی ضلع ہری پور (ہزارہ) میں پیدا ہوئے۔ آپ کا سلسلہ نسب چشتیہ کے معروف ولی اللہ خواجہ بندہ نواز سید محمد حسین گیسو دراز از چشتی (۸۲۵-۷۲۱ھ-۱۳۲۲ء مدفون گلبرگ، حیدر آباد دکن) بن سید یوسف الحسینی سے ج ملتا ہے۔ آپ کا خاندان ”مشوانی سادات“ کے نام سے مشہور ہے، جو گندگر پہاڑ کے دامن اور اس کے قرب وجوار میں آباد ہے۔ معرکہ بالا کوٹ (۱۸۲۷ء / ۱۲۴۲ھ تا ۱۸۳۱ء / ۱۲۴۶ھ) کے بعد اس خانوادے کے ایک بزرگ قاضی جنگ باز قصبہ نقار چیاں، متصل غازی سے ترک سکونت کر کے شمس آباد علاقہ چھچھ میں آ کر آباد ہو گئے۔“

قاضی نادر دین اپنے وقتاں نے بہوں منے وئے عالم ہئے انھماں دین فی خدمت آں اپنی حیاتی ناں مقصد بنایا تے اس آسے اوہ علاقہ چھچھ نے دوئے گراواں چ دین فی تبلیغ آسے سدے وینے ہئے۔ انھماں اپنے بزرگاں کولوں دینی تعلیم حاصل کیتی تے وت اس دینی سلسلے آں آجی آنے آلی نسلاں تک پوپنچیا جس ناں فیض دو سو سالوں توں ہن تک جاری اے۔ انھماں فی اولاد چ مولانا غلام جیلانی، مولانا قاضی غلام ربانی تے مولانا قاضی فضل الہی بھی دین نے خدمت گاراں چ شامل ہئے۔ انھماں نے ہک صاحبزادے مولانا قاضی غلام جیلانی دینی تعلیم آسے مدرسہ عالیہ رام پور چ داخل ہوئے جھتے مولانا ابوطیب مکی تے مولانا منور علی جنے علماں کولوں فیضیاب ہوئے تے کجھ چر اُتھے ہی پڑھایا تے وت مولانا کرامت علی جو پوری نے سلسلہ تبلیغ نال وابستہ ہو کے بنگال چے گئے۔ ان نقشبندی سلسلہ چ مولانا سراج

الدین موسیٰ زکی شریف نے بیت بنے۔ مولانا جیلانی شریعت، طریقت تے کئی ہو ردینی موضوعات اُتے پنجاہ کتاباں لکھیاں۔ اگوں انھاں فی اولاد چوں مولانا انوار الحقؒ تے مولانا زاہد الحسینی ہندوستان گیر شہرت حاصل کیتی۔ مولانا قاضی نادر دین اور راں آپنی شاعری آں بھی دین فی تبلیغ آسے ورتا انھاں ہک قلمی رسالہ ”پند نامہ“ ۱۲۷۲ھ ۱۸۵۶ء (بہ طرز سہ حرفی) یاد گار چھوڑا۔

ہدایت رب نے کیتی
دج کدے فی مسیتی

ہجری تھیں صدیاں ہاراں
ہور بہتر سال شماراں

روز جمعہ تے ماہ رمضان
فضل کریں توں یا رحمان

فجری توں پیشی تک
ایہہ تکلیف میں جال (۲)

ملا عبد المجید

ملا عبد المجید ناں تعلق علاقہ چھچھ نے گراں رحموں نال ہیا۔ اوہک مذہبی خاندان نال
تعلق رکھنے ہن انھں نے دادا کوہستان سوات توں ہجرت کر کے رحموں چ آڈیرے
لئے ہئے۔ ڈاکٹر ارشد محمود نا شاد نے مطابق:

”ملا عبد المجید اپنے وقت کے معروف عالم اور شاعر تھے۔ آپ ۱۲۶۰ھ ۱۸۴۳ء کے لگ
بھگ رحموں (علاقہ چھچھ) میں پیدا ہوئے۔ آپ کے آبا و اجداد سوات سے ہجرت کر کے
چھچھ میں آئے۔ ملا عبد المجید رحموں کی مسجد میں امامت کا فریضہ ادا کرتے تھے۔ آپ نے
لوگوں کے فائدے کی غرض سے عربی فارسی کی کتابوں میں شامل حکایت اور واقعات کا اپنی
بولی میں منظوم ترجمہ کیا اور انہیں ’حکایت الابرار‘ کے نام سے ایک کتاب میں یک جا کر
دیا۔“ ۳

انھں نے جم پل کیوں جے ہک دینی گھار ہوئی اس آ سے انھں ساری عمر دین فی
خدمت ای کیتی۔ او اخیر لی عمراں تک پنے گرائیں فی مسیتی نے امام رئے۔ انھں اپنی
شاعری آں بی لوکاں فی بھلائی آ سے ورتا۔ علاقے نے کھوج کاراں نے مطابق ای کتب
۱۳۰۰ھ چ لکھی گئی۔ ملا عبد المجید اوراں نے ہک پوترے مولوی محمد سعید بھی اپنے وقتاں نے
بگے وئے عالم تے شاعر ہئے۔ انھں دین فی تعیم اپنے دادا ملا عبد المجید کولوں ای حاصل
کیتی تے ای انھں ناں فیض ہی بیا جے مولوی سعید اوراں بھی اپنی ساری حیاتی دین فی
خدمت تے تبیغ چ گزاری نالے انھں بھی اپنے شعری وصف آں دین تے لوکاں بھلائی
آ سے ورتا۔ ملا عبد المجید اوراں فی کتاب ’حکایت الابرار‘ نام قلمی نسخہ حضرت نے ”میرا کتب
خانہ“ وچ محفوظ اے۔

۱۱

پہلوں حمد خدا توں آکھاں نال زباں
جس کیتی گن فیکون تھیں کل مخلوق عیاں

جے چاہے تاں خلق نوں پل وچ کرے فنا
جے چاہے تاں مردیاں پل وچ دے اٹھا

کنں باجھ سمج ہے، اکھیاں باجھ بصیر
وچ ہنیرے روشنی ہر جا وچ خیر

نہ کوئی اس دی جاگہ ہے نہ اس کوئی مکان
ہر جاگہ موجود ہے اوہ قادر سبحان

(۴)

○

مولوی محمد سعید

انہاں نا تعلق کیمبل پور (اتک) نی تحصیل حضور موضع رحموں نال ہیا۔ اٹھارویں صدی وچ اسی گرائیں چ محمد دین نے گھار جمے۔ انہاں نے دادا مولوی عبد المجید پنجابی زبان نے بگے وئے شاعر ہئے۔ مولوی سعید اوراں دین انہاں کولوں ہی پڑھا۔ اس توں بعد سکول تعلیم آسے داخل ہوئے برے صرف ترے جماتاں ہی پڑھیاں۔ گرائیں نے اس ان پڑھی دور وچ ترے جماتاں بی اپنی کچھ جاء رکھنی ہنیاں جے اس توں بعد ان گرائیں نے ہک اسکولے چ بہوں عرصے تک پڑھانے رئے۔ ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد اپنی کتاب چھا چھی بولی چ انہاں ناں تذکرہ کرنیاں ہوئیاں لکھنے ون:

”مولوی محمد سعید قصبہ رحموں (چھچھ) کے رہنے والے تھے آپ ۱۸۶۷ء میں محمد دین کے گھر پیدا ہوئے آپ کے مولانا ظفر علی خان اور پیر مہر علی شاہ گولڑوی کے ساتھ نہایت اچھے تعلقات تھے۔ آپ کا صرف ایک ہی مطبوعہ کتابچہ ’کرامت‘ جی بابا اتک والا ملتا ہے جس میں آپ نے اتک قدیم کے معروف بزرگ جی بابا اتکی کی کرامات کو پنجابی میں نظم کیا ان کی زبان میں چھا چھی کا مخصوص رنگ چھلکتا دکھائی دیتا ہے۔“ ۵

جدوں اسکول تو فارغ ہوئے تے مراڑیہ گرائیں نی مسیتی نے مام بنے تے اخیر لی عمراں تک دین نی خدمت وچ لگے رئے۔ مولوی محمد سعید اوراں فارسی، اردو، پنجابی تے کیمبل پوری نے چھا چھی لہجے وچ شاعری کیتی۔ انہاں نی تصنیف حضرت جی بابا اتکی نی کرامت توں متاثر ہو کے ہندو عورت نے اسلام قبول کرنے ناں تذکرہ وئے۔ مولوی محمد سعید نے پوترے عبدالحی خاکی ناں شمار بی علاقہ چھچھ نے شاعراں چ ہونا ئے۔ مولوی سعید اور ی سو سالوں فی عمراں چ ۱۹۶۷ء وچ رحموں چ موئے۔

۱۱

اس زمانے اندر بعضے عابد بن بن بہندے
 دُنیا کوئی بکرا لیاوے سچیاں اندر رہندے
 ظاہر شکل بزرگاں والی تسی ست گز لمی
 علم شریعت جانن نائیں مارن جان نکمی
 ظاہر سبز لباس بنان سبزی کل پوشاکاں
 دل وچ گگو دے دن کھاوَن خوب خوراکاں
 راہ فقیر دا جانن نائیں نہ عادت انساناں
 حسد بخیلیوں رجدے نائیں، سارے کم شیطاناں
 (۶)

○

آکھاں صفت خدا وند تائیں لکھاں حمد شائیں
 جس کن فیکونوں ظاہر کیتا قدرت سدا سائیں
 چوداں طبق تے دیہنہ چن تارے قدرت نال سنوارے
 خاطر نبی محمد سرور کیتے ایڈ پیارے
 کل خلاق اسدے نوروں ظاہر کیتی ساری
 پیدا کیتے سر جن ہارے کیا خاکی کیا ناری
 کوئی پیغمبر مرسل کیتے شان شریف ودھایا
 کوئی ولی کوئی قطب ربانے کسے نوں غوث بنایا
 (۷)

○

عمرائکاں والا

انہاں نال محمد عمر ہیا برے پشور تے دوئے علاقیاں جج انہاں فی مشہوری^{۱۱}
عمرائکاں والے نے نائیں توہئی۔ انک قلعہ فی قریبی ابادی ملاجی ٹولہ گرائیں نے رہنے
والے ہئے۔ علاقہ چھچھ نے بزرگ محقق سکندر خان اپنی کتاب دامن اباسین و جج عمرائکاں
والا نے بارے لکھنے ون:

”اصلی نام محمد عمر تھا۔ انک کے نوجی گاؤں ملاجی ٹولہ کارہنے والا تھا بدیں وجہ عمرائکاں والا
کے نام سے مشہور ہوا۔ ہندکو زبان میں چار بیتہ کہا کرتا تھا۔ تاریخ پیدائش ۱۸۹۶ء
ہے، تاریخ وفات کا وثوق سے علم نہیں۔ لہما قد ہونے کی وجہ سے بعض سوگ انہیں عمرنگو بھی
کہتے تھے۔ جناب رضا ہمدانی نے اپنی کتاب ’ہندکو چار بیتے‘ میں ان کا کلام دیا ہے۔ یہ
کتب ۱۹۷۸ء میں لوک ورثہ اسلام آباد کی طرف سے شائع کی گئی ہے۔“ ۸
عمرائکاں والے پشور نال تعلق رکھنے آ لے ہندکو زبان نے مشہور شاعر استاد فقیر جیلانی نے
ہک ہندو شاگرد دنی چند آں چار بیتے نے مقابلے جج ہرا دتا ہیا۔ اس ہار نے نتیجہ جج استاد فقیر
جیلانی عمرائکاں والے نال مقابلے آ سے پشورتوں ملاجی ٹولہ آئے تے عمرائکاں والے واں
ہرا کے اپنے شاگرد دنی ہارنا بدلا گھدا۔ اس توں کچھے عمر استاد فقیر جیلانی فی شاگردی قبول
کر گھدی ہئی۔

عمرائکاں والے فی مادری زبان تے ہندکو تے چھا چھی نہ رلا ملا اثر ہیا، اس واسے
انہاں فی شاعری تے اسان ہندکو زبان نا اثر نمایاں نظر آتاوے برے کیمبل پوری زبان
نے چھا چھی لہجہ جج بی چار بیتے ملنے ون۔

۱۱

کالی زلف پیچ دار فی سوہنے سینے اتے لٹکی
کالی کالی زلف تیری اے ال ول فی

سہنی دے وانگ پئی وچ گل فی
نال سیاں داوی ڈار، سرتے دودھ بھری مٹکی

کالی زلف پیچ دار فی سوہنے سینے اتے لٹکی
سیاں دے نل جاویں، چھما چھم فی

عشتے دے خیال گاویں، تو دم پدم فی
پتلی پدم دیں نال عاشق ویکھدیاں سر پٹکی
کالی زلف پیچ دار فی سوہنے سینے اتے لٹکی

(۹)

سید مہتاب شاہ

شاہ اور کی بہوں وڈے عالم دین ہے۔ مقامی روایت نے مطابق اوہ صاحب دیوان شاعر ہے تے انھن ناں شمار چار بیتہ گو شاعران چ ہونائے۔ اُن اردو تے پنجابی وچ شعر آکھن ہے تے انھن نے چار بیتے فی ہک کتاب ”آمین ختم قرآن شریف“ ہئی۔ سید مہتاب اوراں نے بارے چ علاقہ چھچھ نے بزرگ محقق سکندر خان دامن اباسین چ لکھن وں:

”آپ کا تعلق شمس آباد سے تھ۔ آپ ایک بلند پایہ عالم دین اور ولی اللہ تھے۔ آپ صاحب دیوان شاعر تھے لیکن آپ کا دیوان ناپید ہے۔ لبتہ ایک کتاب ”آمین ختم قرآن شریف“ بزبان ہند کو موجود ہے۔ آپ کا کلام اردو اور ہند کو چار بیتوں پر مشتمل ہے، آپ کی رحلت ۱۹۱۵ء کے لگ بھگ ہوئی۔ آپ کی اولاد میں سے ایک نامور بیٹے کا نام سید ولات شاہ صاحب ہے جو وقت کے فصیح ابیان عالم اور جامع مسجد انک شہر (کیسبل پور) کے خطیب تھے۔ دوسرے بیٹے کا نام سید چن پیر تھ جن کے ایک فرزند سید غلام عباس شاہ فاضل دوراں تھے تفنن طبع کے لیے شعر کہتے تھے۔ ان کی وفات ۱۹۷۳-۱۹۷۲ء میں ہوئی۔“ ۱۰

۱۱

بندگی تے لک بن فقیرا
روزی رب وہب دینائی

نال سارے اسباب دینائی
کہناں لیف محلاںیاں فی
کہناں جھگیاں پائیاں فی

کہناں نوں پیاز تے روٹی
کہناں نوں کب پ دینائی
نال سارے اسباب دینائی
(۱۱)

سید شاہ ولایت

سید شاہ ولایت نا اصل ناں سید محمود شاہ ہیا۔ ای شمس آباد گرامیں نے رہن^{۱۱}
 وائے ہئے انھاں نے بزرگ سید مہتاب شاہ اپنے وقتوں نے عالم دین تے شاعر ہئے۔
 سید ولایت شاہ اوراں نے جمنے نے بارے چ ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد ”ضلع الملک دے
 پنجابی“ شاعر چ ۱۸۷۰ توں ۱۸۸۰ء نا عرصہ لکھاوئے۔ انھاں اپنے بزرگوں کو لوں دین
 پڑھا۔ اس توں بعد اوہ رہنی عمراں تیں کئی جائیاں فی مسیتیاں چ ام رائے۔ کیسبل پور شہر فی
 جامع مسجد وچ بی ام مت کرنے رہن۔ گولڑہ شریف نے پیر مہر علی شاہ صاحب نے مرید
 ہئے۔

شاہ ولایت اوراں ردوتے پنجابی وچ شعر آکھے۔ انھاں فی لکھتاں وچ
 ”عرض شاہ ولایت“ ”ریاض شاہ ولایت“ ”بیاض شاہ ولایت“ ”بیوہ کی فریاد“ ”شراب کے لچھن“
 نے علاوہ انھاں نے خطبیاں نا ہک مجموعہ بی شامل اے۔ ۱۹۳۹ء چ سید شاہ ولایت مونیمن۔

میں تان گھر گھر دیواں ہوکا
 تسی سنو وے غافل لوکا

تساں کھاہدا ڈاہدا دھوکا
 لوکو قرضوں جان بچاؤ

میری عرض کرو منظور، لوکوں قرضوں جان بچاؤ

۱۱

ہو کے بدعت وچ مشغول
تسار کیجے خرچ فضول

خفا ہو گئے رب رسول
لوکو قرضو جان بچاؤ

میری عرض کرو منظور، لوکوں قرضوں جان بچاؤ

کسے گھر وچ ہووے شادی
پیسے خرچے نال ازادی

ہوئی شادی وچ بربادی
لوکو قرضوں جان بچاؤ

میری عرض کرو منظور، لوکوں قرضوں جان
بچاؤ (۱۲)

عبدالکریم

عبدالکریم کی جم پل علاقہ چھچھ نے گراں جلالیہ فی اے۔ انھوں نا شمار علاقہ چھچھ^{۱۱} نے اٹھارویں صدی نے چار بیتہ گوشاعراں وچ ہونا وئے۔ کیمبل پورے نے خالص چھاچھی لہجے اچ شاعری کیتی نے۔ بابا عبدالکریم فی شاعری ناں کوئی نمونہ تحریری طور تے نیس ملنا پر انھوں نے چار بیتے اتھے نے مقامی بزرگاں فی زبانی نویں نسلاں تک پونچھین۔ چھچھ نے مشہور محقق سکندر خان اوراں اپنی ”کتاب دامن اباسین“ اچ انھوں نا ذکر کیتاے۔ ۱۸۴۳ء وچ جدوں علاقہ چھچھ وچ ٹڈی ول ناں فصلاں تے حمد ہو یا جس فی وجہ توں علاقے نیاں فصلاں برباد ہو گئیں ہنیاں۔ بابا کریم اوراں اس تباہی آں اپنے چار بیتے اچ بیان کیتا۔

مکڑی بے حساب دوئی پشی ملکھ گما گئی آ
ترئی رتی بھونڈی سب تراں کھکھڑی کھا گئی آ

مکڑی بے حساب سرے ملکھ تے غوغا ہوئی آ
خبر شنکیاری تربیلے تے چوپا ہوئی آ

ہاری دس گھنٹی کھاٹوی امر سر تے غربا ہوئی آ
چھچھے نے درمیان سارا زور پونگے نا پا گئی آ
آکھن اے کریم ملکھ بہوں سارا گما گئی آ (۱۳)

گلاب خان

انھوں نے مشہوری پنجابی شاعر نے طور تے بابا گلاب نے نائیں نال اے۔
انھوں نے جم پل کامرہ گرائیں نے اے۔ ڈاکٹر ارشد محمود شاہ داری بابا گلاب نے خندان
تے حیاتی نے بارے ج لکھتے ون:

”بابا گلاب دا تعلق اعوان قوم نال سی تے اوہناں دے وڈے میاں نوالی توں ہجرت کر
کے کامرہ ضلع انک وچ آباد ہوئے سن۔ بابا جی ایسے پنڈ وچ جے۔ اوہناں دا جمن ورھا
۱۸۵۷ء دی جنگ آزادی توں کجھ پہلے دا اے۔ اوہناں دے والد داناں صوبہ خن تے
دادے ہوراں داناں فقیر محمد سی۔ آپ دے دو چھوٹے بھرا وی سن۔ اک داناں محمد تے
دو بے داناں حیات سی۔ بابا محمد وی پنجابی زبان دے بگے شاعر سن۔۔ اوہناں کجھ زندگی
کامرہ وچ گزاری۔ اوہ تھے ای اوہناں داویا ہو یا پھیر کجھ ایسے گھریلو واقعات پیش آئے
جہاں پاروں اک مشہور پنڈ ’کوا‘ نقل مکانی کیتی۔ اوہ تھے ای واہی بیٹی کرن لگ پئے۔“ ۱۴
بابا گلاب کوئی بی سکولی تعلیم حاصل نہیں کیتی چئے ان پڑھ ہون نے باوجود انھوں ج
ہک وڈے شاعر فی صفت ہئی۔ انھوں اپنی سہ حرفی ج پنجابی فی مذہبی تے صوفیانہ روایت
آں قائم رکھا۔ انھوں فی مشہور نظمیں وچ ”چھچھ چوراسی“ تے ہر و نامہ نمیں جیہڑیاں پہلی
واری ڈاکٹر ارشد محمود شاہ داری پنجابی ادبی بورڈ نے پرچے ”تمائی پنجابی ادب“ وچ
چھاپیاں نمیں۔ بابا گلاب فی انھوں نظماں وچ اسں اپنے علاقے فی تاریخ، تے ثقافت
نے بارے ج پتا چلناوے۔

۱۱

چھچھ چوراسی

قعدہ انک تے سراں
ملاحی ٹولے تاگھن نان

اگے جمک تے منصور
لنڈے ونج ماری تنوار

بدھا کابل تے قندھار
سے دریئے نے چل سال

اگے قاضی تے جتیاں
تا جے باجے آں گھن نال

کراں ویرو تے دھیا
بدھا ہوتی تے مردان (۱۵)

○

منظور عارف

منظور عارف نابابائی عقدہ تے اکوڑہ خشک اے پر اُنھاں اپنے ناکے گراں حضور ^ﷺ چلے
 یکم ستمبر ۱۹۲۴ء آں اس دنیا تے اکھ کھولی۔ جمن توں بعد او اپنے ماؤ پیوال اکوڑہ خشک چلے
 گئے جتھے اُنھاں نی پڑھائی ناں مڈھ رکھا گیا۔ پنجویں تک اکوڑہ خشک نے ہک سکول چ پڑھا
 تے اس توں بعد ڈیرہ اسماعیل خان چلے گئے۔ ناویں جماتاں تک مختلف شہرں چ پڑھنے
 رہے۔ اس توں پچھے جدوں اپنے ناکے گراں مڑ آئے تے وت گورنمنٹ انٹر کالج کیمبل پور
 (انک) توں میٹرک نا امتحان پاس کیا۔

منظور عارف ہو راں سکول نے زمانے توں ای شاعری نا شوق پیا تے جدوں گارڈن کالج
 روال پنڈی گئے تاں ایہہ شوق جنون وچ بدل گیا تے اُنھاں شعر آکھنا شروع کیتے۔ اسی کالج
 توں ایف اے کیتے تے ہو ر تعلیم آسے اسی کالج نال جڑے رہے۔

۱۹۴۳ء چ گارڈن کالج نے طالب علم شاعراں چ منظور الہی سار صدیقی نے ناں نال
 مشہور ہوئے اس ناکیں نال اُنھاں نا کلام گارڈن کالج نے پرچے وچ بی چھپنا رہیا۔ منظور
 عارف اپنے سنگل صادق صبوحی نال رل کے کالجی ادبی محفلاں تے مشعریاں نے اہتمام چ
 سب توں اگے نظر آنا ہیا۔ منظور عارف تلوک چند محروم تے استاد انجم رضوانی فی شاگردی کیتی۔

جمیل ملک بی اس زمانے چ گارڈن کالج وچ یار ہوویں نے طالب علم ہے پرادہ منظور
 عارف توں دو سال جونیئر ہے۔ منظور عارف نال جمیل ملک، طاہر حسن تے ظفر علی احمد نیاں
 ملاقاتاں استاد انجم رضوانی نے تیکے ”انجمنستان“ تے شروع ہوئیاں جیہڑیاں بعد چ استاد
 شاگردی تے دوستی وچ بدل گئیاں۔۔ بعد چوں ہری پور ہزارہ توں قاتل شفقانی محلہ شاہ نذر چ آ
 ڈیرہ الایا۔ قاتل شفقانی ناں شروع چ استاد حکیم شفقانی نے تکیے تے آناوینا ہیا جتھے ظفر علی احمد فی
 اُنھاں نال دعا سلام ہو گئی بعد چوں استاد انجم رضوانی تے استاد حکیم شفقانی اُنھاں دوہاں حکیاں

تے ملنے والیاں ج قتل شفائی بی رل گئے۔ منظور عارف اپنا ناں قتل شفائی نے مشورے تے منظور الہی سائر صدیقی توں منظور عارف رکھ گھدا، عبد الجلیل ملک (جلیل ملک) تے ظفر علی احمد (احمد ظفر) بن گئے۔ استاد انجم رضوانی تے استاد حکیم شفائی نے تیکے توں ہٹ کے انھیں نیاں محفلاں رتی ویلے عبد العزیز فطرت تے احمد ظفر نے گھار بی جمنیاں بنیاں جنھیں نے مکے ناکوئی ویلے وقت نہیں ہونا ہیا۔

جلیل ملک اپنے ہک مضمون ج منظور عارف نی استادی تے ناقدانہ پکڑناں دسناں لکھنے نیں جے اوہ اسماں دوستاں ناں کلام سننے ہویاں ہی ساڈے شعراں نی اصلاح کر چھوڑنے بنے ہور تے ہور کئی وار تے اوہ قتل شفائی نے شعراں تے بی فنی اتبارناں انگل رکھ چھوڑنے ہئے کیوں جے انھیں وسیب ج گھدی وئی گل ہی خوش آتی ہئی۔ کالج نی زندگی نے اُس ویلے مشاعریاں نی بہوں ہگ ہئی تے منظور عارف ہوراں مشاعرے پڑھنے نا بہوں شوق ہیا۔ اوہ جگر مراد آبادی، احسان دانش، روش صدیقی تے ہور اسی قدے نے وڈے شاعراں نے ہونیاں گج وچ کے شعر پڑھنے تے داو لٹنے ہئے۔

منظور عارف ۱۹۳۵ء ج گارڈن کالج توں بی۔ اے نی ڈگری گھدی۔ بی۔ اے توں بعد محکمہ ایکسٹرنل ٹیکسیشن ج نوکر ہو گئے ای نوکری انھیں ہک مہینے بعد چھوڑ دتی تے اس توں بعد لاہور چلے گئے تے ۱۹۴۹ء وچ گورنمنٹ کالج لاہور توں قانون نی ڈگری مکمل کیتی۔ ڈگری گھن کے اُنھ کیمبل پور (انک) آ گئے تے اتھے ضلع کچہری وچ وکالت کرن لگ پئے۔ کچھ جے بعد اتھوں راول پنڈی چلے گئے۔ وکالت چھوڑ کے انھیں محکمہ مطبوعات چیمبر آف کامرس وچ بی کم کیتا تے جدوں دل اتھوں بی مندا پے گیا تے ریڈیو پاکستان وچ کم کرن لگ پئے۔ انھیں اپنی مقامی بولی چھا چھی وچ ریڈیو پاکستان واسے کئی ڈرامے لکھے جیہڑے انھیں وقت ج بہوں پسند کیتے گئے ہئے۔ انھیں نیں ریڈیائی ڈرامیاں ج ”پنڈیوں آئی لاری“ تے

”ویاہ“ خاص ہے۔ اردو تے چھا چھی بولی وچ شاعری نے نال ناں کالم بی لکھے ۱۹۵۱ء وچ روزنامہ ”تعمیر“ راول پنڈی وچ ”مکتوب کیمبل پور“ نے نائیں ناں کالم لکھے جس وچ انھوں مزدور تے مظلوم طبقے آسے اواز اٹھائی۔ اس توہٹ کے روزنامہ ”تعمیر“ وچ ای ”میراکالم“ تے روزنامہ ”جنگ“ وچ ”مخفلیں“ نے نائیں نال کالم لکھے جیہڑے انھوں نی سماجی تے صحافتی خدمت نا ثبوت نیں۔

۱۹۳۵ء وچ سجاد ظہیر ہوراں ترقی پسند ادیبوں نی تنظیم ناں مذہلایا تے ڈاکٹر تاثیر، تے ملک راج آنند انھوں ناں ساتھ دتا، ہندوستان وچ اس انجمن آں ۱۹۳۶ء آں لکھنؤ کانفرنس وچ بنادتا گیا تے اس ناسب توں پہلا منشور لاہور وچ سجاد ظہیر، ڈاکٹر تاثیر، فیض احمد فیض تے صوفی تبسم ہوراں مرتب کیتا تے پریم چند اس کانفرنس وچ خطبہ صدارت دے کے ترقی پسند ادیبوں نی اس انجمن تے مہر لادتی۔ جدوں اس انجمن نی ہگ پورے ہندوستان وچ پنجاب سٹریٹس کمیٹی گئی تے مولانا حسرت موہانی، احمد علی، کرشن چندر، بیدی، بلونت سنگھ، دیویندر اسر، دیویندر سیتا رتھی، علی سردار جعفری، ن م راشد، ساحر لدھیانوی، اسرار الحق مجاز، احمد ندیم قاسمی، جان نثار اختر، ظہیر کاشمیری، فارغ بخاری، ادا جعفری جے ادیبوں ایس دیمں موہبہ کیتا۔ منظور عارف وچ بی ہک روشن خیال تے ترقی پسند ادیب چھپاویا ہیا اوہی ہور نویں شاعراں تے ادیبوں وانگوں ترقی پسند سوچ نی چھتری تے استحصالی نظام نے خلاف اپنی شاعری وچ حق نی اواز بلند کیتی۔ جدوں اُن ایل۔ ایل۔ بی کرن آتے اکیسائز اینڈ ٹیکسیشن نی نوکری چھوڑ کے لاہور گئے تے اس ویسے تک ترقی پسند تحریک نے دو دھڑے بن چکے ہن۔ منظور عارف جدید اکھوانے والے ادیبوں نے دھڑے آں چھوڑ کے دوئیے ترقی پسند ادیبوں ناں رل گئے تے س نے رنگ وچ نظماں، غزلیں لکھیں۔ منظور عارف نا تعلق ہک پسماندہ علاقے نال ہیا تے انھوں نی اردو شاعری ہووے یا اپنے مقامی بولی چھا چھی وچ، انھوں نی شاعری نا خیر اپنے علاقے نی

مٹی چوں اٹھا جیہڑی قومی تے افاقی شکل اختیار کر گئی۔ اس میں کچھ علاقے فی تاریخ، سامراجی نظام، زمیندار نہ تے طبقاتی جمع تفریق سے۔ ایہا وجہ دے جے 'نھاس اپنی شاعری' ج تلے طبقے میں محنت کش تے مزدور اس نے استحصال فی چھک ہوئی تے اس ناڈ گرا اپنے شعراں ج جی کیتا۔ منظور عارف جدوں چھا چھی بولی ج شعرا کھن گئے تے اُس ویلے تک اُن اردو شاعری ج ترقی پسند شاعر نے طور تے اپنے پیر ج چکے ہئے۔

اس دور ج ترقی پسند تحریک نابھہ زور باقی ہیا۔ پاکستان نے کئی شہراں ج اس نیاں جڑاں پھیلایاں ویاں۔ پاکستان توں پرے ہندوستان نے شہراں الہ آباد، کانپور تے ہور کئی وڈے شہراں ج مورانا حسرت موہانی تے انھماں جے ہور ترقی پسند ادیبان کئی کانفرنساں کیتاں۔ اس توں پہلے منظور عارف ۱۹۴۹ء ج لاہور ج ترقی پسند ادیبان فی کانفرنس ج شامل ہوئے۔ جدوں اُن کیسبل پور (اٹک) مڑ کے آئے تے ترقی پسند تحریک نا ایتھے بی مڈھ لایا۔ انھماں فی پہلی چھا چھی نظم "مینڈے منے آں بچو" سب توں پہلی واری ۱۹۵۰ء ج "امروز" لاہور ج چھپی جس بعد چوں "تعمیر" راول پنڈی بی پنجہ فی دہائی ج چھا پا اس نظم ادبی حلقیاں ج بہوں ناں کما۔ اس نظم میں پس منظر ج بی منظور عارف ہوراں اپنے علاقے فی ثقافت، تلے طبقے نے مصیبتاں نے مارے لوکاں فی تکلیفاں، وڈیریاں تے ہاڑاں فی تفریق تے نویں نس فی فکر آں محسوس کیتا، ظلم نے خلاف دوہائی تے استحصالی نظام چوں نکلنے فی فکر بی دتی۔ پروفیسر وسیم حیدر انھماں فی شخصیت تے مقالہ لکھ کے پنجاب یونیورسٹی چوں ایم۔ اے فی ڈگری گھدی تے غلام علی یا سر علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی توں ایم فل فی ڈگری آسے انھماں نے "کلیات" فی تدوین کیتی۔ اردو شاعری فی کتاب "لہر ہر دریا" انھماں فی زندگی ج احمد ندیم قاسمی چھاپی۔ منظور عارف ہوراں ہک وار راول پنڈی ج دس ناں دورہ بی بیا ہیا۔ اس توں کچھ اُن بہوں کمزور ہو گئے ہئے تے فر کچھ سالاں بعد ۳۰ نومبر ۱۹۸۰ء فی ہک شمی اس دنیا توں مڑ گئے۔

۱۱

منگیوا

فی میں کھرد کھرد ہساں
 گل کوئی وی نہ دساں
 ماہی پچھے تے میں نساں
 مینڈے مایے فی ما
 اج لا گئی اے دا
 ساڈے گھار آکے
 مینڈا ناں چا کے
 مینڈا جھاکا بھن گئی
 مینڈی ما من گئی
 ہن خواباں وچ وساں

۱۱

فی میں کھڑ کھڑ ہساں
 گل کوئی وی نہ دساں
 ماہی پُچھے تے میں نساں
 ہن چھاویں چھاویں چھپاں
 ہن چڑھ گئیاں دھپاں
 ہن نیواں نیواں نکاں
 سارے لوکاں کولوں جھکاں
 بس اج ہس گھناں
 اج نس شس گھناں
 اج لٹ گھناں پساں
 فی میں کھڑ کھڑ ہساں
 گل کوئی وی نہ دساں
 ماہی پُچھے تے میں نساں

○

پرایا گھار

۱۱

بھوئیں لکھ سکھ ہوون بھاوئیں رہو نہ گھار پرائے

سیجاں نے پھل کنڈیاں وانگن چُھنے رب بچائے

گھار پرائے جاتک ڈاڈے، گھبرولے ویکھے

گھار پرائے بڈھیاں رویاں، گڑیاں ہاسے پائے

گھار پرائے سونا چمکے، چاندی لشکاں مارے

گھار پرایا چیز پرائی، مینڈا کی دے مائے

سیٹھ اکھاوے دھیاڑی نکھاں دیوے لکھاں گھنے

ساری راتی دل وچ گنتا ریوے پائی پائی

سونا رنگ برنگ پشا کاں ویکھ کے ٹوکر ہوئی

بھکی بھانی تن تے لیراں گھن کے نکلی مائی

چھوڑ کے گھار پرایا عارف، اپنا گھار بنایا

پھوہڑی آتے بوری ڈاہی، ڈاڈی نیندر آئی

گھار پرائے گنن نوالے، کس کس کتنی کھادی

غیر نے گھار غلامی دیکھی اپنے گھار آزادی

۱۱

مینڈے مئے آں بچاؤ

انکاں فی زیارتاں تے ونج ونج کے پیر بلنیاں دھپاں وچ سرڑ سرڑ کے
اللہ چن جھولی پایا، دیوے بل بل کے تیل پا پا کے، جھنڈے چاٹر چاٹر کے

جدوں مئے چھیویں سالے وچ پیر دھریا، جوان بھیناں نیاں دلاں وچ دس دس کے
پنجاں پستاں ناں زیارتاں تے تیل گھن گئی مناں نال چا کے، لوکاں دس دس کے

مینڈا ساکیں، مینڈی دھیاں مینڈے مئے واسطے مویا، مکاں نیں ڈیریاں تے زل زل کے
مناں چھیاں سالاں ناں تے دھیاں جوان بوہے، چیرکاں زور زور تے روواں گھل گھل کے

میں نسواراں پٹیاں، میں نسواراں چھانیاں میں کراڑاں نیں تبا کو اتوں لایاں ڈنیاں
سروں چھیل لاه کے گل پول چھو زیاں تہی دھپاں وچ اکھیاں فی دوہے گھنیاں

فی میں مختاں مشقتاں ہزار کر کے، دھیاں چاچیاں نے پتراں نے گھار ٹوریاں
گھلے مٹھے والیاں، لکئی قدے والیاں، کالے والے والیاں، مسکین گوریاں

مزے نال مینڈے گھڑو جواترے دوئے، خان گھن گیا نال ہتھ پھیر پھیر کے
انگریزی فوج وچ وچ بھرتی کرائے، چواں نکلیاں پچھے دواں گھیر گھیر کے

مینڈی پھلاں جنیاں لش لش کر نیاں دھیاں، ہتھوں مہندی بی نہ لای، اتوں لام لگ پئی
اودہ بی لٹی پٹی گھیاں، میں بی لٹی پٹی گئی، اودہ بی اُجر گھیاں، میں بی اُجر گئی

اج وت ہک شہری بابو شہروں آکے، لوکاں دس گیا لام ہک ہور لگسی
لکھا ماداں نے کھجے ہُن ہور نکسن، لکھاں ہور مرٹن، لہو ہور وگسی

مینڈا متاں اج پورے آں اٹھراں سماں نا، لکھ عاجزی کرے سینہ تان سکناے
اج خانان نیاں دھیاں اُساں ایجوں نکسن، جیجوں چودھویں نے چنے آں چکور تکنے

مینڈے پتر، بھراؤ مینڈے مئے آں بچاؤ، سوہنی جاناں نہ گماؤ ماداں جھیناں نہ رواؤ
جیہڑے بھکھا رکھنن، جیہڑے ننگا رکھنن، جیہڑے لام لائن انہاں توفوں تے اُداؤ

۱۱

چھچھے نے کڑیے

شہر کراچی وچ کبھی ڈاہڑی یاد آئی ایں

بھیزا شہر چھچھے توں ڈور

اپنے لیکھوں میں مجبور

دنیا ٹکٹ کنا کے بہہ گئی

مار کے سیٹی، ٹرپٹی گاڑی، یاد آئی ایں

چھچھے نے کڑیے

شہر کراچی وچ کبھی ڈاہڑی یاد آئی ایں

اتھے رنگ برنگیاں گڑیاں

اچیاں لمیاں، پڑیاں گڑیاں

میں ٹو ڈال (ڈھونڈال) سمیٹاں کدہ بت

سمیٹیاں اکھیاں، سمیٹیاں کھاڈی

چھچھے نے کڑیے

شہر کراچی وچ کبھی ڈاہڑی یاد آئی ایں

(نظر ”چھچھے نے کڑیے“ وچوں)

۱۱

رب جی ماف کریں

جے کسے آن ویکھاں رنج کے
 کسے تے ڈل کے نیڑے آج کے
 چیرا لا کے یا سر گج کے
 مینڈیاں اکھیاں سڑا گل ونجن
 آنے وینے سا گھل ونجن
 (نظم ”رب جی ماف کریں“ وچوں) ۱۷

○

غلام ربانی فروغ

غلام ربانی فروغ کیم ۱۹۳۲ء وچ کیمبل پور (اتک) وچ فتح محمد نے گھر اکھ کھولی۔ بزرگ ریلوے وچ نوکری کرنے ہئے نیں جدوں انھاں فی عمر کوئی پندرہ ہک سال ہئی تے پیو فی موتاں نا دکھ دیکھنا پیا۔ سکول چھوڑ کے ٹکی عمراں وچ ای بزرگاں فی جائی ریلوے وچ نوکر ہو گئے۔ ۱۹۵۱ء وچ پرائیویٹ طور تے میٹرک پاس کر کے ایر فورس وچ بھرتی ہو گئے۔ ۱۹۵۸ء آں پنجاب یونیورسٹی توں بی اے کیتا۔ ایر فورس فی نوکری فی مدت پوری کرنے توں بعد ۱۹۷۵ء وچ ریٹائر ہوئے۔ کجھ عرصہ ڈی سی آفس کیمبل پور (اتک) وچ اسسٹنٹ نے طور تے کم کیتا۔ اس توں بعد انھاں اگے پڑھن آں اہمیت دتی تے پہلوں ایم اے اردو کیتا و ت پنجابی نال ڈوہنگی لگت ہون فی وجہ توں پنجابی وچ ایم اے فی ڈگری حاصل کیتی۔ ۱۹۸۶ء وچ پنجابی نے لیکچرار نے طور تے نوکری مل گئی۔ پہلوں گورنمنٹ کالج پنڈی گھیب وچ پڑھایا و ت گورنمنٹ کالج حضرو وچ تبادلہ ہویا۔ جتھے کجھ سال پڑھانے توں بعد ۱۹۹۲ء وچ نوکری توں ریٹائر ہو گئے۔

۱۹۴۵ء وچ شاعری شروع کیتی۔ انھاں نے استادان وچ ملکھی رام برق دھوی تے رضا ہمدانی شامل نیں۔ اردو تے پنجابی وچ شاعری کرنے توں علاوہ مقامی بولی کیمبل پوری نے مشہور شاعر نیں۔ پنجابی زبان وچ انھاں ادبی نوعیت نے کجھ مضمون بھی لکھیں۔ شاعری نیاں دو کتاباں چھپ چکیں نیں۔ ۲۰۰۱ء وچ نعت فی کتاب ”حرف نیاز“ تے ۲۰۰۴ء وچ اپنی مقامی زبان کیمبل پوری وچ ”وسنار ہوئے گراں“ چھپی جساں پنجابی لے ادبی حلقیاں وچ بہوں پسند کیتا گیا۔

۱۱

باغ نیلاب

باغ نیلاب پتن بیڑی نا
 موڑ مڑے جتھوں سنھوں نا پانی

نوری پیر فی اچی زارت
 دوروں دسے اس فی نشانی

سٹھ دریا نا اتھرا پانی
 دوروں رولا پانا آوے

نوری پیر نے نیڑے آکے
 نال ادب نے چپ ہو جاوے

باغ نیلاب مقام اے پیارا
 انک فی دھرتی اُتے اُرار اے

سادی مجوہ نظم پورے فی
آمن سامن پرلے پاراے

۱۱

ادھر پہاڑ نا مڈھ سہانا
اُدھر فی دھرتی اُتے بہاراے

کالا چٹا بانکا پریت
وادیاں کیتا روپ سنگھاراے

یا ایہہ دھرتی آپے سوہنی
یا وت سوہنا مینڈا پیاراے

وسے پیو ایہہ پتن پیارا
بیزری سلامت جیون مہانے

اس وسنی فی خلقت شالا
موا پاک فی رحمت مانے (۱۸)

تائب رضوی

۱۱

تائب رضوی نا اصل ناں سید عنایت علی شاہ ہیا۔ ۲۴ جنوری ۱۹۳۴ء چ سید ہدایت شاہ نے گھر مٹس آباد وچ اکھ کھولی نیں۔ انھاں نے پرنا نا سید مہتاب شاہ تے نا سید ولایت شاہ شہ عرتے بگے وے عالم ہئے۔ تائب رضوی آں شاعری اپنے خاندان نے انھاں بزرگاں فی دین اے۔ انھاں درس نظامی فی تعلیم نال ادیب فضل تے حکمت فی تعلیم بی حاصل کیتی۔ حکمت فی سند مٹے توں بعد کیمبل پور چ اپنا حکیم خانہ بنایا۔ بہوں کی عمراں توں ای شعر آکھنے شروع کردتے ہئے نیں برے انھاں واں شاعری چ اس وقت شہرت ملی جدوں اوہ کیمبل پور توں ادبی مرکز لاہور چلے گئے۔ قلیل شفائی اوراں اپنی آپ بیتی ”گھنگر وٹوٹ گئے“ چ انھاں فی شخصی زندگی نے ہک پہلو آں مذاخ نے طور چ بیان کیتا۔ تائب رضوی نا پنجابی تے چھ چھی کلام کئی رسالیاں چ چھپنا ریا برے انھاں فی کوئی کتاب نہ چھپ سکی۔ تائب رضوی نا ہک مشہور گیت ”تیرا جیوے کیمبل پور کڑیے“ ۷۰ء فی دہائی چ ریڈیو پاکستان ملتان توں تواتر نال نشر ہونا ریا۔ اس گل نا ذکر اٹک توں چھپن والے رسالے ”قدیل“ نے سلسے چ ڈاکٹر کنول فیروز مینڈھے ناں خط چ کیتا ہیا۔ اس گل توں اُس وقت چ انھاں فی شہرت نا اندازا لایا وئج سکنا اے۔ انھاں واں پنجابی شاعری فی اسی خدمت نے صلے چ ”وارث شاہ“ ایوارڈ دتا گیا۔ حکیم تائب رضوی فی ہک ہور ہگ ای بی اے جے انھاں محترمہ فاطمہ جناح فی پارٹی فی طرفوں صدر ایوب نے خلاف ایکشن لڑا ہیا۔ تائب رضوی فی موت ۵ ستمبر ۱۹۸۲ء آں لاہور وچ ہوئی انھاں واں اُتھے ای ٹاون شپ نے قبرستان چ دفنایا گیا۔ موتاں توں بعد ۱۹۸۲ء چ شہزاد احمد پنجاب یونیورسٹی لاہور توں انھاں فی شخصیت تے فن تے مقالہ لکھ کے ایم اے فی ڈگری حاصل کیتی۔

آپناں گراں (لوک گیت)

۱۱

آپنا گراں ہووے
 ٹوٹاں فی چھاں ہووے
 دانے فی منجی اُتے
 سرے تلے بانہہ ہووے
 آپنا گراں ہووے
 جتنے دیہاڑے جیواں
 خوشیاں نا سائیں تھیواں
 لسیاں تے دودھ پیواں
 بکے تے گاں ہووے
 آپنا گراں ہووے
 شملہ اُچیرا رکھاں
 ہتھے بچ بھیرا رکھاں
 خورے بچ ڈھیرا رکھاں
 سنگیاں بچ ناں ہووے
 آپنا گراں ہووے
 چلماں نے سوئے لاواں
 مہیے تے ڈھولے گاواں
 تیرے بوئے تے آواں
 بچے تیری ہاں ہووے

۱۱

اڈیک

جدوں بوہا کھڑکے
دل پیا دھڑکے

کی آکھاں کون آیا
کس بوہا کھڑکایا

کوئی چور آیا ہوسی
یا کوئی ہور آیا ہوسی

مٹے ہووے گھرے والا
مونہوں چھا دلوں کالا

اٹھاں ونجاں کھولاں بوہا
آہا آہا اوہا اوہا (۱۹)

○

مشتاق عاجز

مشتاق عاجز نے پیو دادے نال گراں ضلع اٹک فی تحصیل حضروچ سیدن اے¹¹
برے انھاں نا خاندان بہوں چرتوں اٹک شہروچ وسن پیا۔ انھاں فی جم یم اپریل ۱۹۴۴ء
آں تحصیل جنڈوچ ہوئی۔ پڑھائی نامڈھ ایم سی مڈل سکول اٹک توں لگا۔ میٹرک ۱۹۶۰ء وچ
پس کیتی اس توں پچھے گورنمنٹ کالج کیمبل پور اٹک وچ داخل ہوئے جتھوں ۱۹۶۲ء وچ
ایف اے تے ۱۹۶۴ء وچ اسی کالج توں گریجویشن کیتی۔

۱۹۶۶ء وچ محکمہ تعلیم نال جڑ گئیں انھاں فی پہلی ڈپٹی ہیڈ ماسٹر نے طور تے جی
کسراں وچ ہوئی۔ نوکری نال پڑھائی نا سلسلہ بی چنارہیا تے ۱۹۶۹ء وچ پنجاب یونیورسٹی
توں ایم اے اردو فی ڈگری گھدی۔ ۱۹۷۴ء وچ ایم ایڈ کیتا۔

۱۹۷۸ء وچ انھاں اسسٹنٹ ڈسٹرکٹ انسپکٹر سکولز لاہور گیا۔ ۱۹۸۹ء وچ ڈپٹی
ڈسٹرکٹ ایجوکیشن آفیسر پنڈی گھیب بنا دتا گیا۔ ۱۹۹۳ء آں اسی عہدے تے انھاں ناں
تبادلہ اٹک وچ ہويا۔ ۱۹۹۴ء وچ ہیڈ ماسٹر بن کے فتح جنگ ہائی سکول چلے گئے تے چار
سال ہیڈ ماسٹر فی ڈپٹی دین توں بعد ۱۹۹۸ء وچ ریٹائرمنٹ گھن کے گھار آ گئے۔

۱۹۶۳ء توں شاعری کرنے پین۔ پیہوں پہل حصیم تائب رضوی فی شاگردی کیتی
اس توں پچھے انھاں کیں استاد فی لوڑ نیں پئی۔ اردو تے پنجابی نے چنگے بگے دے شاعر نیں
اپنی کیمبل پوری (چھا چھی) وچ شاعری نے نال کہانیاں بی لکھیاں نیں جیہڑیاں ”سہ ماہی
قدیل اٹک“ نے پنجابی گوشے وچ چھپدیاں اس ریوں۔ اس توں علاوہ انھاں فی ہک ادھ
کہانی لاہور نے رساے ”پنجیم“ وچ بی چھی اے پنجابی شاعری فی کتاب ”پھلائی“ نے
ناکس نال چھپ گئی اے جہڑی ادھی نکالی رنگ وچ اے تے ادھی مقامی بولی وچ۔ برے
ہداتک کہانیاں فی کوئی کتاب نیں چھپ سکی۔

ادب توں ہٹ کے مصوری بی کرنیں انھاں کئی کتاباں نے شعراں فی مصوری
 کہیتی ۱۹۷۷ء وچ ”جواب شکوہ“ نے پندرہ بند چین اینڈ انک وچ مصور کہیتے نیں۔^{۱۱} اپنی
 کتاب ”سپورن“ نے ۱۰ باباں آستے وکھریاں وکھریاں تصویراں بنائیاں۔ ڈاکٹر ارشد
 محمود ناشاد نے کجھ شعراں نیاں تصویراں بی بنائیاں جیہڑیاں ڈاکٹر ناشاد نے مجموعے
 ”رنگ“ وچ شامل ون۔

مشتاق عاجز اوراں نکلے ہونیاں توں ای موسیقی ناں شوق ہیا جوانی وچ گیت غزلاں
 گانے تے بیجو بی وجانے ہئے۔ اردو تے پنجابی شاعری نیں پنج کتاباں چھپ چکیاں نیں
 ۔ انھاں فی حیاتی تے فن تے ”خراج“ نے نامیں نال کتاب بھی چھا چھی گئی اے۔ کئی ادبی
 تنظیمیں انھاں واں ایوارڈ بی دتے ون، مہن کئی سالاں تے پھیلی اپنی زندگی نے بارے
 وچ کتاب پئے لکھنے ون۔

رستی

مُنی وینا بھڈ، جت لای وینا بیہ نی
 کتی وینا رستی، گھانی گھتتی وینا ویہ نی

ڈھیرنا بھنوائی وینا، رستی وئی وینا وے
 پیرے پیرے ساہے والا پینڈا گھتتی وینا وے

وئی وئی رستی پیا ڈھیرنے تے ولنا
 ہولے ہولے عمراں نا دیہوں پیا ڈھلن

۱۱

ایہا علیہارے فی تے نتھ اسے رسی فی
بھارواں نے گل جی رسی بے دسی فی

ایہا گلدانویں فی تے ایہا رسی ڈھنگے فی
وچھی ستھ واہداں فی تے بھانویں فتح جنگے فی

ویہڑا میانوالے نا تے بھانویں جتیاں نا
داند بھانویں قُطبے تے بھانویں قُطبالاں نا

بھانویں کوئی میلے نے میدان پیا سجنا
بھانویں مٹھا کرنا تے بھانویں چنگا بھجنا

بھانویں گل گانیاں تے بھانویں پیاں ٹلیاں
رسیاں نہیں بھارواں نے گلے نال دلیاں

جیہڑے پاسے دل کرے سائیں رہوے موڑنا
بھارواں فی رسی سائیں ہتھوں نہیں چھوڑنا

مک ویتا پنڈا جدوں راہ مک وینے ون
رسی کٹھ ویتی جدوں ساہ مک وینے ون (۲۰)

ونگاں (گیت)

۱۱

رتیاں پیسیاں ساویں ونگاں، ونگاں رنگ برنگیاں
کچیاں سنگاں کولوں کڑیو کچ نیاں ونگاں چنگیاں

ونگاں نے چھکارے وچوں ڈلھ ڈلھ پینے ہاسے
سوچاں تے فکران وچ کڑیو ونگاں دین دلا سے
ونگاں باجھوں وینیاں لگنیاں بھر وچھوڑے ڈنگیاں
کچ نیاں ونگاں چنگیاں

دڈھ رڑ کوتاں چھن چھن تھنکن، یاد کراؤن ڈھولا
گنمہر پاوے لال مدھانی، گاؤن گاوے ڈولا
ونگاں لگنیاں بحریاں سدھرں بانہواں نال ونگیاں
کچ نیاں ونگاں چنگیاں

ونگاں دانی بانہہ ایوں گنی جیویں پھوڑاں نی ڈالی
گوریاں بانہواں ونگاں باجھوں وینیاں خل مخالی
اس عمراں نہیں چنگیاں لگنیاں بانہواں ننگ منگیاں
کچ نیاں ونگاں چنگیاں

جے کوئی سمیڈھی بانہہ چاٹے، دیکھیں ونگ نہ بھجے
ما تویو کولوں کیں بی سمیڈھا ہتھ نہیں منگا جے

ونگ امانت اُس فی کُڑیے جس ایہہ باہواں منگیاں
کچج نیاں ونگاں چنگیاں

۱۱

ایہہ گل مانہہ ونگیاری دُستی ونگیارے سمجھائی
ونگاں مانہہ چھنکواویں کُڑیے ہر ویہے ہر جائی
نہیں تاں بد مانویں فی سولی ساہواں رہسن منگیاں
کچج نیاں ونگاں

چنگیاں (۲۱)

○

کوکلے

ہکا کھیڈ سکھئی جاتی
کوکلے کھیڈے نال حیاتی
کویاں نال پرائیاں کدھاں
کل بی کالیاں کرنا رہیاں
اُج بی چٹیاں ورقیاں اُتے
کالے کوکلے پانا پیاں (۲۲)

○

غزل

۱۱

رب سوہنے نیاں بے پروائیاں
 بھجیاں لال پوشاکاں پائیاں
 بھٹکھے سیں گئے رب نے بندے
 رنج رنج کھا ہوا تجھیاں گائیاں
 نوکراں واسے پھوہڑی تر ڈا
 کتیاں واسے نرم خوائیاں
 سدھے گم اپٹھے ہو گئے
 ویلے آن اپٹھیاں چائیاں
 بوہے سن غریبی بیٹھی
 کنڈ چا کیتی بھیناں بھائیاں
 بن دینا ڈھڈے نا کو ہتھر
 کیہ چینی کیہ دودھ ملائیاں
 مٹھی نظری جے کوئی تنکے
 اُس نیاں گلاں بی مٹھیاں
 ساہے نا سیت وساہ نہیں عاجز
 کہیں فی آگڑ، کیہہ وڈیاں (۲۳)

شیخ محمد سلیمان

انھوں نے بیوہ دادے نال گراں تے کامل پور موسیٰ ہیا برے کالو خورد چ بھی^{۱۱}
 انھوں نے برزگاں نیاں بہوں زمیناں بنیں جس کر انھوں نے دادے اوراں کالو خورد چ
 ای پکے ڈھیرے لائے۔ جتھے ۱۵ مئی ۱۹۴۶ء چ شیخ محمد سلیمان فی جم ہوئی۔ بیوناں شیخ
 عبدالعزیز صدیقی ہے۔ انھوں نال پیشہ بھی زمینداری رہیا۔

شیخ سلیمان اوراں پنجویں تک اپنی گراںیں نے پرائمری سکول پڑھا، وت شمس آباد نے
 ہکی سکول چ داخل ہوئے جتھوں ۱۹۶۱ء چ اٹھویں پاس کیتی۔ ٹھویں توں بعد اوہ کراچی
 چے گئے تے ناویں اُتھے ای پڑھی۔ اس توں بعد ان اپنے گراں مُڑ آئے تے شادی
 خان نے ہائی سکول چ داخل ہو گئے جتھوں ۱۹۶۳ء دسویں پاس کیتی۔ اس توں پچھے اوہ ہک
 واری وت کراچی چے گئے جتھے اوہ علی آٹوموبائلز کمپنی چ کلرک فی نوکری کرن لگ پئے
 نوکری نے نال پڑھائی بی کرنے رئے تے ۱۹۶۶ء چ اسلامیہ کالج (گرومندری) کراچی
 توں ایف اے کیتا۔ ۱۹۷۰ء چ کراچی یونیورسٹی توں بی اے کیتا۔

۱۱۵ اپریل ۱۹۸۷ء چ نوکری ختم ہون توں پہلوں ای انھوں ریٹائرمنٹ چا گھدی
 تے اپنے گراں مُڑ آئے۔ کجھ عرصے فی بیکاری توں بعد راول پنڈی چے گئے جتھے ۲۰۱۷ء
 تک آٹوموبائلز چ نوکر رئے۔

نکے ہونیاں توں ای شعر آکھن لگ پے ہے۔ سکول چ بیت بازی نے مقابلیں چ
 بھی حصہ گھننے رئے۔ شاعری نے نال کجھ اخباراں چ کالم بی لکھنے رکھن۔ انھوں نے کالم
 ہفتہ وار اخبار ”ندائے وقت“ چ ”بقدرِ ظرف“ تے ”روالپنڈی ویوز“ وچ ”ابیس کی ڈائری“
 نے عنوان نال چھپنے رکھن۔

۱۱

اسی کیجے لوک آں

اسی کیجے لوک آں
 اسی ایجے لوک آں
 جھتے کتھے ظلم ہووے
 اکھاں نال ویکھ کے
 کناں نال سُن کے
 ڈورے بن وینے
 آں

لنھے ہو وینے آں
 دڑ وٹ دینے آں
 پرے ہٹ وینے آں
 اسی کیجے لوک آں
 اسی ایجے لوک آں

○

میاں بابے ناں حجرہ

۱۱

اس جگہ فی ہر شے فانی اے کر سوچ و چار تے غور اتھے
 جو کل ہیا اوہ اچ نہیں سے رہیا، سدا نہ ہک ای دور اتھے
 کل رنگ ہیا کچھ ہو اتھے، اچ رنگ تے روپ اے ہو اتھے
 رب جانے آنیاں وقتاں وال کی ڈھنگ ہوی کی طور اتھے
 اوہ ویلہ مہر محبتاں ناں تے یاری یار نبھانے ہئے
 اوہ ستنی غمیاں خوشیاں نے دکھ سکھ سب مل و نڈانے ہئے
 ہر مشکل غم مصیبت وچ ہک دوجے نے کم آنے ہئے
 اوہ لوک ہئے وڈیاں دلاں نے تے سارے بھاری چانے ہئے
 اوہ وقت گیا اوہ سیت گئی اوہ میت گئے اوہ یار گئے
 کچھ مر کے مٹی وچ مل گئے تے اپنا وقت گزار گئے
 کوئی جینے جی ای گم گئے نے لوک اُنہاں وسر وسار گئے
 جو کا دکا رہ گئے نے چپ جینھے نے تھک ہار گئے
 ہک حجرہ میاں بابے ناں جتھے رل مل سارے آنے ہئے
 اوہ رونق میلے یاراں نے جتھے سارے من پر چانے ہئے
 اوہ سگی ستنی یار سجن جتھے ڈھولے، پیے گانے ہئے
 بک جاہگاں جو کچھ پک و نچل بہہ کے سارے کھانے ہئے
 کی لکھاں شان اس حجرے فی ای حجرہ عالی شان فی اے
 ای حجرہ کالو کوٹھے فی تاریخ فی تے پہچان فی (۱۶)

(نظم میاں بابے ناں حجرہ چوں)

توقیر چغتائی

توقیر چغتائی نانہاں محمد مشق اے۔ ۳ مئی ۱۹۶۱ء وچ مولوی حافظ عبد القیوم نے گھارا کھولی۔ انہاں فی جم پل بوٹا گراں فی اے تے پنجویں جہاں تک اسی گرائیں نے ہک پرائمری سکول چ پڑھ۔ اٹھویں گورنمنٹ مڈل سکول اکھوڑی تو پاس کیتی تے وت گورنمنٹ پبلک سینڈری سکول اٹک شہر وچ داخل ہوئے جتھوں میٹرک پاس کیتی۔ ایف اے توں بعد کراچی یونیورسٹی توں پرائیویٹ طور تے بی اے کیتا۔ ایم اے فی ڈگری وفاقی اردو یونیورسٹی کراچی توں ماس کمیونیکیشن چ گھدی۔ کجھ چر پرائیویٹ طور تے کراچی وچ کم کیتے فرپاکستان نیوی وچ نوکری کیتی۔

پنجابی نے ہلے وئے شاعر تے کہانی کاران۔ پنجابی توں علاوہ اردو زبان وچ بی لکھا نیں پر انہاں فی ہگ پنجابی زبان وچ ای اے۔ انہاں فی پہلی پنجابی کہانی ۱۹۸۰ء وچ ”ہراں“ رسالے وچ چھپی۔ ۱۹۹۰ء توں کچھ جدوں امرتا پریم انہاں نیاں کہانیاں ”ناگ منی“ چ چھاپیاں تاں انہاں فی مشہوری پاکستان توں بعد بھارت وچ بی ہوئی۔ بعد چ نظماں تے کہانیاں ”تمہی پنجابی ادب“ ”آرسی“ ”سرنجھ“ ”اجیت“ ”نواں زمانہ“ تے ”پریت لاری“ انڈیا وچ چھپیاں۔ توقیر چغتائی اوراں کراچی تھیٹر آسے بی لکھاتے اس وچ اداکاری بی کیتی۔ ۱۹۹۰ء وچ عی رضی ناں رل کے کراچی ٹیلی ویژن وچ ”سچی کہانیاں“ نے ناکیں نال ڈرامے چ کم کیتا۔

ادب نے نال صحافت بی کیتی ۱۹۸۹ء وچ حضور ضلع اٹک توں چھپنے لے علمی تے ادبی رسالے ”سماج“ آسے کراچی توں معاون مدیر نے طور تے کم کیتے۔ کراچی توں ”نچھسی“ ”زت“ تے ”وارث شاہ“ نے ناکیں نال پنجابی رسالے چھاپے۔ ۱۹۹۰ء توں بارہ سال تک کراچی توں چھپنے آسے سیاسی، ادبی تے سماجی رسالہ ”جفاکش“ نے ایڈیٹر

رہیں۔ ہک سال ”المشرق“ اسلام آباد تے ترے سال روز نامہ ایکسپریس کراچی نے ایڈیٹر کرئیں۔

جون ایلیا تے زاہدہ حنا نال ”روشن خیال“ وچ کم کیتا۔ ماہنامہ ”باغ“ کراچی، ”قومی اخبار“ کراچی، ہور کجھ دوائے اخباراں وچ بی کم کیتا۔ سماء ٹی وی آسے کم کرن توں علاوہ کجھ سال توں ایف ایم ریڈیو کراچی توں اپنے علاقائی بچے وچ ”اپنی دھرتی اپنے لوگ“ نے ناکیں نال ہک پروگرام کرنے پھین۔ پنجابی کہانیوں فی ہک کتاب ”اخیر لا بنجو“ اتے انڈیائی ہک یونیورسٹی وچ ایم اے نامتقلہ لکھا گیتے ناے ہک کہانی آں یونیورسٹی نے نصاب وچ شامل کیتا گیا۔

کتاباں: ۱۔ وچھوڑا (شاعری)

۲۔ اخیر لا بنجو (کہانیاں)

۳۔ ولوہنا (شاعری)

۴۔ لانگھا (کہانیاں)

مندری

کوئی نہ تکلے جتھے رکھاں

تونڈی مندری کتھے رکھاں

جو بے نے وچ پا کے رکھاں

سینے نے نال لا کے رکھاں

ساریاں کولوں چھپ چھپ نکاں

تونڈی مندری کتھے رکھاں

مندری کتھے گم نہ ونجے

۱۱

مندری نی گل دھم نا ونجے
 برویے اس گل توں جھکاں
 تو نڈی مندری کیدھرے رکھاں
 تھیوے وچ توں نظری آویں
 راتی آویں فزری آویں
 تو نڈاویڑھا مینڈیاں اکھاں
 تو نڈی مندری کتھے رکھاں (۲۴)

○

نکڑے

نکڑے آندے پن کے
 ولے ناٹھوٹھا گھن کے
 گمیا کچھ بد راتی نا
 دیواؤ سکے راتی نا
 دھواں رووے باقی نا
 رہ گیا مان پڑا قاتی نا
 بوٹی بوٹی رنھ کے
 نکڑے آندے پن کے
 کتے بھونکے گلیاں ج
 رویا کوئی چھلیاں ج
 کنڈے پوڑ کے تلیاں ج

مریا کوئی تسلیاں ج

جرے دلاے گھن کے

ٹکڑے آندے جن کے (۲۵)

کھگ

ہڈیاں تے

نظری ہک ہک رگ آئی اے

باہے آں ہن کھگ آئی اے

آندر داندے نی پوچھل پ کے

بنے اتوں واہنا یا

موڈھے تے ڈھائی منی بوری

چانا یا

نمی خوشی تے

لو تے ناکٹوا کھانا یا

ہون تے نیچھ بی جے آونجے

نکے وچوں جھگ آئی اے

باہے آں ہن کھگ آئی اے (۲۶)

ثقلین عباس

سید ثقلین عباس شاہ ۳ ستمبر ۱۹۶۷ء آں تحصیل فتح جنگ نے ہک گراں ہمک وچ
جے۔ انھاں نے بزرگ سید شاہ فردوس صاحب بہوں چٹکے تے نامی استاد ہئے۔ ثقلین
عباس میٹرک ناں امتحان گورنمنٹ پابلیک سکول سکون اٹک توں ۱۹۸۳ء وچ پاس
کیتا۔ میٹرک توں بعد گورنمنٹ کالج اٹک وچ داخل ہوئے جتھوں ۱۹۸۵ء وچ ایف اے
ناں امتحان پاس کیتا تے بی اے ۱۹۸۷ء وچ کیتا۔ بی اے کرن توں بعد کجھ سال پڑھائی
توں دوری رہی تے وت ۱۹۹۵ء آں پنجاب یونیورسٹی لاہور توں پرائیویٹ طور پر ایم
اے اردو فی ڈگری گھدی۔

۱۹۹۵ء وچ انھاں واں اٹلیمنٹری انگلش ٹیچر نے طور تے نوکری مگئی۔ انھاں فی پہلی
تقرری گورنمنٹ بوائز پرائمری سکول ڈھوک پشہ یونین کونسل اکھوڑی وچ ہوئی جتھے ۱۳ ستمبر ۱۹۹۵ء
توں ۱۹ نومبر ۲۰۰۸ء تک پڑھایا۔ وت انھاں ناتوالہ ای ایس ٹی نے طور تے گورنمنٹ ہائی سکول
ماڑی کنجور ہویا جتھے ۲۳ جون ۲۰۱۷ء تک پڑھانے رہے۔ ہن ہک سال توں گورنمنٹ بوائز
اٹلیمنٹری سکول بروٹھہ وچ ایس ایس ٹی ڈپٹی انجام دینے پئے دن۔

۱۹۸۷ء توں شعروادب نال جڑے وئیں۔ شاعری وچ (مرحوم) حکیم حیدر واسطی
انھاں نے استاد ہئے۔ اٹک فی ادبی تنظیم ”قندیل ادب“ نے اساسی رکن رئیں۔ ہن تحریک ادب
اٹک نال جڑے وئیں۔ ۲۰۱۷ء توں مشتاق عاجز صاحب فی سرپرستی وچ اٹک توں ہک چھ ماہی
پنجابی رسالہ ”ونگاں“ چھاپنا شروع کیتا۔ اس رسالے نے چھپن نال اپنی ماں بولی ناں مان ودھاتے
نالے اس بولی وچ لکھن ناں رجحان بھی پیدا ہويا۔ ثقلین عباس شاہ بہوں چترنوں اردو زبان وچ شعر
آکھنے وئیں ہن کجھ عرصے توں انھاں بی مقامی بولی وچ لکھن فی مستھ گھدی اے تے بہوں جدی
”ورھے فی رات“ نے نائیں نال کیمبل پوری بولی وچ شاعری فی کتاب اسوں نے ہتھ وچ ہوئی۔

وچھوڑا

۱۱

مینڈے جو بے چوٹے گئے
 مونہہ سرمئی مٹی
 گھریاں اُتے پنیں پھٹاڑاں
 ہتھ اُتے چھالے
 وال بی جڑ کے لبھاں ہوئے
 اکھیاں ہوئیاں آلے
 ہک واری بے توں مل ونجیں
 چندڑی سُر ت سنبھالے (۲۷)

○

بختاں فی کتاب

اس نے ورتے ورتے اُتے لکھیا وے پچھتاوا
 اس تے چھاپیاں بوٹیاں اُتے پتر نیں کوئی ساوا
 تالے ڈنگ پھڑنگیاں لیکاں ہو رہا ہنی چھوون
 نا سمجھی آں سمجھن آلیاں اکھیاں ڈاھڑیاں روون
 ٹھپ کے رکھ وچ آلے اندر، چندڑی ہو گئی جھلی
 دے جوگی گل نیں انجم دیوے کون تسلی

سید نصرت بخاری

کامرہ کلاں اٹک شہرتوں کچھ میل دور ہک قدیم گراں وے، نصرت بخاری فی جم
پل اسی گرائیں فی اسے انھاں ۶ جون ۱۹۶۸ء آں سید لعل شاہ بخاری نے گھرا کھکھولی تے
اسی گرائیں فی گلین تے میدانں وچ کرکٹ کھیڈنیاں وڈے ہوئے۔ گلین جہتاں
اسی گرائیں نے ہک سکول چ پاس کیتیاں وٹ گورنمنٹ پابکٹ سکینڈری سکول اٹک شہر
وچ داخل ہوئیں۔ ۱۹۸۶ء وچ اتھوں میٹرک کیتی۔ میٹرک توں بعد، یرفورس چ سلیکشن
ہوئی برے کرکٹ نے شوق چ انھاں ای نوکری نہیں کیتی۔ اس توں بعد گورنمنٹ کالج وچ
داخل ہوئیں تے ۱۹۸۹ء چ ایف اے کیتی۔

۱۹۹۳ء وچ پی ٹی سی ٹیچر نے طور تے ایرونیٹکل مپلکس کامرہ نے ہک اردو میڈیم
سکول چ نوکر ہوئے۔ وٹ انھاں نا تبادلہ ای ایس ٹی نے طور تے برہان ہو یا جتھے دوسراں
پڑھانے توں بعد وٹ کامرہ ہائی سکول چ مُز آئے۔ نوکری نال پرائیویٹ طور تے پڑھنے
رئے۔ ۱۹۹۵ء پنجاب یونیورسٹی توں بی اے کیتا۔ ۲۰۰۳ء پنجاب یونیورسٹی توں ایم
اے کیتا۔

۲۰۰۹ء وچ پبلک سروس کمیشن نا امتحان پاس کر کے گورنمنٹ کالج حضرو وچ لیکچرار
لگے۔ ۲۰۱۱ء وچ علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی توں ایم فل اردو فی ڈگری گھدی۔ دسمبر
۲۰۰۵ء وچ حضروتوں گورنمنٹ پوسٹ گریجویٹ کالج اٹک چ بدلی ہوئی جتھے ہُن بی
پڑھانے پئیں۔ ۹۰ توں بعد شاعری شروع کیتی بعد چوں افسانہ نگاری تے تحقیق آلے
پسے نکل آئے۔ اٹک نے رسالیں تے اخباراں تے کم توں عداوہ اٹک فی شخصیات تے
چ کتاب چھاپی نیں۔ اردو شاعری تے کہانیاں فی کتاب بی چھپی۔

سرگودھا یونیورسٹی توں انھاں فی اردو کہانیاں اُتے ایم اے نا تھیسس لکھا گیا۔ تے

ہُن ہک ہو ریونی ورٹی چ انھاں فی شخصیت اُتے ایم فل کیتا وینا پیا۔ کجھ عرصے توں اپنی مقامی بولی کیمبل پوری چ لکھنے پین۔ انھاں نیاں کہانیاں تے شاعری ہک مقامی^{۱۱} پنجابی رسالے ”ونگاں“ وچ چھپیاں رہنیاں میں۔

اپنی بولی

اپنی بولی مٹھی گولی
اس فی لذت اس نا ذلیقہ
جیہجیوں گڑیاں واسے پیکا
جیہجیوں ٹھڈی واپی وگے
سدی دل وچ آ کے لگے
نہ کوئی ڈر ہے نہ کوئی جھا کا
جیہجی سوچا اوہجیوں آکھا (۲۸)

○

برما

کیڑیاں وانگن خلقت موئی
دنیا انھی کنگلی ہوئی
بندے بھورے بھورے ہو گئے
کناں والے ڈورے ہو گئے
چیکاں مارے گل خدائی
کیں آں بھی آواز نیں آئی

اللہ توں تاں حاضر حضور ایں

برما کولوں کتنا دور ایں (۲۹)

۱۱

بولیاں

جگ ڈھونڈ تائے پیہلیاں وانگن

میں بچ رکھاں کتھے کج کے

○

گھار آپ وسانے پینن

نی لوکاں اُتے نتیں ونے

○

ھینڈھے آپ حوالے کیتی

میں جندڑی نی پنڈ پنھ کے

○

جدوں آپنا آپ پھروا

میں مٹی ہويا پھر پھر کے

○

اج سبھاں وٹایاں اکھیاں

ہن آساں واسے کی اوپرا

○

آساں بھورا بھورا جوڑ بنائی

تے دیوے نال تھگی سزگئی (۳۰)

آغا جہانگیر بخاری

۱۱

اصل نام سید جہانگیر بخاری اے۔ انہوں نے جنم ۱۹۶۸ء چ سید رفیق بخاری نے گھر کیمبل پور (اتک) چ ہوئی۔ انہوں نے ابا جی سکول ٹیچر بنے جس کے انہوں نام قیام مختلف شہراں چ رہا۔

سید جہانگیر بخاری اور ان کی پڑھائی نام مڈھ اپنے گھارتوں گا۔ ۱۹۷۳ء چ صوبہ سرحد (کے پی کے) ضلع نوشہرہ نے ہک گراں مندوری چ داخلہ گھدا جتھے پنجویں تک پڑھا۔ ۱۹۷۸ء چ کیمبل پور (اتک) کی صدر تحصیل نے گورنمنٹ پابلیک سکول چ داخل ہوئے برے ہک سال بعد اپنے بزرگاں نال بھیرہ خانپور چے گئے جتھے انھویں جماعتیں تک پڑھائی کیتی۔

۱۹۸۲ء چ مندوری نظام پور ضلع نوشہرہ چے گئے۔ ۱۹۸۴ء جی ہائی سکول توں داویں پس کیتی۔ میٹرک کرن توں بعد گورنمنٹ کالج نوشہرہ نال رخ کیتا جتھے چودھویں تک پڑھنے رئے۔ اس دوران انھوں کمپیوٹر چ مہارت نال شوق پیدا ہو یا جس آسے انھوں کالج توں بعد نام نام مقرر کیتا۔

۱۹۸۸ء چ گریجویشن کرن نے نال نال انھوں کمپیوٹر کی تعلیم بھی مکمل کر گھدی۔ ماسٹر ڈگری حاصل کرن توں علاوہ ان خطاطی، گرافک ڈیزائننگ، ویب ڈویلپنگ تے فوٹو گرافی چ بھی بہوں مہارت رکھنے ون۔ جس کر کے انھوں اتک کے کئی رسالیاں نے سرورق بھی ڈیزائن کیتین۔ اس توں علاوہ علم نجوم، اعداد، جفر تے دست شناسی چ بھی دلچسپی رکھن۔

۱۹۰۸ء چ ”ضو“ نے نائیں نال ہک پرچہ بھی شائع کیتا۔ ”سپیڈ یا اُتے اردو، فارسی تے پنجابی زبان وچ انھوں نے لکھے دئے کئی تحقیقی مضمون موجود ان نالے وکسپیڈ یا تے

نائب مدیر نے طور تے انہاں نیاں خدمات بہوں اہم اُن۔ اردو، پنجابی تے انگریزی ج کالم نگاری نے نال کہیاں بھی لکھنے ون خاص کر کے مقامی لہجے کیمبل پوری ج انہاں نیاں^{۱۱} نظاماں ”ونگاں“ اٹک ج چھپنیاں رہنیاں ون۔

انہاں واں ای اعزاز بھی حاصل اے جے ۱۹۸۲ء نے قومی سیرت کوتر ج اول آئے ون۔ سن ۱۹۱۸ء ج بین الویکی مقابلے وچ اردو ج پہلے تے پوری دنیا وچ پنجویں نمبر تے آئے ون۔ اس توں علاوہ اپنے واسد سید رفیق بخاری فی لکھی نصابی کتاب ”ضلع اٹک“ ناں دوہا ایڈیشن ۱۹۹۲ء کچھ اضافے نال چھاپا۔

پنجواں درویش

کوڑ کتاباں پڑھیاں کوئی نہ
فاضلاں والی گل بی کوئی نہ

زیر زبر نہ پیش آں لوکو
میں پنجواں درویش آں لوکو

گلاں کرنا چناں تال
ساری رونق اتہاں تال

نہ کم تے نہ پیش آں لوکو
میں پنجواں درویش آں لوکو

نہ جیواداں نہ اولاداں
نہ میں جوڑاں نہ کچھ منگاں

۱۱

ہکی حال ہمیش آں لوکو
میں پنچوں درویش آں لوکو

میں سمجھاواں سوکھی جئی
سزناں اگوں اوکھی جئی

جھلیاں تے درویش آں لوکو
میں پنچوں درویش آں لوکو

ڈکھڑے نچن آسے پاسے
وریاں توں مول نہ ہاسے

بے درداں نا خویش آں لوکو
میں پنچواں درویش آں لوکو

جمیل حیات

۱۱

۲ مئی ۱۹۷۷ء آں اکھوڑی وچ جمے دن۔ بکلیاں جماعتاں تک اکھوڑی وچ پڑھنے
رے۔ داہویں ہائی سکول جی کسراں توں ۱۹۹۳ء وچ پاس کیتی۔ اس توں پچھوں گورنمنٹ
پوسٹ گریجویٹ کالج اٹک وچ داخل ہوئیں جنھوں ۱۹۹۶ء وچ ایف اے تے ۱۹۹۸ء وچ بی
اے نا امتحان پاس کیتا۔

پنجاب یونیورسٹی لاہور توں ایم اے انگریزی آسے امتحان دتا برے ہکی پر پے
چوں رہ گئے ہئے تے وت انھوں انگریزی آں چھوڑ کے ۲۰۰۵ء وچ ایم اے اردو فی سند
گھدی۔ ۲۰۱۱ء وچ علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی اسلام آباد توں 'سلطان محمود بسمل' فی شخصیت
تے شاعری تے مقالہ لکھ کے ایم فل فی کیتا۔

۲۰۱۵ء وچ علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی اسلام آباد چوں ای "غائب شناسی کی
روایت میں سید معین الرحمن کا مقام و مرتبہ" نے نائیکس نال پی ایچ۔ ڈی آسے مقالہ
لکھا۔ ۲۰۰۳ء پرائمری اسکول، سٹرنے طور تے 'اھوک فتح خان اٹک توں نوکری شروع
کیتی۔ ۲۰۰۹ء تک اسی اسکول وچ پڑھانے رے۔

۲۰۰۹ء وچ ای اردو لیکچرر آسے پبلک سروس کمیشن نا امتحان پاس کر کے گورنمنٹ
انٹر کالج باہتر چلے گئے تے ہُن تکر اُتھے ای پڑھانے پئے دن۔ ادب فی ابتدا شاعری
توں کیتی۔ شاعری نے نال افسانے تے تحقیقی مضمون بی انڈیا، پاکستان نے کئی پرچیاں
چھپنے رہنے دن۔

یاد ناد یوا

۱۱

کی دسٹاں وچھڑ کے تھینڈے توں
 میں کنج گزارا کیتا وے
 جس ویلے رورو دھکیاں واں
 تاں گھٹ صبر ناپیتا وے
 جے دیکھاں سوہنا مونہہ تو نڈا
 کجھ وقت سکھلا لگ ونجے
 تو نڈی یاد چے مَن تاں رورو کے
 اکھیاں ناں پانی سُک گیا وے
 اتوں مینے مَن مَن لوکاں نے
 بس زورو لے نامک گیا وے
 ترے سال تھیے آج دسٹاں واں
 میں تو نڈا راہ پیاتکناں واں
 اس دل مے خالی کوٹھے وچ
 تھینڈی یادنا دیو ابنا وے
 جے پیارنا تیل نہ مٹھہ پایا
 ایہہ دیو اچھیکر دُجھ وِسی (۳۱)

گھیبی لہجہ

محمد اظہار الحق

محمد اظہار الحق ۱۴ فروری ۱۹۴۸ء آں تحصیل فتح جنگ نے گراں جھنڈیال وچ
جئے۔ انھوں نے ابا جی حافظ محمد ظہور الحق تے دادا مولوی غلام محمد اپنے وقتاں نے علم تے
فارسی نے استاد ہئے۔ حافظ محمد ظہور الحق اردو تے فارسی نے صاحب دیوان شاعر ہئے
۔ شروع وچ انھوں اپنے دادا تے ابا جی کولوں گھرے وچ ای پڑھا انھوں بزرگاں فی تربیت
ناں محمد اظہار الحق فی شخصیت تے بہوں اثر رہیا۔ گورنمنٹ کالج راول پنڈی توں چھ
نمبراں نال بی اے کیتا تے فیڈرل گورنمنٹ فی طرفوں سکالرشپ تے ڈھا کہ یونیورسٹی
توں ایم اے اکنا مکس کیتا۔ بعد وچ پنجاب یونیورسٹی توں ایم اے عربی کیتا۔

۱۹۷۲ء وچ سی ایس ایس ناں امتحان پاس کر کے سول سروس جوائن کیتی۔ ملٹری
اکاؤنٹنٹ جنرل، ایڈیشنل سیکرٹری ملٹری فنانس توں بعد ۲۰۰۸ء وچ ایڈیشنل آڈیٹر
جنرل پاکستان ریٹائر ہوئے۔

شاعری فی پہلی کتاب ”دیوارِ آب“ ۱۹۷۵ء وچ چھپی جساں آدم جی ایوارڈ دتا
گیا۔ انھوں فی ہک ہوہر کتاب ”پانی پر بچھا تخت“ آں ۲۰۰۳ء وچ عداامہ اقبال ایوارڈ دتا
گیا۔ شاعری فی دوئیاں کتاباں ”عذر“ تے ”پری فاؤ“ نے ناعیں نال چھپیاں۔ شاعری فی
کلیات ”کئی موسم مجھ پر گزر گئے“ ۲۰۱۲ء وچ چھپی جس فی بہوں مشہوری ہوئی۔ ۲۰۱۰ء
وچ یاسمین حمید اوراں اکسفورڈ یونیورسٹی پریس آسے انھوں فی نظماں نا انگریزی زبان وچ
ترجمہ کیتا۔

۱۹۹۰ء آں کالم لکھنے شروع کیتے روزنامہ جنگ، دنیا، جناح تے کئی ہور اخباراں وچ
”تلخ نوائی“ نے ناعیں نال کالم لکھنے رئے۔ کچھ عرصے توں مختلف ٹی وی چینلاں تے تجزیہ
کار نے طور تے پروگراماں وچ نظر آنے رہنے ون۔ انھوں نے کالم پاکستان توں علاوہ کئی

ہور ملکاں نے اردو تے انگریزی اخباراں وچ بی چھپنیں۔ کالم نگاری تے اردو شاعری نال
اپنی مقامی بولی کیمبل پوری نے گھسی لہجہ وچ بی شاعری کیتی نے برے سُن تک اٹھاں نی
مقامی بولی وچ کوئی کتاب نیس چھپی اے۔

تو ہنڈا دیو ابلنار ہسی

تو ہنڈا دیو ابلنار ہسی

نہ کوئی سورج نہ کوئی چن اے

نہ کوئی اگ اے نہ انگارہ

نہ اسماناں اُتے تارہ

ہر پا سے ہک انھی رات اے

اس راتی وچ

تو ہنڈا دیو ابلنار ہسی

تو ہنڈے دیہڑے تخت نہ تاج اے

نہ دربار نہ فوجاں کوئی

وت بھی ساری اقیماں تے

تو ہنڈا سہ چلنار ہسی

تو ہنڈا دیو ابلنار ہسی

خفت ہووے یا زمانہ

جیہڑا تو ہنڈے نور توں دُوراے

رونا رہسی

ہتھ افسوس نے منار ہسی

۱۱

تو ہنڈا دیو ابلنار ہسی

اے پیغمبر نے موڈھے تے پٹھن آ لے

جھکھڑ وچ نیں تو ہنڈے تنبو

سختی وچ نیں تو ہنڈے بچے

تو ہنڈی ترہہ تو ہنڈی تکلیفاں

میں ایہہ آگ سیکنا رہساں

تو ہنڈا دیو ابلنار ہسی (۳۲)

○

اپنا آپ بچاونا

پہلے کانس تھلے ڈھٹھی وت مرہنی ترٹی

وت پٹی آں زنگ لگاتے سوتاں کھاویاں گھیاں

مینڈا اکل وڑیواو بیبا

ترے گھڑے تے ہک گھڑونجی

ہک دانے نی منجی

جس تے ہک تھلائی میلی

موریاں آلی

اُتے کرنے واسے کھیس

ڈبیاں ڈبیاں چٹا

جس نادھا گا، دادی

۱۱

اپنے ہتھوں نال
 اکھیاں گال کے کیتا
 ترے اماں فی چھ
 گوئے چار تے ہک چواتی
 دھکھے مینڈے نال
 ساری راتی
 لوئے آلا دارا
 ہک پرانی لوکی
 جس نے خائیاں اندر
 ہر دل، رتیاں مرچاں، لون تے ثابت دھنیا
 تھوڑا تھوڑا جی بھی آہہ
 اے وے مینڈا گل وڑوہا
 وت بھی
 جتھے دمنجاں ہووے
 باہروں جنڈا ماریں
 چور تے ڈاکو کوئی نیں آونا
 سنھ کسے نیں لاوئی
 اپنا آپ بچا ونا، اپنے کولوں

توقیر چغتائی

†
(پچھان صفحہ ۱۱۰)

میں پہاڑے چوں نہر نہیں کڈھنی
کھٹ کے راہ کڈھیاں
اوہ نہ ملاتاں سر نہیں بھننا
اگلا پہاڑ کھنسیاں
سدھاویہڑے نے وج وچ گے
چنی گل کریاں
جے اُس کوئی جواب نہ دتا
وت ہک پہاڑ بھنسیاں

○

بو کے کڈھ کڈھ بڈھے تھی گئے
وت بی مشک نہ ملے
اس پھیرے تاں
کتا کڈھ کے باہر عیساں
گندی کھوہی پاک کریاں

ملک نذیر سانول

ملک سانول ۱۲۰ اگست ۱۹۶۳ء، وچ گلی جاگیر تحصیل فتح جنگ وچ جمے۔
پرائمری گلی جاگیر، اٹھویں تک مال ہائی سکول تے میٹرک ایلٹ ہائی سکول مورگاہ چوں
پس کیٹی اس توں بعد گورڈن کالج راول پنڈی وچ داخل ہوئے جتھے انٹر تک پڑھا۔

۱۹۸۵ء وچ اورینٹ پیٹر ویم وچ ملازم ہوئے جتھے بن تک اپنی نوکری پوری
پئے کرنین۔ لکھنے نال شوق انھوں کالج نے زمانے توں ڈاکٹر مرزا حامد بیگ فی شفقت نال
ہو یا۔ علاقائی لہجے گھسی وچ ۱۹۸۵ء توں شعر آکھن شروع کیتا۔ ”حلقہ ارباب ذوق“ کھوڑ
تے فتح جنگ فی ادبی تنظیمیں نے رکن دن۔ اس توں علاوہ ہیومن رائٹس آبزور، رائٹر کونسل
کوٹ سلطان نے رکن بی رنن۔

۲۰۰۱ء وچ شعری فی کتب ”عملاں ائی“ چھپی۔ علاقائی لہجے گھسی وچ
شعری فی ہک ہور کتاب ”سریاں فی خشبو“ نے ناکھیں نال چھنے آسے تیار اے۔ علاقہ
گھیب فی تاریخ ادب تے ثقافت تے بہوں عرصے توں کم پئے کرنین اس کتاب ناناں
انھاں پہلوں کھیری مورت فی پٹی نے تاریخ پاروں ”چورگلی“ رکھا ہیا برے بن ای کتاب
بہوں جلدی ”گھیب وسیب“ نے ناکھیں نال چھپنے آلی اے۔ گھیب بولی فی ایس جڑت تے
خدمت آں دیکھ کے علاقے نے دوائے شعراں وچ بی مقامی بولی گھیبی آ لے پائے
دھیان ہو یا۔

۱۱

لوکو مینڈی ہک گل منھو
مینڈے مویاں پیر ناہہ منھو

نساں بی تے کدھر ویں
کھوں بھاریاں پڑیاں چیسوں

ہک ہک پا کے من مونہہ کیتی
اچی ڈھیری کج ہٹیاں

نا نہہ کوئی بوہا ناہہ ای باری
کوئی نا نہہ سانویں شکل پیاری

جے کرساں کس آ کرساں
میں موئی فی ہک تاں منھو
مینڈا مویاں ناہہ منھو (۳۳)

○

راول راٹھ

راول راٹھ نا اصل ناں محمد حسین اے۔ ۸ اکتوبر ۱۹۶۴ء چ کوٹ مہار کیسبل پور
انک چ جے ون۔ بچپن وچ ائی اپنے خاندان نال کرچی چلے گئے ہئے۔ اُتھے ائی
انہاں اپنی پڑھائی نامڈ لایا تے ۱۹۸۸ء اردو وچ ایم اے کیتا۔

۱۹۸۳ء توں لکھنا شروع کیتا۔ ۱۹۸۷ء وچ جانن نے نائیں نال ادبی لڑی شروع
کیتی۔ سراچی توں ائی ہک ہفتہ وار اخبار شروع کیتا جس وچ کالم بی لکھے۔ بعد چوں انہاں
کالماں وائ ۱۹۹۶ء چ کتابی شکل وئی۔

۲۰۰۰ء چ ”کد ملسن چھٹیاں قہر دیاں“ نے نائیں ناں پنجابی شاعری فی کتب
لاہور توں چھپی۔ ۲۰۰۲ء چ لندن وچ بنون والی عالمی کانفرس وچ شرکت کیتی۔ ۲۰۰۴ء چ
ورک ویزے تے لندن چلے گئے جتھے ہفتہ ور پنجابی اخبار ”اواز قوم“ چ ۲۰۱۲ء تک کم کیتا
۔ پہلے اس نے سب ایڈیٹر تے دو سال ایڈیٹر رہے۔

۲۰۱۶ء چ شاعری فی پہلی کتاب کجھ ضافے نال دوبارہ چھپی۔ جنوری ۲۰۱۹ء چ
شاعری فی دویں کتاب ”کعبہ من نے اندر“ پنجابی مرکز لاہور توں چھپی۔

پچھاں مڑا کے ہکلیا اج میں

لکھ نہ دے

ویہڑے نے وچ کھلے بھانڈے

چلپی وچ اے ٹھڈی چھائی

رب جانے کہیں ڈھنگر ساڑے

یا ساڑ گئے نے ہڈیاں

کجھ وی تے نئیں لکھیا کتھے

۱۱

نہ ای چھپرے ئی کانس وچ

نہ ای یار پساری اندر

کہیں پاسے کوئی چھٹی لہے

نہ ای لکھی ہک بکیر

کدھی نے بنیرے اتے

ہر ہک پاسے

باندر بیٹھے

کھڑا کھڑا کر کے

نہنے پئے ون

جاکت بیٹھے رونے پئے ون

بابے سارے لہو وچ لہڑے

کپڑے بیٹھے دھونے پئے ون

راول ہو ری بھار ہکا!

ڈھونے پئے ون

○

ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد

ارشدمحمود ناشاد یکم جنوری ۱۹۷۰ء آں اصضرعی نے گھار پنڈی گھیب نے ہک^{۱۱}
گراں ڈومیل وچ اکھ کھولی۔ ۱۹۸۶ء وچ میٹرک ایف۔ جی پبلک ہائی سکول اٹک چوں
پس کیتی۔ ایس توں بعد گورنمنٹ کالج اٹک وچ داخل ہوئے جتھوں ۱۹۸۸ء وچ ایف
اے تے ۱۹۹۱ء وچ بی اے نامتحان پاس کیتا۔ ۱۹۹۳ء وچ پنجاب یونیورسٹی توں ایم اے
اردو فی ڈگری حاصل کیتی۔

۱۹۹۴ء وچ استاد نے طور تے اورینٹل ڈگری کالج توں نوکری شروع کیتی۔ نوکری
نال تعلیم ناں سسہ بی جاری رکھا۔ ۱۹۹۵ء وچ ایم اے پنجابی اسی یونیورسٹی توں کیتی۔ ہک
سال گوجرانوالہ وچ پڑھان توں بعد گورنمنٹ کامرس کالج اٹک وچ آگئے اتھے
انھاں طالب علماں وچ ادب فی لگن پیدا کرنے آسے کالج میگزین ”امکان“ جاری کیتا
جس نے اُن پہلے مدیر ہئے۔

۲۰۰۶ء وچ پنجاب یونیورسٹی توں پی ایچ ڈی فی ڈگری آسے ”اردو غزل کا
تکنیکی، ہیتی اور عروضی سفر“ نے موضوع تے مقالہ لکھا۔ ڈاکٹریٹ کرن توں بعد ۲۰۰۷ء
وچ کامرس کالج اٹک توں علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی نے شعبہ اردو وچ پونہج گئے جتھے ہن
تک اپنی ڈپٹی انجام پئے دینین۔

ادبی سفر فی شروعات شاعری توں کیتی انھاں نے استاد مرحوم اصغر بریلوی تے
نذر صابری نیں۔ ماہر علم عروض ہوں نال تحقیق وچ عالمگیر شہرت حاصل کیتی۔ پنجابی ادبی
سنگت اٹک تے سرمد اکادمی انھاں نے اشاعتی ادارے ہن جس نے نائیں تلے کئی کتاباں
چھاپیاں۔ ملکی سطح توں ہٹ کے انھاں نیاں اپنے ضلع آسے بہوں ادبی خدمات ہن۔ اردو
شاعری تے تحقیق توں علاوہ پنجابی وچ بی لکھنیں مقامی بولی نے گھیبی لہجے نے مقبول شاعر

ہن۔ مختلف موضوعات اُتے اردو تے پنجابی نیاں بہوں ساریاں کتاباں چھپ چکیاں
 ۱۱

اڈیک

ون (۳۴)

کالک رنگی تے بدروپی

دل نی تختی

جس نے اُتے

کانی وگی

حرماں آلی لو بھاں آلی

ڈنگ پھڑنگیاں لیکاپنیاں

کو بھیاں کو بھیاں شکلاں بنیاں

کس آں دساں

کس آں آکھاں

کبھیوں دھوواں

کالک رنگی دل نی تختی

گاچی رگڑے

پوچالاوے

سدھیاں سدھیاں لیکاں تھیکے

سوہنے سوہنے اوکرے پاوے

ہکا الف پڑھاوے (۳۵)

۱۱

منزلاں توں دُورا ڈیاں لوکاں ناکبت

صدیاں تے زمانیاں توں

اسی اپنیاں دڈوڈیریاں نے

کھڑیاں ناکھڑا مچّ کے

ڈنگ پھوٹگیاں راہواں آتے ٹرنے رہے آں

کچیاں تے گساہریاں جائیاں نے دھکے دھوڑے کھا کے

اپنا جھٹ لکھینے رہے آں

برے جے تاہیں ڈاپینڈا مگیا نہیں

جیوں

کھوہے نے چوگردے پھرنے، اکھیاں بدھے

داند نے ناں پینڈ گھٹ نہیں تھینا

ویلا بنجے ای لکھنا رہتا

ہکی کھوہے نے چوگردے بھونیاں بھونیاں (۳۶)

○

وژر

۱۱

دل ناگھلا ڈلھا کھیتر
 بے وترے وچ ہووے
 سدھراں نیاں گندلاں پھٹن
 ہاڈاں بے کدھن
 آساں نے پھل مکھڑا کھڑا ہسن
 میریاں اُتے ہالی وسن (۳۷)

○

چھیکڑ

چار چھیکڑے بھ نیر بنے
 اندر تین تندور
 ہاڈاں ناز کھڑا نک گیا
 نواں نہ لتھا بُور
 خلقت ڈھک ڈھک نیڑے ہوئی
 ماہیا اکھیوں دُور
 ویلے فی چکی وچ پس گے
 سُفنے چورم چور (۳۸)

○

شازیہ اکبر

انہوں نے جم پل اٹک فی تحصیل فتح جنگ فی اے۔ ۲۳ مئی ۱۹۷۵ء چ محمد اکبر^{۱۱} نے گھارا کھولی۔ فتح جنگ نے ہک پرائمری سکول چ بنجویں تک پڑھا۔ میٹرک ۱۹۹۰ء چ گرلز ہائی سکول فتح جنگ توں کیتی۔ اس توں بعد گورنمنٹ گرلز کالج فتح جنگ توں ۱۹۹۲ء چ ایف اے تے ۱۹۹۶ء چ بی اے کیتا۔ ۲۰۰۰ء چ پنجاب یونیورسٹی توں ایم اے۔ ۲۰۰۸ء چ ایم ایڈ تے ۲۰۰۷ء چ ”عصمت چغتائی اور ممتاز شریں کے افسانوں میں تصویر عورت“ نے موضوع تے مقالہ لکھ کے نمل یونیورسٹی اسلام آباد توں ایم فل اردو کیتا۔ ہن نمل یونیورسٹی ای توں ”نسائی زبان و محاورہ“ نے موضوع تے پی ایچ ڈی پے کرنے ون۔ نوکری فی ابتدا ۱۹۹۷ء چ پرائمری سکول توں انگریزی فی استانی نے طور تے کیتی۔ ۲۰۰۷ء چ سکیئنڈری سکول ٹیچر رہیں، ۲۰۰۸ء چ سبجیکٹ سپیشلسٹ نے طور تے کوٹ فتح خان پڑھیا۔ ۲۰۱۳ء سینئر سبجیکٹ سپیشلسٹ گورنمنٹ ٹیچنگ ٹریننگ کالج اسلام آباد وچلے گئے۔

شاعری نا شوق سکول نے زمانے توں ہیا۔ جدوں کالج چ گئے تاں کالج نے رسالے چ لکھنا شروع کیتا ناے کالج نے مشاعراں چ بی حصہ گھدا۔ اردو تے پنجابی وچ شعر آکھنے ون۔ اپنی مقامی بولی گھیبی چ نظماں تے ماسیے انہوں فی شاعری نا اثناء وے۔ شاعری نے نال کھیڈاں نال بھی دلچسپی رکھی جس فی وجہ توں کالج فی کھیڈاں چ کئی انعام جتے۔

انڈ

۱۱

پانی تر دکاں

ویہڑے نے وچ منجیاں ڈاہواں

ٹولی اُتے پھل سجاواں

نرمہ لیکاں

سیس نواواں

نالے چٹا چولا پاواں

کھوہ تے بھجی بھجی جاواں

کھیر کھیر ہستاں ککلی پاواں

ساوے منگ فی دالی اُتے

دیس گھیو فی دھونڈی ساواں

لگ لاواں تندوری تے میں

نالے بانگی لکڑ کوہاواں

چلھے نیڑے رکھ رکھ بھانڈے

رنگی پیڑھی نال ڈھکاواں

○

ماہیے

سکراں تیاں پھسیاں نیں

سن کے ماہیے نا

اُساں راہواں ملیاں تیں

۱۱

○

زئی اُتے پالیکاں

مہینڈیاں یاداں نہیں

میں بھارو پکی شیکاں

○

وٹ پائیوںں باتاں نہیں

دیوے بال دیو

عیدیاں شیراتاں نہیں

○

باری نیاں درزاں نہیں

ایہہ ڈکھنیں بھرے

ایہہ ڈونگیاں مرضاں نہیں

○

تندوری اگ لاواں

تونڈی مزگالی تے

میں پیٹھی نگ لاواں

○

۱۱

عرفان راجہ

اصل نام محمد عرفان اے ۱۹۸۰ء چ محمد داؤد نے گھر رکھوڑ چ جمے۔ انہاں میٹرک تک تعلیم حاصل کی۔ اردو چ کہانیاں لکھنے نے نال پنجابی چ شعر بی آکھنے ون۔ اپنی مقامی بولی گھسی نے بہوں بچھے شاعر اُن۔ ۲۰۰۳ء چ حلقہ ارباب ذوق کھوڑ نے رکن بنے ۲۰۰۷ء توں ۲۰۱۵ء تک اس تنظیم نے جوائنٹ سیکرٹری رہے ۲۰۱۵ء توں ہن تک حلقہ ارباب ذوق نے سیکرٹری ون۔ ہن تک انہاں فی کوئی کتاب تے نیس چھپی برے انہاں نے افسانے تے شاعری کئی ادبی رسالیاں چ چھپنے رہے ون۔

غزل

اُٹی چکے وڈی بھکھ
 رولا بن گئی اڈی بھکھ
 لک جوانی چ اوکڑ گیا
 ڈنگی کر گئی ہڈی بھکھ
 وٹے چولہے چاڑے دمن
 نیس پکی ہونی لکھڈی بھکھ
 سکیاں ڈھڈاں نال عرفان
 اتراں رج کے کڈی بھکھ

۱۱

غزل

اڈا دُور گِراں فقیرا
 ڈھلتی وَینی چھاں فقیرا
 سارے ویکھ کے ہنسے راہن
 رونے پئے آں تاں فقیرا
 اندر سُدّر تھکھنی ترا ہئی
 ڈھکھنا راہنا ہاں فقیرا
 جوگی بحر کے پھرنے پئے آں
 مت کوئی آکھے ہاں فقیرا
 کالا کُٹا بھوکنا راہئی
 اڈنے راہن کاں فقیرا
 اڈی عرضی، اُس فی مرضی
 اڈے دَیوں ہاں فقیرا
 سُن عرفان فی اللہ اللہ
 ایہہ سدھا ناں فقیرا

۱۱

عقیل ملک

۱۲ مئی ۱۹۸۲ء آں ملک احمد خان نے گھار پنڈی گھیب ج جے۔ میزک
۱۹۹۶ء ج پنڈی گھیب توں پاس کیتی۔ ۱۹۹۸ء ج گورنمنٹ ٹیکنیکل کالج سیٹلائٹ ٹاؤن
راول پنڈی توں ایف اے کیتا۔

۱۹۹۹ء ج سول ڈارفٹ مین ناڈ پومہ گورنمنٹ ٹیکنیکل کالج پنڈی گھیب توں
کیتا۔ ۲۰۰۲ء ج بی اے کرن توں بعد پاک فضا نیہ ج نوکر ہو گئے۔

۲۰۰۳ء ج ”کوہاٹ ویوز اینڈ نیوز“ نے ایڈیٹر رے۔ ۲۰۰۴ء ج حلقہ رباب
ذوق نے سیکرٹری رے۔ ۲۰۰۵ء جوائنٹ سیکرٹری حلقہ رباب ذوق راول پنڈی
بنے۔ ۲۰۰۶ء توں ۲۰۰۸ء جوائنٹ سیکرٹری حلقہ رباب ذوق اسلام آباد رے۔ ۲۰۱۱ء
ج سخنور فورم کراچی نے صدر بنے۔

۲۰۱۲ء توں ۲۰۱۳ء جوائنٹ سیکرٹری حلقہ رباب ذوق کراچی کم کیتا۔
۱۵۔ ۲۰۱۳ سیکرٹری حلقہ رباب ذوق سرگودھا رے ون۔ عالمی ادبی تنظیم کولاج نے بانی
رکن ون۔

۲۰۱۵ء ”زیر خواب“ نے نائیں نال شاعری فی کتاب چھپی۔ اردو شاعری نے
نال اپنی مقامی بولی گھیبی بی شعر آکھنے ون۔

۱۱

غزل

بن بھمیری بھیکنا مینڈے اندر بھکھنی بھوہ
وے نی کئی کوٹھڑی میں گھینا اوکھے ساہ

کھیتڑ کوکاں ماریاں میں سدھراں سٹیاں کھوہ
فصلے منجی ڈاہونی مینڈا رکھا نال دواہ

ہتھی پیری چھاڑے میں وت وی نچ نچ گاں
پا کے عشقی چوڑی مانہہ لدھی سدھی راہ

جندڑی پھاتی ٹوکرے میں پھڑکاں کنج عقیل
فلکے لا کے سوتڑا توں دتا سگوں پھاہ

○

۱۱

غزل

کھسکھسن پے تو نڈے دل آں رہن آسے
رہا بن تے کھ نئی پے آکھن آسے

ہک گلتھی نے پوٹے وچوں گنڈے نختے
سرخی ویلے نختی آئی اوہ چکن آسے

مُڑ پرتی کے گلاں مینڈے سرتے پنیاں
جدوی میں چنگیائی کیتی دس آسے

گڑیاں بالے ہو گے بھر کے چیکاں مارن
تلاں دے کے اتھرو پوجھے حسن آسے

○

کھانسی کار

(چھا چھی لہجہ)

انھا کھوہ

۱۱

مشتاق عاجز (پچھان صفحہ ۱۰۱)

چوکیدارے فی کتاباں سچ اس ناناں غلام محمد وداوند داد لکھا دیا ہیا برے حویلی سچ پیر
 پاون لگیاں اوہ آپناں بہوں پاک تے بہوں وڈیاں شاناں والا ادھاناں در شاہیوں
 باہرای چھوڑ گیا تے ڈیڈھویں سچ وڑنیوں ای نرا مرا غلام رہ گیا۔ اس سینپ کیتی نہیں تاں
 غلام بی مانہ رہنا۔ غلام محمد توں گھانمز بن وینا۔ اسان اپنے پیونا قصہ یاد ہیا جیہڑا پورا
 ناں گھدی گھدی حویلی ونج وڑا ہیا تے وت چوہدری اس کوں ادھاناں کھس کے رہے
 ارھے آں کوڑی نال داد وینا چھوڑا ہیا۔ اس حویلی سچ کوئی بی کی تے کا، سدھے تے ثبوتے
 نائیں والا نہیں ہیا۔ کوئی قوبا ہیا تے کوئی شٹو، کوئی لاہیا تے کوئی سلو، کوئی خا قاتے کوئی
 دادو۔ نوکراں نے ناں تے صیے وگاڑناں چوہدریاں ناجدی پشتی کم ہیا برے چوہدری مثل
 اوراں فی عادت بہوں جنگی ہئی۔ ایہناں کمیاں حمیاں نیں دھیاں بھیناں تے زنانیاں فی
 بہوں عزت کرنے ہئے۔ نوکر آں کھوہرا ابراہان تے ویہر ویہر پینا برے نوکر یا نیاں ہس
 کے بلاناں تے سوہنے سوار کے ناں گھنے۔ پھلاں مصلنی آں پھولاں رانی، چنو بھٹھیری
 آں چن بی بی، شادو آں شاہزادی تے حسنو آں حسن پری آکھناں۔ اوہناں جتنا جتنا ناں
 سوار ناہیناں اتنا اپنا آپ سوار ناں تے سچ سچ پیناں۔

حسنو غلام فی ماء تے دادو فی زنانی ہئی۔ جنان تریمت دوہیں، سہرے نوکراں
 نوکرانیاں کوں نکھڑے وئے تے نتھرے وئے راج کے سوہنے تے ٹرتھے۔ ہک چوہدری
 اوراں ناخص نوکر تے دوئی چوہدرہانی اوراں فی خاص نوکر یا فی۔ آپے چوں بی دوہاں نا
 راج کے مٹھج ہیا تے ہک سیت بی ہکی دوئے تے وساہ نہیں کرنے ہئے۔ دادو حسنو آں
 اپنے نال حویلی کھڑے تہاڑی ساری اسان نظری سچ رکھے تے نماشاں نال گھن کے

آوے۔ بہوں سکھی تے خوش باش پنے و سنے ہئے برے بھیڑی نظر کھا گئی۔ دادو چوہدری اوراں نال شکار تے گیا تے رتی دندی توں تلے ونج پیا۔ چوہنبراں والی ترڑاں تے لگا۔ سرے نی سٹ گھن گئی تے جاہگاں تے مر گیا۔ جانو تے اسی ناناں چنو کجھ ہور گل بی اڈائی برے ڈاکٹری مدد حظه بی ہو یا تے پولیس بی آئی۔ ساریاں ہکا ہی گل متھی بئی، راکیس نہیں، دندی توں ڈھے کے قضائیوں مویاے۔ دادو مناں مٹی تلے دبا گیا تے حسنو اجڑ گئی۔ دوئی جمعراتی تک روٹی ٹکڑا چوہدریاں نے گھروں آنا ریا تے وت ہک دیہاڑے چوہدریاں اوراں حسنو آں حویلی سد بھیجا۔ چنپے کولوں پہلوں ہی پھوہڑی چائی گئی تے حسنو جاکتے آں نانی کول چھوڑ کے حویلی ونج پوچی۔ چوہدریاں نے بھراؤنا دیاہ تیرہیا تے اوہناں پیکے ونجناں ہیا۔ اُن تاں گھرے نی سام سبھال حسنو نے حوالے کر کے پیکے ٹر گئے۔ برے حسنو آں پے وختا گیا۔ دادو نے جینیاں حویلی دیناں تے دیگر نماشاں تک کم کرنا ہور گل ہئی برے بن دیہوں لتھے تک حویلی چ رہناں بلنی اگی چ چھال مارناں ہیا۔ نانہہ اے جوگی رہی تے نانہہ کچھ جوگی۔ غلام آں نانکے چھوڑ کے فزری ونجے تے ڈرنی کئی دیگر نماشاں تک کم کرے۔ دیہوں لہوے کے نہیں تے گھرے دئیں نئے۔ شکرنا کلمہ پڑھے تے ویے نال ای غلام آں گھیننی اگلے۔ ندر وڑ کے پکے جندرے کنجیاں مار گئے۔ چار پنج دیہاڑے گئی تاں کجھ ڈر جھاکا بی لہہ گیا تے حوصلہ بی ہو گیا جے چوہدریاں ہوری بی مڑنے ای واسے ہوسن۔ حسنو چنگے ویلے آں پئی اڈیکنی ہئی تے بھیڑی لکھت کجھ ہور ای پئی آکھنی ہئی۔ ستواں اٹھواں دیہاڑا ہیا نماشاں نی نماز پڑھی گئی برے حسن و نہ مزی۔ کفتاں نی نماز بی پڑھی گئی برے حسنو نا کوئی پیانینواں نہیں۔ ڈھوڈ بھس پئے گئی۔ ہتھوں پچھ ہتھوں پچھ ہس نے ہار ویکھ ہس نے ہار ویکھ، ہسنے ونج چڑنے ونج بتیاں گھن کے سارا گراں نکل پیا تے فز رہوئی تاں پتا لگا جے حسنو تاں انھے کھوہے چ ڈھنڈھی پئی اے۔ آکھنیں

غلام فی دادی بی اسی اٹھے کھو ہے چ ڈھے کے موئی ہئی۔ اُساں بی حویلی چ کو یلا ہو گیا
 ہیا۔ ابھیوں ای وڈی چوہد ریا فی اوری آپنے ہمار پیو آں مرنا ئیں تے جیہڑا کیوں لگھار
 جہ ئیں اس چوہد ریاں فی حویلی وینائی وینا ئیں۔ جمیلاں بی آپنے سرے سکے تے بہوں
 راکھویں جند جسے سمیت حویلی وینا پے گیا۔ چوہد ری مثال تے بی بی زینت اوری بڈھے
 ہو گئے ہئے تے ہن حویلی چ انہاں نے پتر چوہد ری جلال تے اوہناں فی نو نہہ بی بی زرینہ
 اوراں ناراج ہیا۔

چوہد ری جلال اوری تاں پیو کولوں بی چپہ ودھ ای چنگے نکلے۔ جمیلاں جیہی تھتی دھوتی
 وئی حویلی ونجے او جی ہی تھتی دھوتی وئی گھار آر ہوے۔ بس بی بی زرینہ اوراں نے اگے
 پچھے ہونی رہوے تے چوہد ری اوراں نا کوئی مزمان آوے تاں سوہنے چجاں وصفناں
 چاہ پانی تے لسی مکھن باہر بھجوا دیوے چوہد ری اوراں تاں اس نے ہتھوں فی چاہ چ اوہ
 لذت آئی جے ہور کینڈھے ہتھوں فی چاہ واں ہتھ ای نا نہہ لاؤن۔ سیا نے آکھنن پے نا
 ڈنگا ویا سوتری کولوں بی ڈرنا رہنڈے۔ جمیلاں دیگری تک نا نہہ آوے تاں غلام نے دلے
 آں ہتھ پے ونجے۔ برے غلام جتن ڈر پوک ہیا جمیلاں اتی نڈر ہئی۔ غلام بھاویں خفا ای
 ہوسی برے اوہ خوش باش ہئی۔

غلام نے ویہے آں پنج چھیں سال ہو گئے برے جاکت کڑی کوئی نا نہہ
 ہو یا۔ جمیلاں تاں کھکھ پرواہ نیں ہئی برے غلام آں جھوڑا جیا لگ گیا تے وہ کجھ خفا
 جیہا رہن لگ پیا۔ غلام نا ودھی وئی داڑھی، ہتھنڈے وے والاں تے پیہیں دندان ناں
 ہسنا جمیلاں اینویں بی چنگا نیں لگن ہیا۔ اس شکر کیتا جے اس ہا سے کولوں جان چھٹی۔ غلام ہر
 ویلے مونہہ لڑکائی رکھے تے جمیلاں ہر ویلے ہسنی کھیڈنی تے ہتھ ہتھ کرنی
 رہوے۔ غلام دیہڑا دیہڑا گھٹی گیا تے جمیلاں راتی دیہڑی کھڑنی گئی۔ ہک دیہڑے

حمیلاں غلام آں دس میٹھی جے بی بی اوراں نے گھار جاکت کڑی ہونے والائے۔ گل
دسنیاں اوہ آپ بی دلیکیر جتی ہوئی برے غلام آں تاں ایوں لگا جیوں حمیلاں اسان^{۱۱} وڈی
سری گاہل کدھی ہووے۔ اگے وت کدے کدے مشکلی صبونیں ناں نھا کے دھوتے وئے
چڑے پاگینا ہیا ہن اس گلوں بی رہ گیا۔

بی بی زرینہ اوراں شہرے نی وڈی اسپتالاں ج داخل ہونا کیں جتھے دایاں ناکم
ڈاکٹرنیں کرنیں۔ اوہناں نیوں شہروینے نیاں تیاریاں تے غلام نی جان وڑوڑ کے پئی نکلی
اے۔ پتانیں کتنے دیہڑے لگن اسپتالاں ج۔ چوہدری جلال اوراں تاں کینڈھے
ہتھاں نی پکی وئی شے بی نیس سکھنی۔ چنونی دھی پنو ہچھی خاصی روٹی کنوی کر گیتی اے
برے چوہدری اوری تاں۔۔۔ بی بی اوراں داخل کرا کے چوہدری اوری مڑ آئے
ان۔۔۔ کیہہ ہنسی۔۔۔ لگی حویلی، چوہدری اوراں نی ہانڈی روٹی، کوپلا تے انھ کھوہ۔ غلام
آں داوی نی کہانی تے ماؤنی موت یا دآئی تاں اس نیاں چیکاں نکل گئیاں۔۔۔۔۔ اللہ
نا نہہ کرے۔ کدے حمیلاں بی۔۔۔۔؟ اوہ تاں جینے جوگا نا نہہ رہی۔ اج پہلا دیہڑا اے
چوہدری اوراں نی چاہ روٹی نا۔ حمیلاں نماشاں تک نا نہہ آئی تاں وت؟۔۔۔۔۔ برے اوہ مڑ
آئی اے۔ جینی جاگنی تے ہسنی کھیڈنی۔ چوکاں نال روپے بی بدھے ونیس ہتھے ج بھجیاں
ویاں بوٹیاں نا بھانڈا بی چایا ویاس۔ غلام کھلیراں ج ہو گیا۔ دوہاں بھجیاں ویاں بوٹیاں
نال روٹی کھاہی۔ حمیلاں نادل کیتا سئی غلام آں چتاوے جے چوہدری جلال اوراں ناویاہ
پکیری عمراں ج تے غلام نے ویابے کولوں پچھے ہوئے تے اج بی بی زرینہ
اوری۔۔۔۔۔ برے ڈرے نال چپ رہی۔ اس دسں کیتا جے ہن اسان بی جاکت کڑی
کھڈانے ناہوں وڈا شوق اے برے غلام لپھ ولھیت کے سین رہیا تے حمیلاں نی رات
دلیلاں ج لگھ گئی۔ اج دوادیہڑا۔ کھوکی دیہڑا، رات تاں خیر خیر انویں لگھ گئی اے۔ پتہ

نہیں آج۔۔۔؟ آج وت غلام نے دلے آں دھڑکا لگا ویا ہیا برے جمیلاں تاں آج وت
نمایش نی بانگاں نال آگئی۔ کھے آرہسی کھیڈنی تے کھے کولوں بہوں خوش۔ آج^۱ لمیلاں
بجرے بجرے پراسٹھے تے کلڑے نالوت آنداتے دوہاں چسکے لاا کے تے رنج کے
کھاہدا۔ روٹی کھانیاں ای غلام لپھ ولھیٹ گدابرے جمیلاں پتانئیں کیہڑے ویلے تک جی
فیوٹ اپچی کر کے تے شیشے اگے بہہ کے نماں نماں مسکنی تے ہوئے ہوئے گاکی
رہی۔ ”میس نار پٹولے ورگی۔ وے مینوں کھ وی پناری وچ رکھ دے۔ جھلی جائے نا
نہ۔ جھلی جائے نانہہ جوانی والی رکھ دے۔ وے میں نار پٹولے ورگی۔۔۔۔۔“

غلام اج ستائی پیا ہیا جے حمیلاں اس واسے چاہ بنا کے رکھ چھوڑی تے آپ سویلے ای سویلے حویلی ٹر گئی۔ چوہدری اوراں بی تاں ناشتہ کرانا ہیا نا!۔۔۔ حمیلاں فی منجی اتے لگھی شیشہ تے سرخی پوڈراتے اپنی منجی تے ٹھنڈی چاہ ویکھ کے اوہ حریان بی ہو یا تے پریشان بی۔ حویلی گیا تاں زینو کوں پتا لگ گیا جے حمیلاں اتھے ای اے تے چوہدری اوراں واسے دودھ پئی کاڑھنی اے۔ دیگري نماشاں تک غلام آں ٹھلہ آگی۔ حمیلاں ترے دیہاڑے بی ہستی ہستی تے خیر خیر انویں مڑ آئی تاں غلام آں بہوں وڈی خوشی ہوئی۔ اج بہوں دیہاڑیاں پچھوں ذر جیا ہسا غلام نے پییاں دنداں تے نظر پینیاں ای مثالاں فی لاناں آرہیں حمیلاں بھڑک کر کے بچھ گئی۔ کچھ سوچ کے وت ہسی برے کتھے اوہ غلامی ہوٹھں تے موتیاں جے چنے دنداں چوں ڈلہ ڈلہ پینا اندرے ناہاں تے کتھے عدم ناول خوش کرنے واسے ایہہ بھکاتے بے سوادا بنا وئی ہاں۔ چوتھ پنجواں، چھیواں۔ غلام ہک ہک دیہاڑا گننا رہیا تے ست دیہاڑے خیری مہری لکھ گئے۔ حمیلاں اڈنی اڈنی دیہوں چڑھے کولوں پہوں ونجے۔ انگ میلا نا نہ ہووے تے اوہی نا اوہی سبھی سبھی وئی پیو زینو اوراں کولوں ذرا چر کیری مڑ آوے۔ انگ کیہہ میلا ہونا ہیا۔ بھاری سواری کرنی تاں پیو زینو کرنی۔ کھوے

تے پانی بھرن ویناں تا پینو زینو ویناں، پنڈاں چڑیاں نیاں دھون ویناں تاں پینو زینو ویناں۔۔۔۔۔ جمیلاں تاں بس بی بی اوراں نے کے چ رہناں تے لوڑ پوے تاں چوہدری اوراں نی خدمت کرنی۔

اٹھوری ہک لکھی تاں شہروں خوشی نی خبر آ گئی۔ چوہدری اوراں نے گھر خدا وارث بھیج دتا ہیا۔ اج تاں ساری حویلی ای جمیلاں آر خوشی نال پئی اڈنی ہئی۔ باہر قوبے، شنو، لاپیے، سلو تے خاتے اوراں نے پتر پتر پئے پئے نچنے ہئے تے اندر پھلاں، چنو، شادو تے حسنو اوراں نیا دھیاں نو نہاں ہاں۔ باہر بخشے مراٹھے نے مزے بنے پئے تے اندر بنی مراٹھی نے۔ چوہدری جلال اوری باہر وینین تاں اکھیاں نوٹ کے گڈی نوٹاں نی اڈا آئن تے اندر آئن تاں ہکی ہکی نی اکھی ج اکھ پا کے سراں توں نوٹ واری وینین۔ جمیلاں نے تاں پیکیاں سوہریاں ساری حیاقی ج اتنے نوٹ نا نہہ ویکھے ہوسن جتنے اج چوہدری جلال اوراں جمیلاں نے سرے توں وار کے ویلاں ج دے چھوڑے۔ اس خوشی ج نیس جے گیا تاں غلام۔ چوہدری نی جھولی ج بھرا پھل کھڑا ہیا، برے غلام نے سینے ج کوئی پرانا پھٹ تازہ ہو گیا۔ اس نی جمیلاں بی تے اپنی جمیلاں واسے اسوں بی ج کتے کڑی ناچر وکنں چاء ہیا۔ لوک حویلی ج نچنے گانے رہے تے اوہ ہار ہکلا بہہ کے رونا کر لانا رہا۔ اس نے دلوں دعا نکلی۔ ”نیل چھتری والیا! جیہیوں چوہدری نی جھولی لال پایا ای اہیوں ای مینڈی جمیلاں بی ہک کھڑوناں چاہ دے۔۔۔۔۔“ ہک ایوں دل خفا دوآ خوف۔۔۔۔۔ کیہڑے ویلے ڈھول ڈھمکا کسی تے کیہڑے ویلے جمیلاں آسی۔ شکراے بخشے، ڈھول و جناں بند ہو یائے۔۔۔۔۔ بنی نی ڈوہلکی بی چپ کر گئی اے۔ بن تاں پینو تے زینو آں آیاں بی بہوں سارا ویل لکھ گیاے۔ جمیلاں کیوں نیس پئی آئی۔ سیتی سیتی آں انھے کھوہے ناخیل آوے تے غلام نادل ڈب ونجے۔ برے شکراے پینو آ کے دس گئی اے جے لوک

سارے چھ گین۔ حمیلاں ہن کوئی کوئی چلھ تندوری تاسی۔ کچھ اُن پانی پکاسی تے چوہدری اوراں رجا کے آسی۔ اس نا دل کیتا جے اٹھے تے ونج کے حمیلاں حویلیوں گھن آوے برے اس نیں تاں لتاں ج ساہ ای نیں ہی۔ اس پیر پٹا برے پیراں نال جیوں منیں منیں نیاں تراڑاں بدھیاں ویں ہیوں۔ جیلہ کرنا ای پیا ہیا جے بوہے فی کھڑک تے کنجی فی شڑنگ ہوئی تے حمیلاں شپ کر کے ویہڑے آوڑی غلام آں سارے دکھ بھل گئے تے کد کے منجی توں اٹھ کھوتا۔ چوہدری اوراں نوکراں واسے مٹھے تے سلونے چولاں نیاں دیگاں پکوائیاں ہیوں۔ حمیلاں بہوں سارے چول آندے ہئے دوآں رل کے کھاہدے حمیلاں اجا حویلی فی رونقاں نیاں گلاں کرنی پئی ہئی جے غلام سیں گیا۔

چوہدریاں فی اوری گھرا گئے تے حمیلاں چوہدری اوراں فی خدمت چھوڑ کے اونہاں فی خدمت تے لگ پئی۔ ہن حمیلاں ویلے نال مڑ آئی ہئی تے غلام بہوں سکھے جج ہیا۔ چوہدری اوراں نادھیاں بی آپنے جمال دئیں ہو گیا تے حمیلاں ناکم نوہکا ہو گیا۔ مہینے ترے چار لگھے تاں جیونی دائی غلام آں خوش خبری سنائی۔ غلام تاں خوشی نال اُڈ پیا۔ نیلی چھتری والے سن گدی ہئی۔ ہن ملہ ہو رہو گیا۔ غلام خوش تے حمیلاں دلگیر۔ غلام خوشی ناں پھنڈ گیا تے حمیدں خفگی نال جھونس گئی۔ غلام اسرں منجی توں تلے مانہہ لوہن دیوے۔ حمیلاں کتنے کتنے دیہاڑے حویلی نہ ونجے تے چوہدری اوراں ناسدا بی مانہہ آوے۔

چوہدری اوراں ناجمل نواں ہک مہیناں نا ہو یا تاں جیونی ماؤ نے ہتھیاں جج حمیلاں فی دھی جی۔ چئی گوری تے موئی ڈھوئی۔ گڈی فی گڈی تے ماؤ کولوں ودھ کے سوہنی۔ چوہدری اوراں غلام نے ہتھ گھروگی گھیو بی بھیجا، کھوشکر بی تے کچھ پیسہ نکہ بی۔ نال ای آکھ بھیجی جے کڑی نا ناں اوہ آپ آکے رکھسن۔ وہو یں دیہاڑے چوہدری اوری

آگئے۔ کڑی آں ہتھاں تے چایا تے منجی تے بہہ گئے۔ جمیلاں منجی توں اٹھ کے پیراں چج بہہ گئی برے چوہدری اوراں ہتھوں نپ کے منجی تے بہوا چھوڑی۔ کڑی نیاں اکھیاں ماؤ کولوں بی سوہنیاں تے وڈیاں ہیاں۔ اوہناں کڑی ناناں غزالہ رکھاتے مبارکی دے کے ٹر گئے نال ای آکھ گئے جے جمیلاں نے حویلی آنے نی کوئی لوڑ نہیں۔ جمیلاں والا کم بن شنونی دھی شکلیاں کرکری۔

شہرے چج وڈے کالج نا پرنسپل چوہدری اوراں مانگی ہیا۔ اوہناں نے گھروں بی کیس اسکو لے چج پڑھانے بیے۔ چھڑے چھانڈ ہئے نانہہ دھیانا پترا۔ دوئیں ول نوکری تے چھے ونجن تاں گھرے آں جنڈرا لگ ونجے۔ اوہناں کے واسے صاف سر تھی زانی لوڑ ہئی تے چوہدری اوراں ایہناں لارا لایا دیا ہیا۔ جمیلاں چلیہا نہاتی تاں چوہدری جلال اوراں غلام آں حکم سنیا جمیلاں ایہناں نے ہار گھن ونجے۔ ہتھ بدھے غلام ڈھل ای نانہہ لائی دوے دیہاڑے ای ماؤ دھیو آں چوہدریانی آں می تے نانہہ چوہدریانی غزالہ آں ویکھ۔ جمیلاں کوٹھی چج کمرہ مل گیا تے غلام آپنے کوٹھے آں جنڈرا مار کے چوہدریاں نی کوٹھری چج ونج ڈیرالایا۔ جمیلاں شہروںچ آبادی لائی تے غلام ناداد کا گھ راجز گیا۔ جمیلاں نی تنخواہ بی لگ گئی تے چوہدری اوراں بی مہینہ واری ہنھ چھوڑی۔ غلام مہینے نے مہینے جمیلاں تے غزالہ واسے خرچہ ہتھ تے نکاشکا گھن ونجے تے رات دیہاڑہ کے مرآوے۔ سکھے نی لکھنیاں ڈھل ای کیہڑی لگنی اے۔ اکھینے پھنکارے چج اٹھا ہراں سال لکھ گئے۔ ویکھنیاں ای ویکھنیاں غزالہ جوان ہو گئی۔ بارہاں جماعتیں بی پاس کر گئی تے پڑھی گڑھی وئی شہری کڑی بن گئی۔ ایہناں انھاراں سالاں چج گراں تاں گراکس نال رہیا اس نانکے داد کے گرائیں ناراہ بی نانہہ ویکھ برے ماؤ پیونا گھار ویکھنے واسے یز پائی رکھا۔ جاں چو نال گراں وینے نی ضد کرے تاں، آکھ چھوڑے ”جس ویہے بی کوئی غمی خوشی ہوئی دھیو آں ضرور کھڑساں۔“ پتا

نئیں انہوں اٹھاراں سلاں چ گراں خوشی ہوئی ای نئیں یا ماؤ اس کولوں چھپانی رہی۔ پیو
جہ بی آوے دھی کچھے اب! گراں کوئی غمی شادی نئیں ہوئی؟ پیو کولوں پہوں ماؤ آکھ چھوڑے¹¹
جھلیے دھئے! جس دیہاڑے کچھ ہو یا نالے ویساں،

اج پرنسپل صاحب تے بیگم صاحبہ کماں کوٹ ویٹے پیٹن۔ تھیلیاں کھڈی چھری نال کوہی وئی
ککڑی آر پئی ترفنی اے۔ کدھر صاحب اوری چھوڑاکی نانہہ ونجن۔ غزالہ سہیلیاں نال بزارگنی وئی
اے۔ اللہ جانے کیہڑے دیے آسے۔ صاحب اوری تاں بہوں ابا ملین۔ غزالہ اندر دڑنی گنی
تاں ماؤ آکھا ”دھئے تر کھ کر۔ گراں وینا میں۔“ کڑی چیز ہی خوشی ناں سمھن سبھوں لگ
پئی۔ اس مسکیننی آں کیہہ سہی ہیا جے گراں ماتم ہو یا پیائے، چوہدری جلال اوراں دے نادورہ پیا
تے اوہ فوت ہو گئیں۔ صاحب اوراں تھیلیاں آکھا اسی مڑاواں تسی ما دھی دیہاں چلے ونجو برے
تھیلیاں اوہناں نے پیرنپ گدے تے ہتھ جوڑ کے منت کیٹی۔ ”صاحب جی! مینڈھاتے
غزالہ ناویناں بہوں ضروری اے۔ اسی مادھی انہاں نے نمک خور آں۔ دیدن نانہہ کیٹی
تاں دیہاڑے قیامت نے چوہدری اوراں کیہہ مونہہ دکھا ساں۔“ غزالہ بی آکھا ”میڈم
چراں کچھو کوئی غمی شادی فی خبر آئی اے۔ اللہ جانے وت کتنے سال گرائیں ج کچھ نانہہ
ہو وے۔ مانہہ پیو ناگھار دیکھنے نا بہوں وڈا چاء وے۔ اج نانہہ گئیاں تاں وت کون
کھڑی۔ بیگم صاحبہ آساں غزالہ تے بی ترس آگیا چوہدری اوراں فی نمک حلل نانہہ
نوکر یا فی نارو نا بی نانہہ دیکھ سکی۔ یہناں صاحب اوراں منا گداتے اس ماؤ دھیو آں بی ناں
گھن گئے۔ حویلی ج غوغا مچا ویاے۔ نیڑے تریزے نیاں ملکیا نیاں بی بی اوراں نال
پلگھاں تے بٹھیاں ویان تے نوکر یا نیاں پیرں ج بہہ کے وئیں پیرں کر نیاں۔

تھیلیاں سدھی منجی کوں ونج پوچی۔ اس کھلیاں وین پائے۔ اس نے وین ہوراں
نوکر یا نیاں کولوں کچھ وکھرے تے اوپرے ای پیے۔ تھیلیاں نہوں وین پائے برے دے

فی بھڑاس نانہہ کڈسکی۔ ذرا چپ ہوئی تاں غزالہ بچھا ”امی! ایہہ مینڈھا نانکا گھاراے؟
 جمیلاں سر ہلا کے دسیا۔ نیس۔ جھی کڑی فٹ بچھا ”ابو اوراں ناے؟ جمیلاں فی چیک لنگل گئی
 تے اس غزالہ آں سینے نال چموڑ گدا۔ وت روئی تے رونیاں رونیاں پتا نہیں کیہہ کجھ آکھنی
 رہی۔ غزالہ ناکن اس نے مونہیں نے بہوں نیڑے ہیہ برے اس نے پے کجھ نانہہ
 پیا۔ جمیلاں رو دھو کے منجی کولوں ہٹی تاں ڈرے نال کم گئی۔ چوہدری ہانی اوری بڑ غزالہ
 دائیں پے تگنے ہئے۔ غزالہ نیانی گھٹ تے چوہدریانی زیادہ پئی لگنی جی۔ جمیلاں غزالہ آں
 بانہوں نیپ کے باہرے دیکں چھکاتے ویڑے چوں نکلنے والی کیتی۔ وادی ڈیڈھویں سچ
 پوچھیاں کے نیس تاں ٹھہہ پٹھہہ غزالہ ناہان کہاں تے غزالہ آرای سوہن ہک جوان نڈھا آن
 مجہم ہو یا۔ غلام اس ناچڑے نافیشنی بکس چایا ویا نال اے۔ اس فٹ زانی تے
 دھو آں دسا۔ ”چوہدری جلال اوراں نے صاحبزادے جمال اورین۔ ہنی پے آئین۔ شکر
 اے جنازے آں آن پوچھین۔“ غلام گل کرنیاں کرنیاں ہک قدم اگے ودھ کے چوہدری
 اوراں نے کجھ کھلورہیا۔ جمیلاں جھوٹھا کیتا تے غزالہ سلام۔ جمیلاں باہر نکلنے واسے دھوس
 دتی برے چوہدری جمال تے غلام راہ ڈکی کھلے ہئے۔ نکے چوہدری اوراں بیونی موت
 بھل گئی۔ انہاں غزالہ سرے توں پیرں تک تے وت پیراں توں سرے تک مسکنیاں
 مسکنیاں ویکھا۔ منج ذرا کجھ موڑی تے وت سچے پاسے سرے نا اشارہ کر کے ہولے جیا
 بچھا ”ایہہ کون اے تے کینڈھی دھی وے۔“ نڈھے نیاں اکھیاں سچ چمک ویکھ کے جمیلاں
 فی اکھیاں اگے، اگے ای ہنیراجیہا آیا ویا ہیا اے۔ جس ویلے غلام چیزا ہو کے چھتی تے
 ہتھ مار کے آکھ ”ایہہ۔۔۔ مینڈھی دھی وے چوہدری جی۔۔۔ مینڈھی۔۔۔ تاں جمیلاں
 ایوں لگا جیوں اساں آجی دھیو سمیت کمال کوٹ نے انھے کھو ہے سچ ڈھٹھیں اٹھارواں
 سال ہو گئے ہوں۔ (۳۹)

پروین ملک

۱۱

پروین ملک فی جم پل شیس باغ انک فی اے انھاں ۱۸ اگست ۱۹۳۸ء آں ملک فضل داوے گھراکھولی۔ انھاں نے ابا جی ڈسٹرکٹ بورڈ انک وچ نوکر ہئے تے امی جی ادوری مقامی پرائمری سکول وچ استانی لگے وئے ہئے جتھے بکریں جماتاں وچ پروین ملک فی پڑھائی انھاں نے چھادیں ہوئی۔ پروین ملک ادوری اسی گرامیں نے محول وچ وڈے ہوئیں۔ اس ویلے ضلع نے گرامیں محول وچ عورتاں نا پڑھائی آلے پاسے بہوں گھٹ رجحان ہیا۔ میٹرک توں پچھے جدوں پروین ملک گورنمنٹ کالج کیمبل پورا انک وچ داخل ہوئیں اس ویلے کالج وچ کڑیاں جاکت اکھٹے پڑھنے ہئے۔ گورنمنٹ کالج کیمبل پورا وچ بی اے تک پڑھا ۱۹۶۸ء وچ انھلا ہور چلے گئے ہئے جتھوں صحت وچ ایم اے فی ڈگری گھدی۔ کہانی سننے تے سنانے ناں شوق کی عمراں ہی توں ہیا نالے اسی عمراں انھاں بچیاں نے رسالے ”تعلیم و تربیت“ تے ”بچوں کی دنیا“ پڑھنے ناں موقع ملا جس توں کتاباں پڑھنے ناں چسکا پیا، میٹرک تک ابن صفی نے ناول تو اتر ناں پڑھے نیں۔ گورنمنٹ کالج کیمبل پورا وچ انھاں ناں ادبی شوق اگے ودھا۔ اُن کالج نے رسالے ”مشعل“ فی طالب علم ایڈیٹر بھی رہیں تے نالے اس وچ آپے بی لکھنے رہیں۔ ۱۹۷۰ء وچ صحت شروع کیتی پہلوں ”روزنامہ“ ”آزاد“ تے ہفت روزہ ”نصرت“ فی سب ایڈیٹر رہیں بعد وچ ریڈیو آسے فیچر تے ڈرامے لکھے۔ ۱۹۸۸ء توں ۱۹۹۸ء تک ”پنجاب رت“ نے ناں نال کالم لکھے نالے ریڈیو تے پڑھے بی۔ اس توں علاوہ ٹیلی ویژن آسے ”لمیاں واٹاں“ ”کھیہ جاناں میں کون“ ”نکے نکے دکھ“ ”جنگ“ تے کئی ڈوائے سکرین پلے لکھے نالے لاہور ٹی وی توں ”لکھاری“ نے ناں نال ہک پروگرام فی میزبانی بی کیتی۔ پروین ملک ۱۹۷۳ء وچ پریس انفارمیشن ڈیپارٹمنٹ وزارت اطلاعات روالپنڈی وچ اسسٹنٹ انفارمیشن افسر

رہیں۔ ۹۸۰ آں، ہفت روزہ ”پاک جمہوریت“ ڈائریکٹوریٹ فلمز اینڈ پبلیکیشنز وزارت
اطلاعات لاہور میں سب ایڈیٹر مین بعد چوں اسی رسالے فی اڈیٹر نے طور^۱ تے کم
کیتا۔ ۱۹۹۲ء وچ پریس انفارمیشن وزارت اطلاعات فی ڈپٹی ڈائریکٹر نے عہدے تے
رہیں۔ ماہ نامہ ”ماہ نو“ فی چیف اڈیٹروں علاوہ ۱۹۸۳ء توں ۱۹۸۵ء تک ہک مہینہ وار
رسالہ ”پلک“ بی چھپا۔ ۱۹۹۵ء وچ سارنگ پبلی کیشنز نے ناکیں نال اپنا ہک ادارہ بنایا
جس نے ناکیں تلے ڈھائی سوتوں ودھ ستا ہاں چھپیاں نے۔ بعد وچ پنجابی ادبی بورڈ ناں
جڑ گئے۔ پنجابی ادب وچ انھاں نا ہک خاص مقام اے، مقامی بولی کیمبل پوری وچ
کہانیاں توں علاوہ رد و زبان وچ ناول لکھے تے ترجمے بھی کیتے۔ پاکستان ٹیلی ویژن فی
طرفوں ۱۹۸۸ء وچ ڈرامہ ”نکے نکے دکھ“ تے انھاں ریجنل ایوارڈ، پنجابی ادبی سوسائٹی فی
طرفوں ریڈیو، ٹی وی آسے لکھنے تے میزبانی اتے ایوارڈ دتا گیا۔ کہانیاں فی کتاب ”نکے
نکے دکھ“ تے مسعود کھڈڑ پوش فی طرفوں بی ایوارڈ دتا گیا۔ (۴۰)

کتاباں:

۱۔ کیمہ جاناں میں کون (کیمبل پوری تے پنجابی کہانیاں) ۹۸۳ء

۲۔ نکے نکے دکھ (کہانیاں)

مٹھی ناں بت

پروین ملک

سکینہ ---- فی سکینہ ---- اٹھ فی کے ویلا ہو گیا۔ “بے بے ایجوں تر پھلاٹ مچیا
جے سکینہ تر بھک کے اٹھ بیٹھی۔

”کے ہو یا۔“ اوہ سمجھی پتہ نہیں کوٹھڑی وچوں سپ نکل آیا یا، وچھی کھل گئی اے تے
گائیں نیاں تھناں پے گئی اے۔ پر کجھ بی نہیں ہو یا ایہ۔ سارے ڈنگر آ پنیاں کلیں تے
برھے دئے ایہ۔ چسپہانی چوں گوڑھا گوڑھا دھواں نکل کے ہو لے ہو لے ادھر ادھر کھرن
وینا ایہ۔ بے دیہوں نہیں چڑھا ایہا پر چاند ویکھ کے بیری اتوں چڑیاں چڑچڑ کر نیاں اڈی
وینیاں ایہاں۔ سکینہ واں کوڑجیہی چڑھن لگ یئی۔

”توبہ۔۔۔۔۔ چڑیاں کاں جاگئے نہیں جے بے رول پا دینی ے۔ اٹھنی
سکیناں۔ ایڈا سوہنا خواب پچی ویکھنی ایہی آں سارا بھلا دتاس۔“ اوہ اکڑیاں بھننی
چیلسانی دیکیں ٹری۔

”تدھاں کتنی وار سمجھایا مڈھیاں آرنہ ٹریا کر۔“ بے بے رٹکا چھوڑ کے واز
دتی۔ ”آپنی چاچی دیمیں ویکھ کیجیوں جندگالیس۔“

”چاچی“ سکینہ دند پیہہ کے ہو لے جیہا اتنا آکھ سکی نہیں تاں دل کرنا ایہاں آکھے۔ ”چاچی“
 نی چند گالنے وچ تینڈھا بی بہوں سار ہتھ اے بے بے۔“ پر اس فی بے بہوں جابر
 ایہی۔ سکینہ تاں سکینہ اس ناں اباوی بے بے کولوں کن مارنا ایہا۔ اوہ چنی دھرو کنی چلیہا نی
 دسیں چلی گئی۔ چاچی چلی کول بیٹھی پھوکاں مار مار کے اگ پالنے فی کوشش کرنی پئی ایہی۔

”ہٹ چاچی! حمیدؑے کولوں اگ نہیں بل سکنی۔ میں بانسی آں۔“ سکینہ دوترے پھوکاں ماریاں تے گوھیاں تے لکڑیاں وچوں بھڑک کر کے المبا نکل پیا۔ ”نکا امی

چاچی۔ اگ ایجیوں بلنی اے۔ کدے ٹھڈیاں ساہواں نال بی اگ ملی اے۔“

”ہاں سچ آکھنی ایس پر۔۔۔۔۔۔ چاچی وت ہک اساس بھریا۔ ہدا ونج توں منہ ہتھ دھو کے آ۔ میں سمیٹھے آتے روٹی پکائی آں۔“ سکینہ گھڑے وچوں پانی گھن کے کھرے تے آ بیٹھی۔ دوروں کدھروں ڈھول وجہنی واز آئی پئی ایہی شید کوئی جنج چڑھن لگی اے تے وت سکینہ واں پتہ نہیں کیوں ہک پرانی گل یا دا گئی۔ ایجیوں ای واجیاں گاجیاں نال اس نے چاچے ناں ویہ ہوئی ایہا۔ اوہ گوئے آ لے کپڑے پا کے جنجاں نال گئی ایہی۔ جدوں دوہٹی گھر آ گئی تاں سکینہ نی بے بے بسم اللہ کر کے اس ناں گٹھڈ چاچا تے آسے پاسے بیٹھیاں زنانیاں واں ایجیوں لگا جے بجلی جیہی چمک گئی اے۔ دوہٹی بی سوہنی ایہی تے اس ناں بی ماؤنجن کے رکھا ایہا۔ چانٹی۔۔۔ تھوڑی ڈھل تاں ساریاں ابراہی نہ سکیاں۔ اخیر بکی زنانی نی واز نکلی۔ ”اللہ ہست دست رکھس۔۔۔ دوہٹی تے چنے ناں ٹوٹا وے۔“

”آمین“ سکینہ نی بے بے جواب دتا۔ اس توں بعد ساریاں زنانیاں واری واری سلامیاں دینیاں گیناں پر سکینہ دور بیٹھی ہک سار چاچی دئیں دیکھی گئی۔ ”سکینہ روٹی پک گئی آ۔“ چاچی نی واز آئی تاں سکینہ ناں تراہ جیہا نکل گیا۔ اوہ ترکھی ترکھی مونہیں تے پانی ناچھنا مار کے چاچی کول ونج بیٹھی، پر چاچی کول اجھنا کوئی سوکھا کم نہیں ایہا۔ اس نے چڑے اتنے میلے ہونے ایسے جے تند نہیں دسی ایہی تے اس نالوں اتنی اوپری جیہی بو آئی ایہی جس ناں نکھیرا کرنا اوکھا ہووینا ایہا بئی ایہہ کیہڑی شئی نی بواے۔ سکینہ واں اہت جیہا آ گیا تے اوہ روٹی گھن کے باہر منجی تے آ بیٹھی۔ کوئی دیہاڑے ایسے چاچی جس پاسوں لگھ وینی ایہی خشبوئیوں میں ہلے آنے ایسے۔ کدے اوہ گلاب ناں پھل لگنی ایہی تے کدے جے ناں بوٹا۔ جدوں اوہ وزگاں چھٹکانی کوئی کم کرنی پئی ہوئی ایہی تاں سکینہ واں اوہ کم بھی سوہنا لگن لگ پینا ایہا۔ اوہناں دیہاڑیاں وچ جدوں بی وزگیاں آئی ایہی سکینہ ضد کر کے وزگاں پانی

ایہی تے وت چاچی آراوہناں واں چھنکانے نی کوشش کرنی ایہی پر کوئی دوسال ای لکھے ہوسن جے اس پینگھں ناں لڑای ترٹ گیا جس تے سکینہ نہ چاچی پئی جھوٹی ایہی۔¹¹

چاچا کہیں کے آستے آپنیاں پیراں تے مڑ کے ہسنا کھیڈنا شہر گیا تے دویاں نے موڈھیں تے مڑ کے آیا۔ منجی ویکھ کے چاچی ہک دم مٹی نی مورت بن گئی نہ اس ونگاں بھنیاں نہ واں کھولے نہ دین کیتے۔ بس ہوٹھ گھٹ کے جتھے بیٹھی ایہی بیٹھی رہی۔ گرائیں نیاں زنانیاں بہتیرا اس نے گلے لگ کے رویاں تے دین کیتے پر اس نیاں اکھیاں او بچوں ای سکیاں رہیں۔ اخیر تھک ہار کے ساریاں ادھر ادھر بہہ رہیں۔ جس ویسے منجی چائی گئی تاں اوہ ساریاں ہکی دوئے نال گوشیاں وچ گلاں کرن لگ پیاں۔ سکینہ نے کول نیازو نی ماء بیٹھی ایہی آکھن لگی۔ ”جنا کرو سی“۔ سکینہ واں پہلی وار کوڑ چڑھی۔ ”ایہہ کیوں نہیں رونی۔ دو چار اتھر وکیر چھوڑے تاں کے دسے کدے تاں چاچا گھر چرکا مڑے آتاں بی رون لگ پیتی ایہی۔ جے ایہہ رو پوے تاں ایہناں ساریاں نیاں زبانں تاں بند ہو وئجن“۔ سکینہ نے ابے آکے چاچی نہیں سرے تے ہتھ رکھاتے اکھیاں پونجھنا باہر چلا گیا۔ وت چاچی ناں وڈا بھرا اندر آیا۔ چاچی نیں پیکے بس بھراؤ ناں دم ای ایہا بورنہ مایونہ بھین بھرا۔ کوئی بی نہیں ایہا۔ اس آکے چاچی آں بدایا۔ ”چانٹی“ اوہ ہک دم اٹھی تے اس نے گلے لگ کے ڈھاکیں مار مار کے رون لگ پئی اوہ ہکی ساہ آکھنی وینی ہئی۔ ”میں ہن کے کراں۔۔۔ میں ہن کے کراں“۔ بھرا آپ بی رونا پیا ایہا اس نے سرے تے ہتھ پھیر کے آکھن لگا۔ ”دھیے بھینے! کاٹھ نی ہانڈی ہکا واراگی تے چڑھنی اے۔ جیشھے تے جٹھانی نی خدمت کریں۔ ہن اوہا سینڈے آپنے نیں“۔ اتنا آکھ کے اوہ بی باہر چد گیا تے چاچی جتھے کھلتی ویسی ایہی او تھے ای ڈھے پئی۔ سکینہ نیں چاچے آں مویاں بہوں سرا چر ہو گیا ایہا۔ ہن چاچی کم کار بی کرنی ایہی۔ کھانی پینی بی ایہی۔ پر اس ونگاں لاہ کے رکھ چھوڑیاں

ایہاں تے کوئی ہاے آئی گل سن کے اگلے دیکیں ایہوں دیکھنی ایہی جے اوہ آپ ای شرمندہ ہو دینا ایہاں۔ سکینہ ناں ابا سویلے ناں گھروں گیا کدھرے راتی ویلے مڑ کے آناں ایہا نہیں تاں ساری دیہاڑی باہر ڈھوکاں تے ای رہنا ایہ۔ کیوں جے ہلے نے ڈنگر تے گھوڑیاں باہر ہی ہونے ایسے۔ نالے ترے چار بندے جیہڑے واہی راہی آستے سکینہ اوراں کول نوکرا ایسے اوہ بی او تھے ای ہونے ایسے۔ ساری دیہاڑی کوئی ناں کوئی آناں ویناں ای رہنا ایہاں اس واسطے سکینہ ناں ابا کدے کدے ای دیہاڑی ویلے گھر آناں ایہا۔ پر ہن کجھ دیہاڑیاں توں سکینہ نے ابا ناں نور پھیرا گھرے دیکیں ودھ گیا ایہا۔ پہلوں تاں اس فی بے بے شید کوئی خیال ای نہیں کیتا پر کی دیہاڑے پتہ نہیں کیوں اس نیاں نظراں سکینہ نے ابا نیوں نظراں نے پچھے پچھے ٹرنیاں جتھے اپڑیاں او تھے چاخی بیٹھی کروشیے ناں کجھ بنانی پئی ایہی۔ سکینہ ناں ابا تاں پھر ٹر کے باہر نکل گیا۔ پر اس فی بے بے ایہوں اندر باہر پھرن لگ پئی جیہوں اس فی کوئی شے گم گئی ہووے۔ کتنے ای دیہاڑے اوہ ایہوں ای رہی۔ تے وت اندر ای اندر کہیں فیصلے تے پہنچ گئی۔ چاچی جس ویلے آپنیاں چیزیاں آلا بک کھولنی ایہی سکینہ آ کے اس نے کول بہہ رہنی ایہی۔ بکسے وچوں ایڈی سوہنی خشبو آئی ایہی تے رنگ برنگے چیزے چنگے لگنے ایسے جے سکینہ ناں او تھوں ہننے تے دل نہیں کرنا ایہا۔ اس دیہاڑے بی چاچی بکسا کھول کے سرے چیزے باہر کڈھے تے وت اوہناں واں چھنڈ چھنڈ کے بکسے وچ رکھن لگ پئی۔ سکینہ کوں ای بیٹھی ایہی۔ چاچی سادا مقیش آلا چیز اکھویا۔ ”چاچی! ایہہ چیز اتدھ کدے بی نہیں برے تے کیتا۔“

”ہاں سکینہ!“ چاچی وہ چیز اتھو وچ گھن کے اس دیکیں دیکھی وینی ایہی وت ہولے ہولے اس نے ہتھ سرے دیکیں گئے تے چنے نے آس پاس تاریاں گھیرا پا گھدا۔ باہروں پیراں فی واڑ آئی تے چاچی ہک دم چوراں آرا دھرا دھر تکن لگ پئی۔ سکینہ فی

بے بے کچھ ڈھل ہو ہے وچ کھتی رہی۔ وت سکھن لگی۔ ”سکینہ توں باہر ونج اساں کوئی گل کرنی ایں۔“ چاچی ناں رنگ ہک دم پیل ہر دل ہو گیا تے اوہ چیز سے ناں ہک پلا مروڑن لگ پئی۔ سکینہ باہر نکل آئی پر اوہ حیران ایں اج بے بے کپڑی ایگی گل کرنی ایں جیہڑی اس نے سامنے نہیں ہو سکی۔ اوہ بوھے نال کھل رہی۔

”چاننی توں مینڈی نکی بھینوں بچ ویں توں سمجھیں نہ سمجھیں پر میں مینڈے نالوں وڈی آں۔“ نہہ پتہ وے وختے آلیاں کیموں مٹی نال مٹی ہونا پین وے۔۔ سائیاں خصماں آلیاں دنیا نہیں بخشتی توں تاں ہوئی بے نصیب۔ جے ہک واری، ڈاناں نکل ونجے تاں بندہ نہ دین جوگانہ دنیا جوگا۔ مرداں نال کے وے اوہناں واں تاں بہتیریاں۔۔۔“

”آپا۔۔۔ ہک دم چاچی۔ جیموں چیک ماری۔“ نہہ معاف کر دے مانہہ معاف کر دے۔۔۔ پتہ نہیں اوہ کیڑی گلاں نی معافی پئی منگنی ایہی سکینہ بوھے نی و تھاں چوں جھاتی ماری۔ اس نی بے بے نیاں اکھیاں وچ بی اتھر دایہ اوہ اپنی پیراں تے ڈٹھئی وئی چاچی آں پئی اٹھانی ایہی۔

”شودھیے ! مینڈی کوئی وختے جوگی عمر تاں نہیں ایہی۔ پر اس رب سوہنے نی مرضی۔“ اس دیہاڑے توں بعد چاچی کسے دیمیں نہیں گئی۔ ہولے ہولے سکینہ نے ابے نیں گھرے دیمیں پھیرے گھٹن گئے پر ہن اوہ گل گلے تے چاچی آں جھڑک چھوڑنا ایہ۔ کوئی کم نہ ہو یا ہو وے اوہ جھٹ آکھنا ایہا۔ ”چاننی جے ایہہ وے اس کولوں کم کرایا کرناں ساری دیہاڑی کے کرنی رہنی اے۔“ ہک دو واری سکینہ سنیا اوہ اس نی بے بے آں آکھن پیا ایہا۔

”اس آں زرا وہاں کے رکھا کر، جے کوئی وادھا گھانا ہو گیا تاں قیامت آ لے دیہاڑے میں بھراؤ آں کے جواب دیساں۔“ تے وت کرنیاں کرنیاں ہو یا کے جے ودھ چوئے رزکنے توں گھن کے گوھے تھپسنے تک سارے کم چاچی نے حوالے ہو گئے۔ ایجوں اوہ آپے ای ہر ویسے کیس نہ کیس کے وچ رہی ای رہی ایہی پر وت بی سکینہ نے ابے نے متھے توں مچڑ

”چاچی توں سچ مچ اتنی بھولی ایس یا بھولی بنی ایس۔“

۱۱

”کے مطلب؟“

”تدھاں کجھ پتہ نہیں دنیا میںڈھے نال کے کیتا۔ ایہناں میںڈھے بے وچوں

روح کڈ گدی تے توں ذرا بی نہ بولی۔“

”اللہ فی مرضی ابھوں ای ایہی سکینہ۔ اس وچ بندے شودھے ناں کہہ دوش۔“

”ایہہ اللہ فی مرضی نہیں۔ اس نیاں بندیاں فی مرضی ایہی۔ میںڈی بے بے تے ابامینڈھا دیا ونیں

کر سکے ایہے؟ جے ایہہ نہیں بی کر سکے ایہے تاں تدھاں جینیاں بندیاں آرتاں رہن دیون آ۔“

”چپ کر سکینہ۔ تدھاں خدا ناں واسطہ۔“ چاچی نے اتھروا ج ڈلھ ڈلھ پئے پینے

ایہے۔ سکینہ فی اواز سن کے اس فی بے بے بی کول آن کھلوتی۔

”کہہ ہو یا ای فی۔ کیوں رولا پیا ویا ای۔“ سکینہ سراچا کر کے بے دیکھ کجھ

ڈھل اس نیاں اکھیاں وچ اکھیاں پا کے ویکھنی رہی تے وت بولی۔ ”بے بے مانہہ ویکھنے آتے

کوئی بی نہ آوے۔ منع کر چھوڑا دھناں وال۔ ایہہ نہ ہووے اتھہ میںڈھے بی کوئی جیٹھ تے جھٹانی

ہون جیٹھ بے مانہہ جینیاں جی مار چھوڑاں۔“

”کے پئی آکھنی ایس فی۔ اللہ نہ کرے میںڈھے تے کوئی وادھا گھاٹا بنے۔“ اس فی بے ذرا کم

جیہی گئی۔ ”کیوں میں میںڈھی دھی آں تاں واسطے۔ ایہہ کینڈی دھی نہیں ایہی۔؟ تسں

اس نال کے کیتی اے۔“

سکینہ زندگی وچ پہلی واری بے بے نیاں اکھیاں وچ اکھیاں پا کے گل کرنی پئی ایہی تے

چاچی آں ابھوں لگت پیا ایہہ، ایہہ اواز اس نے تنے فی، منے فی ساری زنگالی لہی کھڑنی

اے۔ اس فی روح قطرہ قطرہ کر کے مڑنی آئی اے تے ادھ بن زامٹی نان بت نہیں۔ جینی

جاگنی زانی بنی وئی اے۔ (۴۱)

ڈاکٹر مرزا حامد بیگ

۱۱

اصل ناں حامد حسین اے۔ انھوں ناگراں موضع کمالہ وئے جیہڑا ضلع اٹک نے علاقہ چھوچھ وچ اے۔ انھوں نے ابا جی سندھ نے محکمہ پولیس وچ ڈی ایس پی بنے۔ ماؤنی طرفوں انھوں نے لڑی حضرت جی بابا انگلی ناں وچ ملنی اے۔ ڈاکٹر مرزا حامد بیگ ۲۹ اگست ۱۹۴۹ء وچ کراچی وچ جنمے۔ پرائمری توں ایف اے تک فی پڑھائی ناں بہوں سارا حصہ اُتھے ہی لکھا اس وچکار اوہ سیالکوٹ تے اپنے علاقے نے گراں ٹمبس آباد وچ بہ ساں تک پڑھنے رہیں۔ میٹرک ۱۹۶۶ء وچ ڈی سی ہائی سکول نواب شاہ توں کیتی۔ ۱۹۶۸ء وچ اسلامیہ کالج سکھرتوں ایف اے پاس کیتی۔ ۱۹۷۱ء وچ گورنمنٹ کالج کیمبل پور اٹک توں بی اے پاس کیتا۔ ۱۹۷۲ء وچ اورینٹل کالج، ماہورتوں ایم اے فی ڈگری گھدی۔ ۱۹۷۶ء وچ ”اردو ادب میں نگریزی سے نشری تراجم“ تے مقالہ لکھ کے پنجاب یونیورسٹی توں پی ایچ ڈی فی ڈگری گھدی۔ کالج نے زمانے وچ بیڈمنٹن کھیڈنے رہیں۔ فلماں دیکھنے ناں شوق نکلے ہونیاں ناہیا اسی شوق انھوں فلم انڈسٹری وچ پوہی دیتا، کچھ عرصہ گل فلم کارپوریشن وچ رحیم گل نے اسسٹنٹ ڈائریکٹر نے طور تے کم کیتا۔ اس توں علاوہ ریڈیو تے ٹی وی آسے لکھتے تے نالے اپنے لکھے وئے ڈرامے آں وچ ادکاری بی کیتی۔ پڑھائی توں بعد فروری ۱۹۷۴ء توں اکتوبر ۱۹۷۴ء تک پنجاب یونیورسٹی وچ ریسرچ سکالرشپ ۱۳۰ اکتوبر ۱۹۷۴ء وچ انھوں واں گورنمنٹ ڈگری کالج وچ لیکچرر فی نوکری مل گئی۔ دسمبر ۱۹۷۶ء وچ انھوں نا تبادلہ گارڈن کالج راول پنڈی ہويا۔ ۱۹۸۹ء وچ اسسٹنٹ پروفیسر نے طور تے گورنمنٹ کالج سیٹلاٹ ٹاؤن راول پنڈی آگئے۔ ۱۹۹۲ء وچ گورنمنٹ پوسٹ گریجویٹ کالج اٹک وچ تبادلہ ہويا چار سال تک اُتھے اسسٹنٹ پروفیسر رہے ۱۹۹۸ء وچ ایسوسی ایٹ پروفیسر بنے تے اردو ڈیپارٹمنٹ نے ہیڈ بنادے

گئے۔ جنوری ۱۹۹۸ء چ اسی عہدے سے پوسٹ گریجویٹ اسلامیہ کالج لاہور چ بدلی ہوئی جتھے بعد چوں پروفیسر سے ہیڈ آف اردو ڈیپارٹمنٹ اگست ۲۰۰۹ء تک اپنا فرض پورا کیتا۔ اس توں علاوہ ۱۹۷۴ء توں ہلا تک مختلف وقتوں چ علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی اسلام آباد، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی فیصل آباد، پشاور یونیورسٹی سے پنجاب یونیورسٹی لاہور نے ایم فل سے پی ایچ ڈی لیول نے نگران سے خارجی محنت رہے رہیں۔ پاکستان وچ سے پاکستان توں باہر کمپیاں ملکوں نے سیمیناراں چ ریسرچ سکالرشپ طور سے گئیں۔ انھوں پہلی کہانی تاں لکھی جدوں اوہ ستویں جماتاں چ پڑھنے ہئے۔ برے سٹھ نے دا ہے چ افسانہ نگار نے طور سے سامنے آئے۔ ۷۰ نے دا ہے چ علامتی افسانہ نگار نے طور سے مشہوری ہوئی۔ انھوں دوہے علامتی سے تجریدی افسانہ نگاراں کولوں کہانی لکھنے نا اپنا ہک وکھرا وسیب اختیار کیتا جس نی وجہ توں علامتی افسانے وچ انھوں نی اپنی ہک وکھری شناخت اے۔ انھوں فی شخصیت سے کم اتے پاکستان سے انڈیا نے کمپیاں رسالیاں چ نمبر چھپین سے ایم اے ایم فل نے مقالے لکھے گئیں۔ انھوں فی تحقیقی، تنقیدی کم سے افسانے نیں کتاباں اردو دب وچ ہک خاص مقام رکھنیاں۔ مرزا حامد بیگ مقامی بولی نے پہلے افسانہ نگار اُن جنہاں نے افسانیاں فی پہلی کتب ”قصہ کہانی“ ۱۹۸۴ء کیمبل پوری زبان نے چھا چھی لہجے چ چھی۔

اعزاز سے ایوارڈ:

۱۔ سول صدارتی ایوارڈ (تمغہ امتیاز) گورنمنٹ آف پاکستان (۲۰۱۰ء)

۲۔ پاکستان رائٹر گلڈ ایوارڈ، چھا چھی ”قصہ کہانی“ (۱۹۸۴ء)

۳۔ نیشنل بک کونسل پاکستان ایوارڈ، ”گناہ کی مزدوری“ (۱۹۹۱ء)

۴۔ نیشنل بک کونسل پاکستان ایوارڈ، ”مصطفی زیدی کی کہانی“ (۱۹۹۳ء)

قصہ کہانی

۱۱

ڈاکٹر مرزا احمد بیگ

مکئی گل ای اے کہ میں کدے بی ادھار گھسن کے واپس نہیں کیتا۔ میرا خیال ہیا ادھار گھدا ای اس واسے دینا کہ واپس نہ کیتا جُلے۔ میں پچھے پنجیاں سالاں نی بیکاری نے دناں وچ اتنا کہ ادھار گھسن چکاواں کہ واپس کرنے تے آواں تاں اگلے پنج سال بھگھا بیٹھا رہواں۔ برے اج میں ستہراں روپیاں نامنی آڈر بھیج کے دو سال پہلوں کھاہدے ہوئے ادھار کھانے نا بل ادا کرنا چاہناں، صرف ہک بل جس نا کدے کسی نہیں پچھا۔ برے جس، نہہ ہر ویلے اونٹھ لٹکا کی رکھا ہیا۔

ہن اُس ہوٹے ناں پتہ، نہہ پوری طرح یا نہیں رہیا، برے میں ای جاننا کہ ایہہ پیسے اُساں پونج ولسن۔ میرے جیہا بندہ اس نے پیسے نہیں مار سکا تاں ہو ر کوئی نہیں مار سکنا۔ کجھ عرصہ پہلوں اس شہر چوں آئیاں آخری دیہاڑے، کاؤنٹر تے پئے ہوئے رجسٹر تے دستخط کرنیاں، میں اُس ناں جھوٹھا وعدہ کیتا ہیا کہ گھر پونجیاں ای سارے پیسے بھجوا دیساں، تے اُس جواب دتا ہیا۔ اوہ یرا میرے پیسے کدھر نہیں وینے۔ بے غم رہو۔ میرے ہوئے تے آپے پونج ولسن۔ تے میں اس ویلے سوچیا ہیا۔ ”توں بی بے غم رہو۔ میں کدے ادھار واپس کرنے واسے نہیں گھدا۔“ برے اج پہلی تنخواہ لکھی اے تاں اوہ یاد آ یا اے۔ میں اونٹھ لٹکایا ہوا اُس ناں پتہ یاد کرناں۔

میں اپنے آپ اں اج پہلی واری اتنا کمزور پیا دیکھناں میں اس تنخواہ چوں ہک پیسہ بی ادھار لاہنے چ ضائع نہیں کرنا چاہناں۔ برے کیہ کراں میں بے بس آں تے اوہ پیا آکھنا اے ”یرا میرے پیسے کدھر نہیں وینے۔“

اج تنخواہ گھننے ویلے دستخط کرنیاں مانہہ اُس نے کاؤنٹر تے پئے ہوئے رجسٹر نے

دستخطاں، وت ہک واری سرے نے بھار کر دیتا اے، میں اُس نے ہوٹلے وچ اپنا پہلا دیہاڑا دکرناں واں۔ اس دیہاڑے کسی پاسوں روٹی فی درک نہیں بجی تے میں اس شہر ناں ماتر پتر اکی کئی جیہی بندہ بی فی مہاٹھں تے بیٹھ ہو یاں س ہوٹلے نے اندر باہر ہونیاں لوکاں واں پیا ویکھنا ہیاں۔ پتہ نہیں کیجوں تے کہیہ سوچ کے میں بی اندر وڑ گیا ہیاں تے رج کے روٹی کھادی ہئی۔ بعد وچ چاء پی کے آرام نال کاؤنٹر نے کولوں ہو کے باہر نکل آیاں۔ اس بی چکھوں واز نہیں دتی۔ میں پورے ست دیہاڑے روٹی کھانا رہیں تے اس جتے نے پترے پرتا یا نہیں۔

آخری دیہاڑے میں آپ ای کاؤنٹر تے کھو گیاں۔ اوہ، نہہ کھلوتا ویکھ کے دوئے پائے ویکھنے آں لگ پیا۔۔۔ ”میں گھار پونچھیاں ای سارے پیسے بھجوادیاں۔“

”اوہ یرامیرے پیسے کدے آپے پونچ وین۔“

میں اُتھے ہکی سنگیے نال گل کیتی تاں ہس پیا، اکھن لگا:

”میں تاں عداں پہلوں دسا ای نہیں ہیا کہ غریب نابال مارا ویسی۔ سچ پچھیں تاں ویسے بے ویلے میں بی اُتھوں ای پیا کھاناں۔ برے یا رلوک اکھنئے۔ اوہ اپنا کھادا پیتا جدوں چاہوے رکھا گھنے۔“

وت اُس مانہہ ہک کہانی سنائی کہ ہوٹلے والے ناہکا پتر ہیا۔ عمر ہو سیں کوئی ستاہراں سال۔ بڑا سوہنا۔۔۔۔ اوہ گم گیا۔ پورے پندھراں دیہاڑیاں بعد شہر نے ہکی بند مکانے چوں ہک لاش لہھی، بالکل ننگی۔ شناخت کرنے تے پتہ لگا کہ اسی نا پتر اے۔ لوکاں ناٹھا ٹھں مارنا سمندر، جس وچ اوہ ہکلا، ہر بندے نے مونہیں دائیں پیا ویکھنا ہیا۔ کسی بندے اس نی اکھی چوں اتھرو کر نیاں نہیں دیکھا ہکا چپ۔

رولا پیا۔ پلس والیاں پچھ گچھ کیتی۔ اس ٹوں پچھا گیا کہ کسی تے شک آگیا تاں

دس۔ اوہ آکھن لگا۔ ”میری کسی نال دشمنی نہیں، میں کس تے شک کراں؟“
 کجھ لوکاں واں اسی نے ہوٹلے تے کم کرنے والے ہکی بڈھے نو کرے تے شک ہیا
 ۔ برے اس ناہکا جواب ہیا: ”میں کس تے شک کراں۔ س بندے تاں میرے پترے
 آں اپنے ہتھاں وچ کھڈایا اے۔ ای اس نے بیونی جاگھاں اے۔ تسی آپ دسو میں اس
 تے کیجوں شک کراں؟“

گل پرانی ہوگئی تے نوک بھل بھلا گئے۔

اوہ نوکر چپ چپ ہون لگا۔ ویکھنیاں ویکھنیاں اس نے سرے نے سرے وال چنے
 ہو گئے تے لوکاں چاء دینیاں اس نے ہتھ کمں گئے۔

ہکی دیہاڑے اوہ صبح ہوٹلے تے آیا۔ شامیں محلے نیاں بندیاں واں اس نی کوٹھڑی
 چوں اُس نی لاش لہی۔ اس ہوٹلے نی ای چھری نال اپنی گچی لاشی ہئی۔ اس موتاں نے
 گواہ محسنے نے نلے نلے دو بچے بے جینہاں نے سامنے دیہاڑی ویلے اس مرنیاں اقرار
 کیتا کہ ہوٹلے والے نے پترے نا قاتل میں ای آ۔

اس گلاں بڑے دیہاڑے ہو گئے نیں۔ ویکھ کے دسو میرے سرے نے وال چنے
 تے نہیں پئے ہونے۔ میں کمنیاں ہتھاں نال منی آڈر۔ لکھناں۔ (۴۲)

لیاقت سیما

۱۱

انہاں نا اصل ناں لیاقت خان اے۔ ۱۴ اپریل ۱۹۵۵ء واں اٹک نے ہکی گرائیں شکر درہ چ سکندر خان نے گھار جمے ون۔ پنجابی ادب ناں انہاں فی شروع توں لگت اے اس آسے پنجابی چ ایم اے کیت تے نالے پنجابی زبان وچ ای لکھن ناں چسکایا

۱۹۷۰ توں پنجابی چ پئے لکھنے ون شروع چ شاعری آ لے پاسے زور ہیا بعد چوں اپنی مقامی بولی کیمبل پوری چ کہانیاں بھی لکھن لگ پئے۔ انہاں نیاں کہانیاں ”سہ ماہی قندیل“ نے گوشے پنجاب رنگ وچ بی چھپیاں۔ گورنمنٹ پوسٹ گریجویٹ کالج اٹک توں لیکچرار اسسٹنٹ ریٹائر ہوئیں۔

پنجابی زبان وچ کہانیاں فی کتاب ”کچیاں تنداں“ تے شاعری فی کتاب ”جل بن مچھی“ بہوں عرصے توں چھاپن ناں ارادہ رکھنیں برے بلہ تک انہاں فی کوئی کتاب نہیں چھپی اے۔ کجھ سال پہلوں اپنے گرائیں نے ہک شاعر شیر بہادر پنچھی فی شاعری فی کتاب چھاپی نہیں اس توں علاوہ انہاں نا کوئی ہو رکم سا بنے نہیں آیا۔ (۴۳)

کچیاں تنداں

۱۱

لیقت سیماب

دوروں ڈھولکی نی اواز تے پئی آئی ہئی پر جس ویلے ڈھول گجاتاں اس نی دھمک
مینڈے دے وچ لگی پتہ نئی جے میں مکھن بابے نے پترے نے دیا ہے تے دینے واسے
کیوں اتنا ابا ہدا تھی پیا۔

ویہڑے وچ نریاں تے سروے پتراں اوتے گرائیں نے سارے نوک سب
سیت کے چوکیں بنا کے ایٹھے وئے ایسے۔ میں بی ہک چوکی نال اج ریاتے روٹی ورتانے
واہیں مینڈھے سامنے بوتے ناں طبق تے ٹکرے نی نوکری آرکھی۔ میں مضمان ہی سہی
پروت بی روٹی کھا کے مھرا جے آں سلامی دینا بی تاں ضروری ایہا۔ میں پکھائی مھراج
کتھے وے۔ تاں ہک بندے مکھن بابے دیکیں اشارہ کہتا جیہڑا ڈھولے نے ڈنہ تے برہد
کھیڈنا پیا ایہا۔ مانہہ اوپرا جیہا ویکھ کے اوہ مینڈھے کول آیا تے ، نہہ لاڈے نال جالاہ
گدا۔ ہک نکا جیہا جاکت جیہڑا مے پنجاں اک سالان ناں ہوئی ، رتہ چیزا
ویہڑا وینا ، بانہواں وچ گائیاں ناں چھج ، سرے تے پٹھڑیاں والا سہراتے ہتھے وچ لوہے
نی کھونڈی نی وئی ایہی جس وچ لوہے نے چھلے پئے چھنکنے ایسے تے ہک ہور بندے نے
موہڑیاں تے ایٹھا ویا ایہا۔ مانہہ دسا گیا ئی اے مکھن بابے ناں پتر باز خان اے تے
اسے ناں ای ویاہ اے۔ تنی نکلی جیہی عمراں ویاہ ، میں حیران تاں ہوئی پر اس ویلے
مینڈھی حیرت چک گئی جدوں ایہہ گل میں سنی بنی بوئی نی عمر تر یہہ سال اے۔ مینڈھا منہ
کھاناں کھارہ گیا تے ہور کچھ پکھن جوگانہ ریا۔

گل مکھی بنی بوہنی پہلوں بی مکھن بابے نی نونہہ ایہی۔ جس تاں ویاہ یاہراں
سال پہلوں مکھن بابے نے پترے سیم نال ہو یا ایہا تے ویا ہے نے چھ مہینے پکھوں سلیم

تے اس فی، دودویں ہک حادثے چ مر گئے۔ جوان پترے فی منجی گھروں نکلی تاں مکھن بابا
گوڈیاں بھار ڈھٹھ۔ اس دنیا تے سوائے ہک پترے نے ہو ر کور ایہا۔ سیم ای تاں اس
نے بڑھپے فی ٹیک تے اکھیاں فی لواہا۔

سٹھ سالاں فی عمراں وچ اوہ ایہجا سوڑ کبھوں سبہ سکنا ایہا۔ جوان پترے فی
موتاں ماہیوناں لک ترور دینی اے تے ایہجا دکھ تاں خدا کا لے کافراں بی نہ دیوے۔ مکھن
بابے آں سرت آئی اس فی نونہہ حمیداں پواندی اجھ کے اس نیاں تلیاں پئی مٹی ایہی۔ ”سر
تاں چاا“ حمیدہ اسماں تسلی وئی ”میں جدوں تائیں جینی آں عینڈھے موہڈھے نال موہڈھا
ل کے کھلساں عینڈھا پتر بن کے عینڈھے نال رہساں۔“ حمیداں اُسں ڈاہڈی دل بھری
بھنائی۔

ہک ویلا آیا جے حمیداں نے ماہیو سوچن لگ پئے ہئی دھیاں فی ذات اے
جوان جہان کوئی رندہ پیا کبھوں کشی جوانی وچ رندہ پیا تاں جیوں پہاڑے آں دھکا دینا
اے۔ برادری نے چارجی اکٹھے تھی کے مکھن بابے کول گئے ہئی اوہ حمیداں اس نے، بیوناں
ٹور دیوے۔ اس شوہرھے ناں کیہڑاوس چلنا ایہا۔ بس برسٹ کے ردن لگ پیا۔ حمیداں
چپ چپیتی سر جنوآں تے رکھ کے سنی پئی ایہی۔ دھیاں تاں موئی وئی مچھی ہونیوں نیں، اگی
وچ سٹو یا پاپیے وچ ایہناں کیہڑا رندہ۔ دھیاں ماہیو نے گھار ہوون تاں ایہناں نیں
خدمت گار سوہرے بجے گیاں تاں اوہناں نیں تابعدار، وق کرنا تاں ایہناں وچ گٹ گٹ
کے بھرا ہو یا اے جرگے ناں فیصدہ سن کے حمیداں موئی وئی مچھی توں مچھری وئی شیرنی بن گئی
اس جنوآں توں سر چایا تے جرگے نے سواں کھل گئی۔

”بھانویں اُتا تھلے تے تھلا اُتے تھی ونجے میں مکھن بابے آں لگا سٹ کے کیں
پاسے نہ ویساں۔“ ایہیوں لگنا پیا ایہا جیہوں اس نے اندر ڈھاڈی ہئی پئی ہووے اس نیاں

اکھیاں وچوں جیوں اواندے پئے نکلنے ہوں۔ اپنے بیونے موہڈیاں تے سر رکھ رو رو کے اس ندیاں نیل چاڑھ دتے رو رو کے جدوں دلے نی ہواڑ کسی تھی تے پیونی جھولی وچ ہر سٹ دتاتے اپنے پیوآں یاد دیوایا اس ای آکھیا ایہائی جتھے اس نی ڈولی پئی وینی اے منجی وی اے ای گھروں نکلسی تے ہن اوہ اتھے ای جیسی تے اتھے ہی مری۔ بھانویں دنیا دو تھی ونجے میں مکھن بابے آں سٹ کے کس پاسے نہ ویسی۔ جرگے والیاں ناں تراہ نکل گیا ایڈی شرماکل تے پپ چپیتی کڑی وچ اتنی جرات کتھوں آگئی اے۔ تے جھیکڑ حمیداں سوہرے نے کول ای رہ گئی۔

ویدا حمیداں تے مکھن نے پھٹاں تے پھاہے رکھنا ریا تے سلیم ناں پہل ورہا آگیا۔ اس رتی حمیداں ڈاہڈی کس چڑھی جس نال اس ناں صبیہ بن لگ پیا۔ مکھن بابے آں ہتھ پیر پے گئے۔ اوہ حمیداں ناں سراپنی جھولی وچ رکھ کے دبانا ریا مکھن جدوں وی پترے ناں ورہا آوے تاں حمیداں آپنے کول ہجا کے اپنا سوڑ گلاں نال کدھ چھوڑے پر پانی نی تریہہ دووھے نال تاں نیس لاہنی، وت بی اوہ سب کجھ وسار کے حمیداں نے کھاہڑے لگا رہیا تے پترے نے رو لے گھٹ تھینے گئے۔۔۔۔۔ سیانے کھنے نیں بی زمین نامنہ بہول ٹھنڈا ہوناوے۔

حمیداں کجھ سرت آئی اوہ اوکھاں نال اٹھ کے اجھ رئی ”بابا میں تداں کتنی کوچنگی لگئی آں۔“ مکھن دھاڑا دھاڑا کر کے رون لگ پیا ”دھیے اے وی کوئی کچھن والی گل اے۔“ اوہ ذرا سنبھدا ”مینڈھے بے وچ تاں مینڈھے نال ای ساہ اے۔ تداں کجھ تھی سیا تاں میں اکا ہی مک ویساں پر گل کی اے مند مینڈھے کولوں اے کیوں بچھو وے“ حمیداں نی اکھیاں تاڑے لگ گیں تے ہک واری وت اوہ بے سرت تھی گئی مکھن دوڑ کے پانی ناٹھل بھر آندا تے حمیداں نے ہرے تلے ٹیک دے کے اُساں کھل کیتا حمیداں اکھیاں پٹیاں تے

ہکا چھیک لاکے بٹھل بھرا دیا پی گئی ”بابا میں حمید ہوں کول ہک شرط تے رہ سکنی آں“ حمید اں نے منہ تے کلی جئی ویسی آگئی۔ سیم نے مرن توں پچھوں اج پہلی واری اوہ ذرا جلی ہسی ایہی۔ مکھن آں کوئی ات گت نہیں پئی آئی ایہی بنی حمید اں کی واویلیاں پئی ماری اے۔ ”بابا پتہ ای بنی میں کیوں حمید ہوں کول رہ پئی آں۔“ حمید اں نا جھک تھی مکھن نے ساہنے اجھ رئی تے اس نے جواب دینے کولوں پہلوں ای اُپر پئی ”بابا توں ویاہ کر گن“ ایہہ سن کے مکھن نے پیراں تھلوں زئی نکل گئی تے اس ناں اُتساہ اُتے، تے تھساہ تھلے رد گیا ”حمید اں جھلی تاں نہیں تھی گئی ایں میں کوئی ویاہ جوگا آں۔“ اس نی گل گلے وچ پھس گئی ”پتر میں تداں کوئی اوکھ سوڑتاں نہیں دتاتے وت۔۔۔۔۔“

”وت کجھ بی نہیں بس میں جیہڑی گل متھی وئی اے اوہائی ہوسی۔“ حمید اں ہک نویں عزم ناں گل کیتی۔ ”بابا گل ایہہ وے بنی ایہیوں حیاتی کدوں تا میں گذری۔ اللہ نے دیونہہ پھیر ویں نہیں۔ جے اللہ تداں کوئی پتر چا دیوے تاں اسماں دوہاں نی حیاتی سکھی کٹ ونجے۔

مکھن نا تراہ نکل گیا بنی حمید اں جئی بھولی تے شرماکل کڑی ج اتنی جرات کجھوں پنے گئی تے دوئی گل ایہہ وے بنی میں تاں اچھل بوٹاواں جساں بن کوئی بوروی نہیں لگ سکنا تر۔ ٹھساں ناں بڑھاتاں بن کھا ہڈا ایٹھاتے ناے اس بڑھپے وچ، نہہ کور پچھسی الٹا لوکاں نیں گلاں بن ویں۔ زمانہ تاں کھوتے نی مثال اے اگوں لنگوتاں چک پانا تے پچھوں لنگوتاں لتا رسی۔ پر حمید اں آجی ایں منوا کے رہی۔

چھپے کئے مکھن ناں ویاہ تھی گیا۔ اللہ کول کوئی تھوہڑتاں نہیں نالے نیت صاف تے بیڑے پار۔ بنی بھئی تے ہکا گل پئی تھینی ائی، ر بنے سیانے آکھنے میں بنی دکھ دکھیے تے سکھ سکھنے۔ چھیکڑوں مکھن آں حمید اں نی خداں اگے سر سٹنا پیا تے اچھل بوٹے آں ہک

واری وت بورلگ گیا۔۔۔ باز خان نے جمن توں پچھوں حمیداں فی جوانی ناں دریا چھلاں مارن لگ پیا۔ اوہ باز خان آں کچھڑ چا کے کھڈانی رئی۔۔۔ پنج ساں نگھ گئے۔۔۔ حمیداں نے جیٹے وچ نویں جنی تر آئی۔ اس جھی چکی تنداس نال ونج جھوٹا کھ داتے پریت فی ایہہ کچی تند پہلے اُلا رے نال ای تر ٹ گئی۔ باز خان نے دیا ہے توں کوئی ست سال پچھوں مکھن بابے نیاں اکھیاں نوٹیاں گئیاں۔ حمیداں ہک اوں جی ہاڈ لا کے جینی پئی ائی۔ باز خان جدوں ٹھہراں سلس ناں ہو یا تاں حمیداں پنچتالیاں نے گیرے وچ ونج رئی۔

تقدیر کیس پھروں کے دیکھی، ایہہ تاں انھاں کھوہ اے، اس نے گیرے وچ مکھن گئے مرنظر نہیں آئے۔ حمیداں وی اسی گیرے وچ پھس گئی۔

باز خان پر کڈھے تاں اُساں اڈ نے نیں جی بی آگئے، اس سوچیا بی بڈھی حمیداں نال اس ناں گزارہ کبھوں ہوئی۔ اخیر اوہ حمیداں تقدیر نے انھے کھوہے وچ دھکا دے کے آپ بھری چھانوواں تلے ونج ایٹھاتے پچھے مرنے کیس دیکھا بی جس اپنی پہاڑ جی جوانی اس واسے لکھ کر چھوڑی اوہ کیہڑے پاسے ویسی تے کیہڑے کڈھے لگسی۔ حمیداں بہوں تر لے متاں کیتیاں بی اس تے ایہہ ظلم نہ کر، پر اس ہک نہیں سنی۔

جس راتی باز خان دُعا بھنائی اس راتی حمیداں منجی فی دون کڈھ کے پھاہ پ کے مر گئی۔ اپنیاں ساریاں سدھراں تے چاء جنہاں واسے اپنی ساری جوانی گال سٹی ایہس اپنے نال ای کھن گئی۔ دوئے دیہاڑے سویلاں باز خان فی نویں دوہٹی فی ڈولی پئی آئی ایہی تے اوہے راہے تے حمیداں فی منجی پئی دینی ایہی۔ (۴۴)

ڈولی

II
توقیر چغتائی

(پچھان صفحہ ۱۱۰)

ایکوں لگناوے جیوں بس آگئی دے۔۔۔۔۔

نئیں اوے جَنیہ ایویں دھوڑ جئی اے۔ مانہہ لگنا دے جیوں دلو ہنا آیاوے
نئیں نئیں بس ای لگنی دے۔

باہرونج کے کھیدو! ہٹاوے ونج کے جاکتاں منجی توں لاو۔ کیہ ید پائی وئی نے؟
چٹیاں چدراس گندیاں کر چھوڑیاں نے۔ جو جمعے جمہراتی نا حرامی اے اتھے

آن وڑاوے۔ ایہناں سرہاندیاں نے اچھاڑاں شساں فی ماں دھوسی؟

یراماما چھوڑنا سبھ ٹھیک ہو ونجس۔ توں کیوں گھبراناویں۔ اندرونج کے کڑیاں
آکھ جنج آگئی اے۔ تیاری کر کے رکھن، نالے ہاں سچ روٹی ورتا نے واسے کسے وڈیری
آں بجویں۔ ای جاکتیاں حراہڑاں بیرے آپ کھ ونجسن تے پانی مزماناں پادیسن۔

مانہہ تاں سمجھ نئیں آئی پی۔ ایڈی دوی جنج کیوں سامھس؟ یرا تکیا
ونجس۔ میں ایہناں پہلو ای آکھیا ای بندے اج تھوڑے ی آنیو، میرے کول کیہ
وے؟ کڑی دے یز می ویتج کے تھوڑا بہوں جو کجھ بنایاوے۔“

۔۔۔۔۔

اسلام لیکم!

والیکم سلام

ایہہ کڑی ناچو وے شیر عالم۔ خان جی!

ایہناں دو بساں، چارٹرک تے دو ویگن، پنڈی توں اٹک چلنیاں نے۔ نالے

وڈا جاکت ولایت ہوناوے۔ اسماں اج جنج انھوں فی گڈی تے آندی اے۔

” لکھو منجیوں تے بہو، جو جوج جوار اے میں حاضر کرناں۔ بسم اللہ جی“

گل سنواوے جاکتو !

ہاں لالہ دس

آپنی بھینوں فی ڈولی تسی آپ چا کے بساں کول کھڑیو۔ ما نہہ چنگا نہیں لگنا ہے
مینڈی دھیوئی ڈولی کوئی ہو چاوے۔

ہلا لالہ اسی آپ کھڑساں۔

سناؤ بھائی کسی شئی فی کمی تاں نہیں نا؟

نہیں چا چاہن اسماں رخصت کر۔ اسماں بہوں دور و نجاناوے۔

توں پلنگھ چاوے۔

توں بسترے۔

توں فی وی تے وی سی آر۔

تے تسی پکھے نالے واشنگ مشین۔۔۔

بس پتر بنتھے ڈولی رکھ چھوڑو تے پہلوں سماں بساں چے سٹو۔ آپنے جاکت حرامی

آکھا ای نہیں سننے، نالے ہنیرا بی وودھنا پیاوے۔

بھ کچھ رکھ چھوڑا نہیں؟

ہاں رکھ چھوڑا دے۔

۱۱

چنگا پتر اسی دہنجنے آں۔

چنگا دہنچورب سوہنے نے حوالے۔

اللہ خیر کرے لالہ، بس ہنوں تیز پئے چلانے نوں۔

اللہ تہاں فی بھینو آں سکھ دیوے پتر۔ چلو ایہہ ڈولی چاؤ جے گھر ونجاس۔

ڈولی بھاری کیوں اے؟

اندر میں بیٹھی آں۔

برے کیوں فضیلت؟

تسیں بہوں خوش او جے، نہہ چوہا سامان دتا نیں تے میندے ویرو ! اوہ

بہوں خوش نوں جے انہاں بہوں سامان لہ گیا دے۔ پرونجیاں ونجیاں اوہ مانہہ کھڑن بھٹل

گئے نوں۔ جے میں بی کوئی بھٹا شاندا ہونی تاں، نہہ بی گھن ونجن آ۔ (۴۵)

ارشاد علی

۱۱

اصل نام محمد ارشاد اے۔ ۱۵ اگست ۱۹۶۳ء آں محمد یوسف نے گھار شکر دہ ج اکھ کھولی۔ پنجویں تک پرائمری سکول شکر دہ ج پڑھاوت گورنمنٹ پابلیٹ سینڈری سکول اٹک شہر ج داخل ہوئے جتھوں ۱۹۷۷ء ج اٹھویں پاس کیتی۔ ۱۹۷۹ء ج گورنمنٹ اسلامیہ سکول اٹک توں میٹرک کیتی۔ اس توں بعد گورنمنٹ کالج اٹک ج داخل ہوئیں برے اگے تعلیم جاری نہ رکھ سکے ون۔ بعد چوں نوکری نے دورن علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی توں ۱۹۸۶ء ج ایف اے کیتا۔

۱۹۸۲ء ج پرائمری سکول بسال توں ماسٹر فی نوکری شروع کیتی برے کجھ مہینے بعد ای نوکری چھوڑ کے محکمہ صحت ج ویکسی نیٹر بھرتی ہو گئے۔ ۱۹۸۳ء ج محکمہ بہبود آبادی ج ویلفیر اسسٹنٹ نوکر ہوئے۔ شروع ج دیہی فلاحی مراکز ج ڈپٹی وٹی وت اٹک مرکز ج آگئے ہن جتھے ہن تک ویلفیر اسسٹنٹ فی نوکری انجام پئے دینے ون۔

ادبی سفر شاعری توں شروع کیتا پہلوں ارشاد علی ناشد نے نائیں نال شاعری چھپی، انھاں فی من پسند صنف ہائیکو ہی۔ بعد چوں افسانے لکھنے شروع کیتے۔ پہلی بیانیہ کہانی ۱۹۸۲ء آں ”نوائے وقت“ ج چھپی وت انھاں نارحمان علامتی تے تجریدی افسانے دیں ہوئے ۱۹۸۳ء ج پہلا علامتی افسانہ ”سہ ماہی ادبیت“ اسلام آباد ج چھپا۔ بعد چوں انھاں نے افسانے فنون، ماہ نو، ارتکاز، قندیل، جمالیات تے مشعل ج چھپنے رہے۔ کجھ عرصہ ریڈیو پاکستان راول پنڈی تے پشاور آسے پروگرام اناؤنسر تے فیچر رائٹر کم کیتا۔ ہک پروگرام ”جو اس سال“ فی میزبانی بی کیتی۔

یکم جولائی ۲۰۰۱ء توں ”روزنامہ اساس“ ج کالم لکھ کے کالم نگاری شروع کیتی۔ بعد چوں روزنامہ جنگ، روزنامہ نوائے وقت، ازکار، اوصاف، جناح ایکسپرس،

روزنامہ کائنات تے ہو رکنی اخبار اس ج کالم لکھے۔ ۲۰۰۴ء نامہ نگار اٹک ”روزنامہ جنگ“ ج کم شروع کیتا اس توں علاوہ روزنامہ اسلام آسے بی خبراں لکھیاں۔^{۱۱}

۱۹۸۹ء ج ادبی تنظیم یوان ادب فی بنیاد رکھی جس نے صدر ہے۔ ۱۹۹۴ء تک اس تنظیم تنقیدی پروگرام تے مشعرے کرائے۔ ایوان ادب توں علاوہ صدر سول سوسائٹی پاکستان، صدر قلم قفہ اٹک، نائب صدر تنظیم ادب و ثقافت، رکن قندیل ادب اٹک تے کاروان قلم اٹک کم کیتا۔ پنجابی دبی سنگت اٹک، فروغ نعت اکیڈمی اٹک، ہیومن رائٹس کمیشن پاکستان بی فیئر NEHD، پریس کلب اٹک، پاک ایشاء جرنلسٹس ایسوسی ایشن تے ورلڈ کالمسٹ یونین نے ممبرون۔ (۴۶)

رات جدائی آلی

۱۱

ارشاد علی

روشنیاں آل سوہناہ سنا کھیڈنا شہر بہن موتاں فی چُپ وچ ولھئی پیا۔

باہر گلی وچ کوئی آٹھی وئی اواز چے ہوکا پیا دینا ”چن! میں آناں پیاواں، مینڈا

تارا سانجھ کے رکھیں!“

کہانی سنانے آل آکھنا کہ اوہ بی مکھرے فی ایچی ای ہک لی ٹھڈی بخ تے

ڈرونی رات ہئی۔

اوہ جاتا ہیا جے اُس فی موتاں ناورنٹ نکلا پیا وئے، روز دیہاڑے کر فیواے

تے بھارے بوٹاں آلے بی اُساں نہ بچا سکسن۔

ہک پارسے اُس وقت نا حاتم اس کولوں بہوں عجز ہیا تے دوہا اس ظلمیے بادشاہ

نے حق چے لکھن توں بی نا نہہ کر چھوڑی ہئی تے دوئے پارسے سرے شہر آں مٹھی چے رکھنے

آلے بدشاہاں فی مرضی ناں اخباراں چے لکھن توں بی انکاری ہیا۔

کدے اوہ ایہناں فی مرضی تے لکھے آتے لکھ پتی بن ونجے آبرے اوہ بہوں

سوہنیاں لکھتاں نا معمولی جیہا پیسہ گھن کے بس واہ واہ چے گزارا کر گھننا ہیا۔ اوہ کنگلا ایہناں

نا آکھا من گھنے آتے پیسیاں چے پیا کھیڈنا ہووے آتے جان بی بچا گھنے آ۔

پر بہن مہلت ناں پانی ویلے نے پلے تلوں لکھ کے بہوں دور ہندشے نے

دریائے وچ زل گیا ہیا۔ بہن اوہ ایہناں نے مزام چڑھ گیا ہیا جیہوے خنمی ہزاراں لوکاں

نا خون کر کے بی نیس رچے اٹے۔

کچھ ڈھل زندگی ہکی چنگے بھلے ڈھرے نے اُتے چن مگ پئی ہئی پر اس شہر آں کینڈی

نظر لگ گئی اے تے ویکھنیاں ای ویکھنیاں چار چھپیرے زبان نسل تے صوبے فی

خندک جاگ پئی۔

ہکی پاسے حاکم تے دوئے وڈیاں بدماشاں اس نال بھیڑ بدگداتے اوہ نکل پسی
تے ساریاں نال
پڑ بن کے کھل رہیا۔ برے کتھوں؟

اس زمی اُتے اس نے کھونے نی بی جاگھ کوئی نیس رئی۔

اُس کدے کوئی غم ہیاتے ایہا ہیاجے جیہڑی آپنا سبھ کجھ سٹ سٹا کے اس نے
چچھے آئی ہئی، اُس نال تے اس نے ترے سالاں نے جاکتے نال ہن ہنسی۔

برے ہن غمے نال کیہ تھینا ہیا، ویلا تے سرے تے آؤھکا ہیا۔ مگھرے نے لمی
ٹھڈی تے ڈرونی راتی اس شوہرے نے ہسنے وے گھرے وچ قیامت آگئی اے۔

آکھنے آلا آکھنا ہئی سارا شہر ہنیرے وچ ڈبا پیا ہیاتے راتی نال انج انج
تروڑنے آلی چپ چڑنگ رتی ہنیری نال سنیہا پئی دینی اے۔

نکے جنے گھرے نی کوٹھنی نی دھواکھی وئی کداں تے دیوے نے چاننے پے
پر چھاویں پے ہلنے ہے۔

اوہ بہوں تر کھا تر کھا گوشیاں چے آجی سنگھسی زنانی آں خیر لیاں گلاں پیا آکھنا ہیا۔
”تک چن اوہ۔ ہمتاں تے حوصے نال کم گھنے۔ اوہ خنامی مانہہ کیس ویلے بی
نپ گھنسن۔ مینڈے باج اتھوں نکل کے مینڈے ہودادے نی وٹیاں نی بنی وئی اس حویلی
چے چلی ونجیں جتھے اسی سکھے نی ہک رات بی نہ گزار سکے ہے۔ اوہ گھر مینڈے انتظارے
چے راہ پیا تکن ہوسی۔“

اس نی حریان تے پریشان زنانی کجھ آکھنا کیتا پر اوہ اس نے ہتھ نپ کے منت
کرن لگ پیا۔

”وقت بہوں گھٹ اے شید کہ میں آج توں باج ان گلاں نہ کراکاں تے غور
نال سن اپنے ضلعے نال ڈپٹی کمشنر بی لکھن لکھان آلا بند اتے مانہہ چنگی طرحاں^{۱۱} نال
جانا۔ توں مینڈا ایہہ خط اس کول گھن ونجیں۔ مینڈی نوکری نال بند و بست ہو ویسی۔“
تھر تھر کمنی زبانی نے اس اتھر پوچھن تے آکھن لگا۔

”مینڈے پترے آں پڑھاویں ضرور جے ای پڑھ لکھ کے آپے آں سیان
سکسی۔ تعلیم نے نال نال اساں بہوں اچھہ بندا بناویں۔“

اوہ زور زور کے آکھن لگ پیا ”چیتا رکھیں دوئیاں تے بھار نہ بنے، کدے نوکری
نہی تے کینڈے گھار بھانڈے نڈرتے چیرے دھو گھنے۔ بدلے چے تداں تے مینڈے
جاکتے آں دو وقتاں نگر ملنا رہسی۔“ اے گل آکھنیاں اس نی ہمت جواب دے
گئی ہئی تے اس نیاں اکھیاں چوں اتھر و آں نے تیل وگ پھین۔ اس بہوں اوکھا جیہا
آکھا: ”پترے آں جوان ہونیا نال ای دیاہ ویویں تاں جے مینڈے پیو دادے نی قبراں
تے دیوے پلنے رہوں۔“

پتہ نہیں اوہ روئے کھولے چے ہو رکیہ آکھن لگا بیا کہ گلی وچ بہوں ساریاں
بندیاں نے سنے بجھنے نال ڈھپ ڈھپ ہون لگ پئی اے۔

اوہ ترف کے اٹھا، زمی تے پئے نہا لچے اتے ساریاں مصیبتاں بلاواں توں
انجان سٹے اوئے مشوے نے متھے تے اخیر لپیر دتا تے اس نیاں اکھیاں چوں ڈولھنے
اتھر و آں جاکتے نے مونہیں تے کجھ سمجھں چے نال آنے آلیاں گلاں کھچھوڑیاں۔

جیوں بوہا کھڑکا اُس ابا بل ساہے چوے نی لداں نال اتھر پوچھن تے تھر تھر
کمنی زبانی نال گوشہ کیجا۔

”میں ادھروں پچھالی آلے پاسوں نساں واں اوہ مینڈا اچھہ کر سن تے اسی

ویلتوں جاکتے آں گھن کے نکل ونجیں۔“

ہج ایہہ گل مکی نیں اے دروازے آں کوئی لتاں تے بندوقاں نال بھنن لگ پیا
تے اس زنانی نے موڈھے تے جدی نال ہتھ رکھ کے آکھ ”وت ملس“ اس ناں گچ بھرا
گیا تے ایہا کجھ آکھ سکا۔

”مینڈ اتارا سا بھ کے رکھیں چن!“

اس توں باج اوہ پچھلی آلی کچی مٹی فی کداں توں چھال مار کے باہر ونج پیا۔
آکھنے آ لے آکھنیں جی اس بھاری تے کالی شاہ راتی شہرے فی سڑکاں اُتے
موتاں فی پچھ پیری آپنے لے تے کالے شاہ وال کھول کے بہوں ساری ڈھل دھمالاں پانی
رئی اے۔ (۳۷)

عثمان صدیقی

۱۱

شیخ محمد عثمان صدیقی یکم اپریل ۱۹۶۶ء آں اٹک وچ پیدا ہوئیں۔ پیو دادے
 ناں گراں یاسین اے جیہڑا ضلع اٹک نی تحصیل حضرو وچ اے۔ میٹرک ۱۹۸۱ء وچ
 گورنمنٹ پائمنٹ سینٹری سکول توں کیت۔ انٹر گورنمنٹ کالج اٹک توں ۱۹۸۳ء وچ، بی
 اے ۱۹۸۵ء وچ ایم اے پنجابی ۱۹۸۷ء وچ بی ایڈ ۱۹۸۷ء وچ، ایم اے معاشیات
 ۱۹۸۹ء وچ، ایم اے تاریخ ۱۹۹۴ء وچ، ایم ایڈ ۱۹۹۵ء وچ۔ ایم اے اردو ایم فل
 پاکستانی زبانں جاری اے۔ ۱۹۸۶ء وچ جوئیر انگلش سکول ٹیچر توں نوکری شروع کیتی۔
 ایس ایس ٹی پنجابی ایڈ ہاک مئی ۱۹۸۹ء ضلع اٹک۔ فروری ۱۹۹۶ء ایس ایس اکن مکس۔
 ۱۹۹۸ء وچ گورنمنٹ کالج حضرو وچ پنجابی نے لیکچرر۔ ۱۹۹۹ء ایس ایس ٹی اکن مکس شادی
 خان۔ ۲۰۰۰ء وچ ہک واری وت پنجابی لیکچرر نے طور تے حضرو کالج وچ آگئے۔ ۲۰۱۱ء
 گورنمنٹ کالج اٹک وچ تبادلہ ہویا۔ ۲۰۱۵ء اسٹنٹ پروفیسر ہوئیں اس توں علاوہ
 پورٹ ٹائم استاد علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی اٹک سینٹر رہے۔ ۲۰۱۱ء توں ریجنل
 کوآرڈینیٹر علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی اٹک سینٹر رہے۔ ۲۰۱۶ء وچ ڈپٹی ڈائریکٹر کالج
 اٹک بنے تے ہن تک اسی عہدے تے کم کرنے پین۔ ادب ناں چرکا سکول نے زمانے
 توں پیا۔ انھوں نے استادان وچ پروفیسر انوار الحق، پروفیسر ضیاء الرحمن، پروفیسر سلطان
 علی، ڈاکٹر انعام الحق، ڈاکٹر عبدالعزیز ساحر، ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد شامل ہن۔ انھوں نے
 مضمون تے نظمناں ماہنامہ ”لہراں“ ”پنجابی ادب“ ”سانجھ“ تے روئل وچ چھپنیاں
 ریان۔ (۴۸)

کتاباں: ۱۔ سدھن ناگھر (افسانے چھ جھجی بون) ۲۰۰۵ء، ۲۔ پٹیالہ پگڑی پراندہ (۲۰۰۶ء)
 ۳۔ دعائیں تے دو نیاں (۲۰۰۷ء) ۴۔ تیرا جیوے کیمبل پور کڑیے (۲۰۰۶ء)

اس فی ترمیت ایہناں واں ہکا بکا دیکھے۔۔۔ کئی واری پچھتی ”کیوں
 ۔۔۔۔۔ ہسٹیاں کیوں او۔“ اوہ پرت کے جواب دیون۔۔۔۔۔ ”کچھ نہیں ایویں۔“
 ”ایویں کیوں۔۔۔۔۔“

پہلاں میں پچھیا“

”نی سن! توں جانی آں ویاہ کیوں نہیں کرن دینی ہئی ایس۔۔۔ اس جواب دتا۔۔۔ چھوڑ
 اس گلاں واں میں آکھیا! اوس فی جوانی کیوں برباد کرنے نے پچھے پئی وئی ہئی ایس۔^{۱۱} اوہ
 تیری دھیونال کتنا پیار کرناں ہیا۔۔۔ اس آکھیا۔۔۔ بہوں چنگا ہیا۔۔۔ منہوں پیار
 کرنا ہیا۔۔۔ فیر۔۔۔ اوہ رک گئی میں آکھیا۔۔۔ بول بولنی کیوں نہیں ایس۔ اوہ
 بولی۔۔۔

جانی جیہہ جواترہ تاں قسمت والیاں واں لہن وے۔

فیر۔۔۔ کیہ کراں اس میری دھیو آں پھلاں وانگن رکھیا ہیا۔۔۔ فیر۔۔۔
 اوہ جواترہ تاں خدا کسی کسی آں نصیب کرنا وے۔ اس تے تاں مانہہ کوئی گلہ
 نہیں۔۔۔ میری دھیو فی ای زندگی اتنی کجھ ہئی۔۔۔ جانی جیہہ جواترہ تاں خدا واندے
 ویلے بنایا اے۔۔۔

ہلا فیر ویاہ کیوں نہیں کرن دینی ہئی ایس اوساں۔ جدوں اوہ اتنا چنگا
 ہیا۔۔۔ تے توں اس فی حیاتی کیوں برباد کرن تے پئی ہئی ایس۔ بولی۔۔۔ کیہ
 کراں اپنے آپ کولوں مجبور ہیاں۔۔۔ اپنے دے کولوں مجبور ہیاں۔۔۔ ہلا کھیردی
 مجبوری۔۔۔؟

میں جانی آں۔۔۔

بول بول۔۔۔ کیہ گل اے

کسی آں بھی۔۔۔ کسی بھی قیمت تے۔۔۔ ”پیرز و نہیں ر سکتی ہیاں۔۔۔“ (۴۹)

چوپڑیاں تے دودو

¶

سید نصرت بخاری

(پچھان صفحہ ۱۱۶)

ہک گل ہے، اس پوڈرے وچ ضرور کجھ نہ کجھ ایجی چیز ہے جیہڑی انسان
آں بہوں ذہین بھڑا چھوڑنی۔ تانہیوں ایجیاں اوپریاں گلاں ایہناں پوڈریاں نیاں سننے
چ آنیان جے چنگا بھلا سمجھ دار آدمی بھی حریان ہووینا نالے ایجے ایجے کم کروینین
جیہڑاں نوں نرویا بھی نہیں کر سکنا۔ ہن ای مینڈے سگی ایہناں پوڈریاں نے لطیفے سنا سنا کے
گین۔۔۔۔ اک پیاسنا ہیا جے ویگنا وچ اک پوڈری بیٹھا ہو یا ہیا۔ اک کابلی جاکت
پچھنس توں جہاز کبجوں بن گیں۔ پوڈریے جواب دتا کہ میں بناتے پائیسٹ ہیا، برے
کجھ زیادہ ہی پڑھ گیاں، اس واسے جہاز بن گیں واں۔ اک ہور سگی سنا نا پیا ہیا کہ
شیدے پوڈری اس دیہاڑے ایجیوں کیتا کباڑیے کول گیا۔ اس آکھن: جدی کر پچھے
مینڈا بابا پی آنا، دوسو روپیہ دے تے ایہہ پانی فی موٹر چھپا کے رکھ گن۔ گھروں لاہ کے
آندی اے۔ وادھا گھناوت کر گھن۔ کباڑیے اس ویلے تے فوٹ دوسو روپیہ دے کے
اساں چھپ گدا، بعد وچ ویکھا اس تے اودو اناں ہیاں جنہاں اُتے وان ولیمھا پیا ہیا۔ ہس
ہس کے ڈھڈے چے کڑول کھل گئیں۔ او ویکھو! کتنی وڈی عمر اے اس فی او پیہ آنا
نے۔ اس دیہاڑے حرامیے مینڈھے نال کی کیتا۔ کالا شہ رنگ اکھیں پپیں نو مینیاں
ہوٹھں اتے پیڑی جی پچیس۔ کھلیاں کھلیاں دھکے پیا کھانا وے، برے لکڑا وہ چائی وائیس
جس آں کوئی پہلوان بھی نئی چا سکنا۔ پتہ نہیں کانہہ تھ لانیاس، مینڈے کول آکھا۔ آکھنا:
”لکڑو کاؤ آ۔ بالن واسے چاہ گن۔“

اساں ناں بالن مکایا ہیا۔ بے بے کئی وار آکھرائی ہئی جے بالن کوئی نہیں۔ میں

سو چا چلو اس نال سودا مارنے آں۔

”ای لکڑ کس پیو فی چا آندی آ۔ گندیاں کس توں ہتھ نہ کنڈیں۔“ میں اس آں
اگوں ہو کے پیاں جے لکڑ سستی مل ونجے۔

”تداں کی وے۔ جس فی بھی اے۔۔ تده گھنئی تے مکا، پیسے کڈ تے چہ
گھن۔ نہیں تے میں اگے دینا پیاواں۔ اسان نے گا ہک بہوں فی۔“

لگناشیدے آں مینڈا انداز چنگا نہیں لگا۔ ایس واسطے بہوں اوکھ ہو کے جواب
دتاں۔

”کتنے فی ویچ سیں؟“

”ہزار روپے فی“ ”ایویں پٹھاناں والا ریٹ نہ لا۔ ویچنے فی گل کر“
”ہلا، پٹھاناں والا ریٹ اے تے نہ گھن، ویکھس کوئی مویاں ناں مال ملاتے
سمینڈے واسطے گھن آن ساں۔“ اسان فی ایہہ گل سن کے وک ہس پھین تے مانہہ غصہ
آگیا۔

”تھوڑیاں گلاں کراوے۔ چوری نامال بی ایہجوں پیا و پت جیوں چپان توں
منگوا یا ای۔“

”تده بھی تاں ایجا ریٹ لایا جیوں لکڑ نہیں چھٹی پیا و پیناواں“

”ہلا چھوڑ پھکیاں، دس کتنے فی دیسیں؟“

”توں بھراویں سمینڈے ناں سودے بازی نہیں ایں۔ بیچ سو چاہ دے“
”دوسو بہوں فی؟“

”وت ادھا گل کرنا نا۔ چل ترے سوتے لکڑ چا“

”ہا دا ونج نا۔ اسان نے گھار لکڑ سٹ آ، تے وت آ کے پیسے چاہ گھن“

۱۱

”یارا! تداں مینڈے تے اعتبار نیں، اسی کوئی ٹھگ آں“

”نیں نیں، پہلوں اساں نے گھار چھوڑا۔ تے وت آ۔ مینڈا کوئی پتا نیں“

”چلو اہجوں سئی۔ جیہجوں مینڈی مرضی“

شیدے آں ٹور کے میں اپنی دکان تے آ بیٹھا واں۔ نہہ پتا اس ڈھل کوئی نیں
رہی۔ چلو آ گیا تے بے بے آں فون کر کے کچھ گھن سں۔ اس توں بعد پیسے دیسائیں۔ ادھا
گل ہوئی۔ پنج منٹ بھی نیں لائیں۔ گولی وانگن آیا۔

”دے یارا پیسے۔ مینڈے گھار لکڑ سٹ آیاں واں“ آئیوں نال شیدے پیسے

منگن۔۔۔

”ٹھڈا کھا اوئے۔ پہلو ما نہہ گھروں کچھن تے دے ناں“

”اپنی تسلی کر گھن یار۔ اسی پوڑی ضرور آں برے ٹھگ نیں آں“

میں گھار فون کیتا۔ بے بے او کے نی رپورٹ دتی تے میں ترے سو روپے اس
نے ہتھے تے رکھ دتین ”گھن اوئے پیسے تے ایتھوں نس۔ اتوں کوئی آ گیا تے ما نہہ بھی
منڈا سیں“

”چو پڑیاں ویاں تے دو دو منگنے او“۔ شید او مینیاں بڑ کرنا چلا گیا۔

”اوہناں کولوں چوری نی شے کیوں گھننے او۔ ایہہ پتا گیا تے تسی بھی پھس
ویسو۔ تسی لوک اوہناں کولوں ای مال نہ گھنوں تے کی پتا ایہہ باز آونجھن۔ جتنے مجرم ن بن
اتنے مجرم اسی تسی بھی آں۔“ مڈا چا دکاناں ج وڑنیوں سا روس پیا۔ ہک تاں اس چاچے آں
دانش ور بننے ناں بہوں شوق اے۔ میں سوچا ایس تک تاں گھدا، من شرمی تک جان
چھٹی۔ آنیاں وینیاں نصیتاں لانا رہسی۔ اساں کون سمجھوے ایہہ میں نہ گھنا سہ تے کوئی

ہور چاہ گھنے آ۔ چلو بک بک کرن دیوس۔ اسماں تاں آپنا رانجھارا رضی کر گدا ناں۔
 خیر میں اپنے کے آں لگ پیاں، شمی ناں، ناںم گاہکاں ناں، ناںم ہونا
 وے۔ رو لے رپے بے بے فی کال کئی داری آئی برے، نہہ پتا نہیں لگا۔ ذرا رش
 گھٹ ہویتے میں ایویں مونیل چا گدا۔ ویکھاتے بے بے نیاں کئی کال آئی پئی ہیاں۔
 ”بے بے کی اے۔ اتنیاں کالا آیاں بیان، خیر تے بے وے ناں“ میں گھر
 فون کر کے پچھا۔

”پتر! بلن ناں کجھ کریں آں ناں۔ تداں کل بھی آکھتے گھسا گیا ویں“
 ”بے بے! شیدا بے ہیڈی وڈی لکڑ سٹ گیا وے۔ اج گزارا کرو۔ کل کا نہیں
 آں سدھ کے چرا گھساں۔“

”پتر شیدا تاں اسے ویلے مڑ کے آیا تے اپنی لکڑ چا کھڑیس۔ آکھنا ہیا بے
 ویرے نال سودا نہیں بناتے لکڑ موڑ دیو۔“

بے بے تے گل کر کے فون بند کردتا، برے مینڈا دل آکھنا ہیا بے مل ونجے تے
 اہجوں کراں س جیہجوں ہیڑ پنے کھوتے نال ہوئی۔ (۵۱)

ارشاد سیماب ملک

اصل ناں ملک محمد ارشد اے۔ پیو دادے نا تعلق وادی سون سکیسر توں کجھ میل^۱ فی دوری تے پیل گرائیں نے ہک اعوان زمیندار خاندان نال اے۔ جنھوں نا گزرے وقاں چ تے بن بی گرائیں فی سیاست چ حصہ ریا۔

ابا جی ملک دوست محمد برطانوی راج وچ فوج چ بھرتی ہوئے۔ دوئی عالمی جنگ وچ برمانے محاز تے جنگ لڑیاں جاپانی قیدی ہوئے تے ساڈھے ترے سال قید کئی۔ پاکستان بنن توں بعد محکمہ پولیس چ لاہور توں بھرتی ہوئے۔

۱۹۴۸ء وچ انھاں نا تبادلہ کیسبل پور وچ ہو یا تے اتھے اسی شہر ج آباد ہونے جتھے ۵ مارچ ۱۹۶۹ء مینڈھی جم ہوئی۔ ماؤ نا تعلق انک نے ڈھیر گرائیں نے ہک اعوان زمیندار خاندان نال اے۔

۱۹۸۶ء چ میٹرک کیتا بعد وچ کمپیوٹر چ ڈپلومہ کیتا۔ مصوری ناں شوق نکلے ہونیاں نا ہیا بعد چوں مشہور آرٹسٹ مال جی کول کجھ دیہاڑے لائے۔ گورنمنٹ پابلیک سکول فی بیڈمنٹن ٹیم نا حصہ بنیں، کجھ عرصہ کالج چ پروفیسر مختیار اعوان تے جمیل رضا ناں بی کھیڈنا رکیا۔ ۱۹۸۹ء تے ۱۹۹۱ء چ آل انک اوپن بیڈمنٹن ٹورنمنٹ نے سنگل تے ڈبل دوئیں ٹائٹل جتے۔

۱۹۹۵ء چ اردو نظماں لکھ کے شاعری شروع کیتی۔ برے جدی ای افسانہ تے تحقیق آلے پاسے آگیاں۔ فنون، ادبیات، ماہ نو، روشنائی، مشعل، قدیل تے کجھ ہور رسالیاں چ فسنے تے مضمون چھپنے رے۔ ۲۰۰۰ء وچ انک فی ادبی تنظیم ”قدیل ادب“ نال جڑاں۔ ۲۰۰۲ء چ قدیل ادب نا معاون سکریٹری بنا۔ بعد چوں ای تنظیم نے رسالے ”قدیل“ نا ایڈیٹر بنا۔ اس رسالے چ لکھنے والے آں وچ ڈاکٹر وزیر آغا، ڈاکٹر

انور سدید، نذر صابری، پروفیسر فتح محمد ملک، ڈاکٹر رشید امجد، منشیاد، ڈاکٹر مرزا حامد بیگ، محمد اظہار الحق، حمید شاہد، ڈاکٹر ایوب شاہد، ڈاکٹر ناصر عباس نیر، محسن بھوپالی، نثار اکبر آبادی، شبیم بخاری، ڈاکٹر روش ندیم، ڈاکٹر عبدالعزیز ساحر تے ہو رکئی مشہور لکھنے والے شامل ہے۔

۲۰۰۶ء توں مقامی بولی کیمبل پوری چ کہانیاں تے مضمون لکھنے شروع کیتے۔ ہک دو کہانیاں تے مضمون انک توں چھپن والے پنجابی رسالے ”وگیاں“ چ بی چھپے ہن۔ ۲۰۱۲ء چ ”تذکرہ شعرائے انک“ نے ناں نال ہک کتاب چھپی۔ ضلع کیمبل پور نے افسانہ نگاراں اُتے ”دستویز“ نے نامیں نال کتاب فروری ۲۰۱۹ء چ چھپی اے۔ جولائی ۲۰۲۰ء چ ”راہنمائے تعلیم“ نے نامیں نال کتاب چھپی۔ ہک کتاب ”کیمبل پوری بولی“ اُتے چھپنے نے مرحے چ اے۔ اس توں علاوہ مقامی بولی کیمبل پوری چ کہانیاں فی ہک کتاب ”سانجھ“ چھپنے ناراادہ وے۔ جنوری ۲۰۱۹ء توں سید نصرت بخاری نال رس کے انک توں ”ذوق“ نے نامیں نال ہک اردو رسالہ شروع کیتا جس نا ایڈیٹر آں۔

اُوہ

۱۱

ارشاد سیماب ملک

شہرے نے اس نکلے جنے علاقے آں ہن لوک نوں ابادی آکھن لگ پئے ہن
کیوں جے لوکاں کول اتد جانے کتھوں پیسا آیا جے اس نے آچھپیرے رنگ رنگ نیں
کوٹھیاں بن گئیں ون، تے اتوں نش پش کرنیاں موٹراں، پر اوہ نوک تاں چنگی طرحاں
جانے دن جنہاں فی جم پل اتھے فی ہئی، ہنیر اپینیاں ہی گدڑ تے مکتے بھونکنے ہئے، تے
لوک ادھروں لنگھنے ناناں بی نہیں چالے ہئے۔

دیے فی گل اے ادھے توں ودھ گھار ہندو آں نے وقتاں نے ہئے۔ جنہاں نا
والی وارث کوئی نہیں بچا اوہ تاں ابھوں ہی ڈھے گڑ گئے تے لوکاں فی مون بن گئی۔ گھج
اے بی مندی حالتاں ج کھلوتے ہئے جیہڑے مالکاں مجبور لوکاں اگے کرائے تے
چاھڑے وئے ہئے، انھاں ج ہک ادبی ہئے۔ اس توں پہلوں اس گھرے ج کوئی بی اتنا
چرتیں رہیا ہیا۔ کوئی تاں اس فی مندی حالتاں نے ہتھوں نس دینے بیا تے کوئی جناں
بھوتاں نے خوفے ج چارویہڑے بی نہیں لکنا ہیا۔ اس نیاں چنے تے سونے جہیاں دو
نکیاں نکیاں جکتیاں تے ہک جاکت بھی ہیا۔ زانیاں گلاں کرنیاں ہی اس فی زانی جتھے
بہہ ونجے اوہ جاہ بی سوہنی لگن لگ پیتی ہی تے اس ناں مونہہ اگی وانگن بھکھنا ہیا، اوہ جدوں
گل کرنی ہی تے ابھوں لگنا جیوں اس نے مونہیں چوں پھل پے ڈھینیں ہون۔

مینڈی اس ناں کوئی میل ملقات تے نہیں ہی پر ہک دیہاڑے میں اسماں
ڈاکٹر کول ویکھ ہیا۔ اس فی گڑی فی انگلی ج کچ گھب گیا ہیا تے ہو رکنے ناناں ٹیں گھستا ہیا
۔ اوہ دردے نال چیکنی ہی تے اس کولوں اپنی جاکتی آں ابھوں ویکھ نہیں ونجنا ہیا۔ اوہ
گڑی آں دے نال لائیاں بے سرت تھیا ڈاکٹر پچھے کدے ہدرنے تے کدے

بدر۔۔۔ ابھیوں لگن ہیہ جیوں اس ناساد جاکتی پچھے نکل ونجی۔۔۔ اس دیہاڑے توں پچھے
 میں اس نہیں مونہہ مہاندرے توں کجھ واقف جیہا ہو یا ہیاں۔ اس توں پچھے اوہ کئی داری
 نظری چ آیا پر اس نال کدے سلاں لیکم نیں ہوئی بئی۔ اس فی جاکتیاں مینڈی سنی نال
 کھیڈنے آسے گھار آوڑن تے مینڈھی اماں انھاں نال بہوں لاڈ کرے مینڈھی جاکتی نے
 لتھے وے چیرے تے جیہڑی ودھی گھٹی شے ہووے انھاں چاہ دیوے، کیس ویہ مینڈھی
 گھرے آلی ہسڑ کے اوہناں جھڑک چھوڑے۔ ”کی ہر دیلے کھپ پئی وئی ہونی نیں۔“
 اماں ای گل سن کے اُساں ٹوک دیوے۔۔۔

”کڑیے ابھیوں ناں کیتا کر۔ مینڈا کی گمایا نے۔ غریب ون تے کی
 وے۔۔۔ ای تے پھلاں وانگن ہُن کیہڑی جاہ انھاں فی کوہی اے انھاں کوٹھیاں آلے
 نے جاکتاں کڑیاں کولوں۔۔۔ جے توں۔ انھاں واں۔۔۔“
 اماں جاکتیاں ہو ر لڈے نال کول بھہا گھنیں تے آپ بی انھاں نال کھیڈن لگ
 پیوے۔۔۔ پر ہک دیہاڑے مینڈھی گھرے آلی انھاں بہوں ڈاڈھا جھڑکاتے وت مُر
 کے انھاں پیر نیں پایا۔ ہک دووہار اس نے گھرے چ رولا پیا پروکاں کوئی ایڈے کن نیں
 دھرے نہ اس نے گھرے تے کینڈی نظر مڑنی بئی اوہ تے دیہڑی دار مزدور ہیا۔

اس نے گھرے توں دو ترے گھر چھوڑ کے حافظ اوراں ناں گھر ہیا۔ اوہ
 وقت نیں نمازی تے خدا ترس جے لوک ہئے کسے فی چنگی مندی چ نیں ہئے نالے ابھیوں
 بی اوہ کجھ ڈر پوک جے ہئے، بھیلڑائیاں کولوں ابھیوں چھاہڑ کے لنگھ وینے ہئے جیہوں کوئی
 اکھوں انھاہ تے کنوں ڈورا ہووے۔

جمیلو ماسی ناں گ پچھ کوئی بی نیں ہیہ۔ غریبی چ لوکاں نے م کر کر کے جان گاں
 چھوڑی ہنئیس۔ مرادنی بی نے ہتھوں خون ٹھک ٹھک کے مویاس، اتوں جوان دھیاں

ویاے فی ہاڈاں چج ککھ چئے کر چھوڑے ہئے تے اوہ غماں فی ہاری شوہدی ہن بس وقتے
 آں پئی دھکا دینی ہئی۔۔۔ اے ڈی خان ناں سدھاناں تے اللہ دتہ ہیا پر او آپے آں اے
 ڈی خاں اکھوانا ہیا۔ اس ساری عمرو لیت چج کئی ہئی تے اُتھوں بہوں کج جوڑا اندا ہیا۔۔
 اس فی کوٹھی چج پیر رکھوتے بندے ناں مونہہ کھاناں کھل رہہ وینا ہیا۔۔۔ ہر ہک شے باہرے
 فی جائی جائی سچی وئی جیہڑا کوئی اُسے گھر روئے اوہ ہر کیس آں وڈیائی نال دسنا ہیا، ای شے
 میں فلانے ملکھ چوں آندی تے ای فلانے ملکھے چوں۔۔۔ شکارے فی رنج کے ٹھکر
 ہنیں۔۔۔ اس میں اگے بس کوئی چڑھے سہی اپنے شکارے نیاں لمیاں لمیاں چھوڑن لگ
 پیوے تے جدوں تک کوئی کن ناں پرتا گھنے اس نیاں گلں کتھے ممکن۔۔۔۔ پر ہک گل ہئی
 جے اس نے گھار کئی قسماں نیاں بندوقاں نے ڈھیر لگے دیئے ہئے تے چنگلی چنگلی نسلاں
 نے شکاری کتے بی پالے وئے ہنیں۔۔۔۔ اس میں پتر بی اس کووں کوئی گھٹ نہیں
 ہئے۔۔۔۔۔ کوئی بی نویں ماڈل فی گڈی اتہی نہیں ہئی جیہڑی اے ڈی خان فی دھیاں
 پتراں نے پیراں تلے نہ ہووے۔۔۔۔۔ ابادی چج ہور بی امیراں نے گھار ہئے پر سیکٹری اے
 ڈی خان فی ٹکڑاں بندا ہیا۔ اس بی آپنے وقتں چج چنگاں حلال حرام اکٹھا کیتا ہیا، تے
 ہن پچھلی عمراں چج اس تاں مسیت تپ گھدی ہئی پر انھں دوہاں فی اولاداں فی آپے
 چوں لگت بازی رہنی ہئی۔ کوئی نویں شے اے ڈی خان نے گھار آونجے تے اگلے
 دیہاڑے سیکٹری نے گھار بی آئی وئی ہووے۔ دویں گھار اس گلں ہئی دوئی فی ٹوہ چج لگے
 رہنے ہئے کدھرے کوئی انھاں کووں ودھ کے کجھ نہ چاہ گھنے۔

اللہ یکشے دینے گھارے آں اُساں کون نہیں جانا ہیا۔ شوہرے اپنی ساری عمر مٹی چج
 رول دتی ہئی جدوں تک جین رہیا لوکاں اُساں پیراں چج ہکا کھلا دھرو کنیاں نکا۔۔۔۔ اس
 نے جئے کدے کیس نواں چیز انہیں نکا ہیا۔۔۔۔۔ مویاں مر گیا بر بہوں اوکھی بھی ڈس۔۔۔۔۔ بن

تکو اس میں پترے آں تحصیلدارے تلے نوکر کی ہو یا، دیہاڑی لکھاں پیا اڈانا تے چھن
 آلا کوئی نہیں۔۔۔۔۔ جائی جائی زمی وکھری دہائی ونیس تے گھرے آں ایہجوں رکھ دھیاں
 جیوں وزیر تال ایہائی ہو دے۔۔۔۔۔ زنائی تے دھیں پتر روز سوٹ بوٹ لاکے گڈیاں چ
 پئے پھر نے ہون۔ آپ اوڈھول واجیاں تے سانگاں نابہوں شوقی ہیا۔ لوک اوساں
 دوروں دوروں اپنے ویائے نی وھوتاں دینے آں پونچے وئے ہونے ہئے۔ کیوں جے۔
 او۔۔۔۔۔ توں میں نے ویائے تے بی نوناں ناں مینہہ و سادینا ہیا۔ کچھ آلی جائی تے اونوناں
 نیاں دھیں کھول دینا ہیا تے پڑے چے اس نی ٹکرا ناں کوئی رہنا نہیں ہیا۔ وڈی عید
 نیڑے پئی آئی ہئی تے مینڈھی گھرے آلی روز مینڈھے کئے چ پھوک چھوڑے:

”کڑیاں جاکتاں نے چیریاں واسے کچھ پیے تنخواہ چوں بچے کے
 رکھیو۔ ادھروں اماں کن کھا ونجے“ قربانی آسے جیہڑی کمیٹی پائی وئی اے اس نا کوئی پتہ
 نیواں۔۔۔۔۔ پترتوں بقریدی نی فکر کریں۔۔۔۔۔“

دفتر چے بی ہر کسے ناں ایہا رول ہیا۔ تنخواہ دار بندے آسے عام دیہاڑے
 اوکھے ہووینے ون اتوں عید ورھیں آ ونجے تے رکتھے گزر ہونی۔ بقریدی توں دو
 دیہاڑے پہلوں میں اوکھا سوکھ ہک، راجیہا لیلہ گھن آندا تے اماں سکھے ناں سا گھدا جے
 قربانی ناحق ادا ہو ونجے، اوہ سو ہنار ب تے بس نیماں ویکھنا۔!

باہراے ڈی خان نے نوکر دو دھان کھن چے پلے تے ہاراں نال جے وئے
 ہک ٹکڑے جے داندے آں قبو کیتیاں ابادی نی گلیں چ پئے پھرانے بنے جیہڑا کل ای
 اے ڈی خان پنج لکھ وچ آندا ہیا۔ اگے اگے داندے پچھے جاکتوں نارولار پاتے کھیڈ
 تماشا۔۔۔۔۔ روئے پائے سیکٹری اوراں تے نالے دینے کھارے نے پترے اے ڈی
 خان کولوں بی ودھ کے ٹکڑا ڈنگر منڈیوں مل آندا ہیا۔ سیکٹری نے ڈنگرے نے مالکے اس

ناں مل پند ہراں لکھ لایا ہیا، تے دینے کھارے نے جاکتے بی انھاں کولوں کوئی گھٹ مل
 نانئیں گھدا ہیا۔ ہر پاسے بقریدی فی تیاری تے لوکاں فی ٹر پھر لگی وئی ہئی، نماشاں پٹیاں^{۱۱}
 پٹیاں ہٹیاں اس نے گھرے چوں رو لے فی واز آئی۔ اسان بھی کوئی ایڈے کن نہیں
 دھرے کیوں جے یہہ کوئی نویں گل نہیں ہئی، اس دسی ہئی جے انھاں جنا تریمتی ناتنگی
 چکھوں آنے ایہڑے رولا ہیا۔ میں جدوں جاکتاں ناچیرا کپڑا تے ہور شٹیاں گھسن کے
 چرکا جیہا گھرے آں مڑاں تے تاں اس نے گھار چپ چڑنگ ہئی۔ میں روٹی ٹکر کھا کے
 سونے کی کیتی جے فزری موٹہ ہنیرے اٹھنا ہیا۔

فز رہوئی تے نھا دھو کے نماز پڑھی تے اجی فی قبران تے پھیرا پا کے جاکتے آں
 گھروں نال لایا تے عید گا ہے آں ٹر گیاں۔ اسان پیو پترے عیدی فی نماز پڑھی تے ہک
 دوہاں بندیاں عید مل کے تر کھے نال قدم گھرے دسیں پئے ون جے بقرید کرنی ہئی۔ ابادی
 ج اے ڈی خان، سیکٹری تے دینے کھارے نے ٹکڑے ڈنگر ہاراں سنگاراں ناں سچے
 وے کو سینے آسے تیار کھلوتے وئے ہئے۔ اسی مسے گلی نے کونے تک پونچے ہی
 ہوساں جے گلی وچ مڑاں تریمتیاں نا رولا تے اکٹھ دیکھا۔ میں تر کھے نال جاکتے آں
 بوہے واڑ کے اس نے گھرے دائیں نس پیا، بندیاں نے اکٹھ آں چیر کے میں اگے پیا لگنا
 ہیاں جے کنے واڑ پئی

”جاکتاں کنڈا بی چھے تے ادھناں تے دکھنا ہیا، سمجھ نہیں آنی ظالے
 کبجیوں مشوماں کوہ کے آپ پھٹی لاگدیس۔۔۔“

مینڈھی اکھیاں اگے سیت ہک ہنیرا جیہا آگیا تے، نہہ ابجیوں لگا جیوں اے
 ڈی خان، سیکٹری تے دینے کھارے ناں پتر ٹو کے، منڈھیاں تے چھریاں چاے کے کیس
 نے جاکتاں پئے ٹنگنیں۔ (۵۲)

عظمت عاصی

۱۱

عظمت عاصی اٹک شہر نے شمس باغ گرامیں ج ۶ جون ۱۹۷۱ء وچ صوبہ خٹ نے گھارا اکھ کھولی۔ پرائمری سکول سروالہ ج پنجویں تک پڑھاوت اسی گرامیں نے مڈل سکول چوں اٹھویں پاس کیتی۔ میٹرک پرائیویٹ طور تے راول پنڈی بورڈ توں ۱۹۸۹ء وچ کیتا۔ میٹرک توں بعد ۱۹۹۵ء وچ گورنمنٹ گرلز کیمونٹی ماڈل سکول پوڑمیانہ حسن ابدال ج کلاس فور نو کر ہوئے۔ نوکری نے نال پرائیویٹ طور تے پڑھائی بی جاری رکھی۔ ۲۰۰۰ء وچ علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی توں ایف اے پاس کیتی ۲۰۰۳ء وچ اسی یونیورسٹی توں بی اے کیتا تے ایم اے اردو پنجاب یونیورسٹی توں ۲۰۱۲ء وچ کیتا۔ ۱۹۹۷ء آں بوائز پرائمری سکول وچ لادتا گیا۔ ۲۰۰۰ء وچ بوائز پرائمری سکول دکھنیر تبادلہ ہويا ۲۰۰۳ء توں گرلز ہائی سکول منہاس ہیس کامرہ ج ڈیوٹی پئے دینین۔ ۱۹۹۱ء وچ شاعری شروع کیتی ۱۹۹۳ء توں کہانیاں لکھنے تے لک بدھا دیا نیں اردو توں ودھ پنجابی زبان نال جڑت اے۔ انھاں نیاں کہانیاں پنجابی نے رسالے ”مٹی“ وروئے تے کئی دوائے رسالے آں جھپدیاں ریاں۔

اٹک نی ادبی تنظیم ”قدیل ادب“ نے ۱۹۹۵ء وچ سیکریٹری تے وٹ ۱۹۹۶ء توں ۱۹۹۷ء تک نائب صدر رہن۔ ۲۰۰۶ء ”بزم سخن“ نے نائیں نال اپنی ہک دکھری ادبی تنظیم بنائی جیہڑی دوترے اجلاس توں اگے ناودھ سکی۔ اس توں پہلوں ”حرف وندا“ نے نائیں نال اٹک توں ہک رسالہ چھاپا جس نے دوہی شمارے چھپن۔ اس توں علاوہ ”ہروٹائم“ نے ۱۹۹۶ء سے ۲۰۰۷ء تک ادبی صفحے نے انچارج رہے۔ کجھ سال پہلوں ج بیت اللہ فی سعادت ملی نیں۔ سفر ج، اردو، ایے ”دھوم بہاروں کی“ پنجابی تے اردو شاعری توں علاوہ پنجابی کہانیاں بی چھپن واسے تیار نیں۔ (۵۳)

سچ پڑچی

۱۱

عظمت عاصی

گرائیں وچ ہک نویں ڈاکیے فی بدلی ہوئی، اس ناناں اللہ دتا ہیا۔ اس نا اپنا
گراں چنگا سارا دور ہیا اس آسے اسی گرائیں وچ ہک مکان کرائے تے گھن کے رہن لگ
پیا۔ شہر روز آنے جانے آلا بندہ ہیا کیوں جے اسان روزنی ڈاک آنی پیتی ہئی۔ دتا مزاجے
ناں چدک تے ترکھا جیہا بندہ ہیا۔ کجھ گرائیں جیہڑے فوج وچ ہئے اوہ ہر مہینے گھار منی
آؤر بھیجنے ہئے۔ دتا ای پہچانے نے پیسے گھننا ہیا اسی طرحاں بے رنگ خطاں نے جرنے بی
وصول کرنا ہیا۔

کجھ مدد لکھاتے گرائیں نے لوکاں نال اس ناواہ پیار بہوں ہو گیا۔ پر اوہ آپنی
کھوٹی کوڈی بی کیس بول نیس چھوڑنا آیا۔ بھلی گل اے۔۔۔۔۔ اوہ لوکاں نے پیسے کھاپی وینا
ایہ تے اتوں لوکاں نیں تریفاں اتنیاں کرنا ہیا جے گرائیں نا کوئی بندہ بی اسان مندا نیس آکھن
ہیا۔ لوک کماں وچ اس فی مدد کرنے ہئے تے ایجوں ای اوہ بی ایہناں نے کماں کاجاں وچ
ہتھ وٹا نا ہیا۔

گرائیں وچ ہک ہور بی پردیسی شیرخان گجر بی رہن ہیا جیہڑا شیر و مشور رہو گیا
ہیا۔ ای نیوب ویل تے مدد مہیا، اسان گرائیں نا پانی، مفت نیس آیا تے بدبھنسی فی شکایت
جیہی ہو گئیس، گرائیں نے حکیم اسان ادرک نے استعمال نا مشورہ دتا۔ جدوں ادرک
گرائیں فی کسی ہٹی تو نہیں ملی تے شیر و آں شہروں منگوانے فی بجھی اس دتے ڈاکی آں پنج
روپے دینیاں آپنی غرض دی۔

بہوں چرتا کیں اوہ دتے آں پنج روپے دینا ریا تے اوہ ہر داری ہک روپے فی
ادرک گھن کے چار روپے آپے، رنار ہیا۔ شیر و آں اس فی اس حرکت تے کدے بی شک

نئیں ہو یا، الناس ناں شکر گزار ہیا۔ دتا جدوں بی شیر و آں اس فی شے آن کے دینا تے اس نے مونہے چوں ٹکنا ”یار ادیتیا مینڈی بہوں مہربانی اے“ ای سن کے دتا آپنیاں مچھل وچ ہسندیاں جواب دینا ”یار مہربانی کیہڑی گل فی بندہ ای بندے نے کم آناوے۔“

ہک دیہاڑے کی ہو یا جے شیر و دتے نے گھار پوہنچتے پتہ چداں جے اوہ شہر ٹر گیا وے، شیر و بہوں پریشان تھیا تے سوچاں چ پے گیا بن شہر آپے ونجے کیہ کرے۔۔۔ اوہ سوچتی پیا۔۔۔ خدائی کرنی ای ہوئی جے بڈھا کھس پنشن واسے شہر وینا پیا ہیا، شیر و اساں پنج روپے دتے۔۔۔ پیشی نا ویدا ہیا تے شیر و لکر کھار یا ہیا اس نا بوہا کھڑکا شیر و اتھوں ای پچھ کون اے؟ جواب چ بڈھے کھمبے فی واز آئی ”شیر و زرا باہر آ“ شیر و ننگے پیر جلدی نال باہر آیا تے جدوں اس کولوں ادراک گنن لگاتے حیران ہو یا جے دتے فی آندی درک کولوں چوکی ساری ودھ اہئی، شیر و پچھا ”بابا میں پنج روپے فی ادراک آکھی ہئی ای توں کتنے فی گھن آیا دیں؟“ اگوں کھمبے جواب دتا ”نئیں یر مانہہ جنگی طرحاں یاداے جے میں ریڑھی آلے آں پنجوں نانوٹ دینیاں آکھا، اس مانہہ اتنی تول دتی۔“

اگلے دیہاڑے و ت شیر و دتے آں آڈر دتا تے جدوں اوہ مڑا تے اس اتنی ای ادراک آندی جتنی پہوں۔۔۔ اساں دتے نے فراڈ تے شک پیا، اس توں پہوں اوہ کھمبے تے ہسا ہیا جے کوئی ہما تر بھلا تے چنگا ہی بھلا، شیر و خیال کیتے جے دتا مٹی پلینت کرنا پیا تے کیوں نا اوہ سچ پڑتی کرے تے ہن کیں ہو ری کولوں کم گھنے۔ سو یر ہوئی تے دتا اس نا انتظار کر کے چلا گیا۔ شیر و گھروں نکلاتے وڈے راہے چ آ گیا، اساب ہک جاتک ملا جیہڑا کالج وینا پیا ہیا۔ شیر و اساں پنج روپے دے کہ اپنی غرض دی۔ پیشی ویے جدوں اوہ جاتک ادراک دینے واسے آیا تے اوہ کھمبے فی آندی وئی ادراک وانگوں چوکی ساری ودھ ہئی۔ اس ویے دتا بی ایہناں کولوں اکھیاں چھپا کے لکھی وینا ہیا۔ شیر و ادراک گھر چھوڑ کے جلدی نال دتے

ڈاکی نے بوبے تے آن کھلوتا۔ بوبا کھڑکایا تے اندروں دتے نی زنانی پچھ ”کون
 اے“ شیر و آکھا ”دتے گدڑاں آکھ باہر شیر و آیا دئے“ اوہ بولی ”جی دتا تے گھار نہیں اے“
 شیر و پھر گیا تے آکھن لگا ”اوہ بن ای تے گھار پوہنچا وئے“ اوہ اگوں کمبیاں بولی ”بھائی
 میں سچ آکھنی پئی آں، اوہ گھار نہیں آیا“۔ شیر و غصے چ بولا ”ناہہ لگنا اس تداں بی کدے
 سدھ نہیں کیتی“۔ ای گل کر کے شیر و ٹریا۔ دتا گھرا آئے تے زنانی اس فی خبر گدی۔۔ اوہ چپ
 کر کے سبھ کچھ سننا رہیا۔۔ زنانی پچھ ”ہن بولنا کیوں نہیں“۔ اوہ سوچی پئے گیا
 ۔۔۔ ”بول کی۔۔ شیر و آں تے میں صرف اور ک آن کے دینا ریاں، میں تے اس ویلے
 نا سوچن پیاں جدوں سارے گرائیں آلے مینڈے ہتھوں منگوائیاں شہیوں نے اصل
 ملے نی سچ پڑتی نہ کرن لگ بیوں“، (۵۴)

حوالے

- ۱۔ ارشد علی زئی، چھپچھ کے منتخب شعراء کا تذکرہ (مضمون) مجلہ سنگم، گورنمنٹ کالج حضرو ۲۰۱۲ء ص ۱۰۴
- ۲۔ ایضاً ص ۱۰۶
- ۳۔ ارشد محمود ناشاد، ڈاکٹر، چھاپچی بولی، پنجابی ادبی سنگت انک ۲۰۰۳ء ص ۳۴
- ۴۔ ایضاً ص ۳۵
- ۵۔ ارشد محمود ناشاد، ڈاکٹر، چھاپچی بولی، پنجابی ادبی سنگت انک، ۲۰۰۳ء ص ۳۹
- ۶۔ ایضاً ص ۴۰
- ۷۔ ارشد محمود ناشاد، ڈاکٹر، ضلع انک دے پنجابی شاعر، پنجابی ادبی سنگت انک ۱۹۹۵ء ص ۴۲
- ۸۔ سکندر خاں، دامن اباسین، ملی کتب خانہ ویسہ ۲۰۰۳ء ص ۳۵۱
- ۹۔ ارشد محمود ناشاد، ڈاکٹر، چھاپچی بولی، پنجابی ادبی سنگت انک، ۲۰۰۳ء ص ۴۱
- ۱۰۔ سکندر خاں، دامن اباسین، ملی کتب خانہ ویسہ ۲۰۰۳ء ص ۳۵۲
- ۱۱۔ ایضاً
- ۱۲۔ ارشد محمود ناشاد، ڈاکٹر، چھاپچی بولی، پنجابی ادبی سنگت انک، ۲۰۰۳ء ص ۴۰

- ۱۳۔ سکندر خاں، دامن اباسین، ملی کتب خانہ ویسہ ۲۰۰۴ء ص ۳۷۰
- ۱۴۔ ناشاد، ارشد محمود (مضمون)، بابا گلاب، حیاتی تے شاعری، مشمولہ، انک نمبر، تہماہی پنجابی ادب لاہور ۱۹۹۸ء ص ۶۷
- ۱۵۔ ایضاً ص ۷۰
- ۱۶۔ محمد سلیمان، شیخ، کلام، مملوکہ، شیخ محمد سلیمان، کالو خورد انک
- ۱۷۔ منظور عارف کا کلام (مرحوم) احمد جاوید کی زندگی میں ان سے حاصل کیا گیا
- ۱۸۔ غلام ربانی فروغ، دستار ہوئے گراں، پنجابی ادبی سنگت انک ۲۰۰۴ء ص ۳۰
- ۱۹۔ ثقلین انجم، چھمائی ونگاں، جنوری توں جون، جمالیات پبلی کیشنز انک ۲۰۱۷ء ص ۶۹
- ۲۰۔ مشتاق عاجز، پھلائی، پنجابی ادبی سنگت انک ۲۰۱۶ء ص ۹۳
- ۲۱۔ ایضاً ص ۹۵
- ۲۲۔ ایضاً ص ۱۲۳
- ۲۳۔ ایضاً ص ۱۶۵
- ۲۴۔ توقیر چغتائی، وٹو ہنا، چغتائی پبلشرز ۲۰۱۳ء ص ۱۷
- ۲۵۔ ایضاً ص ۲۷
- ۲۶۔ ایضاً ص ۴۱
- ۲۷۔ ثقلین انجم، چھمائی ونگاں، جنوری توں جون، جمالیات پبلی کیشنز انک ۲۰۱۷ء ص ۹۳
- ۲۸۔ حسین امجد، طاہر اسیر، جمالیات، (جنوری تا مارچ) جمالیات پبلی کیشنز انک ۲۰۱۸ء ص ۹۸
- ۲۹۔ ایضاً ص ۱۰۷
- ۳۰۔ ایضاً ص ۱۰۹
- ۳۱۔ ثقلین انجم، چھمائی ونگاں، جنوری توں جون، جمالیات پبلی کیشنز انک ۲۰۱۷ء ص ۱۰۳
- ۳۲۔ ایضاً ص ۷۳
- ۳۳۔ ایضاً ص ۸۹
- ۳۴۔ سید نصرت بخاری، شخصیات انک، جمالیات پبلی کیشنز انک ۲۰۱۷ء ص ۱۴

۳۵۔ ثقلین انجم، چھماہی ونگاں، جنوری توں جون، جمالیات پہلی کیشنز انک ۲۰۱۷ء ص ۷۵

۳۷۔ ثقلین انجم، چھماہی ونگاں، جون توں دسمبر، جمالیات پہلی کیشنز انک ۲۰۱۸ء ص ۵۱

۳۸۔ ایضا

۳۹۔ وقار احمد آس، ارشد سیما ملک، سہ ماہی قندیل انک، ۲۰۰۴ء ص ۹۲

۴۰۔ پروین ملک (انٹرویو) مسعود ماسی، ایس بی ایس، پنجابی ریڈیو، دسمبر ۲۰۱۴ء

۴۱۔ سیما، ارشد ملک، دستاویز، جمالیات پہلی کیشنز انک، ۲۰۱۹ء ص ۳۱۴

۴۲۔ مرزا حامد بیگ، قصہ کہانی، پنجابی ادبی بورڈ لاہور، ص ۷۵

۴۳۔ سیما، ارشد ملک، تذکرہ شعرائے انک، قندیل ادب انک ص ۱۷۸

۴۴۔ وقار احمد آس، ارشد سیما ملک، سہ ماہی قندیل انک ۲۰۰۵ء ص ۵۰

۴۵۔ ثقلین انجم، چھماہی ونگاں، جنوری توں جون، جمالیات پہلی کیشنز انک ۲۰۱۷ء ص ۴۱

۴۶۔ سیما، ارشد ملک، دستاویز، جمالیات پہلی کیشنز انک، ۲۰۱۹ء ص ۲۳۳

۴۷۔ ایضا ص ۲۳۵

۴۸۔ سیما، ارشد ملک، دستاویز، جمالیات پہلی کیشنز انک، ۲۰۱۹ء ص ۳۳۶

۴۹۔ ایضا ص ۳۳۷

۵۰۔ ثقلین انجم، چھماہی ونگاں، جنوری توں جون، جمالیات پہلی کیشنز انک ۲۰۱۷ء ص ۴۹

۵۱۔ سیما، ارشد ملک، دستاویز، جمالیات پہلی کیشنز انک، ۲۰۱۹ء ص ۳۴۳

۵۲۔ ثقلین انجم، چھماہی ونگاں، جمالیات پہلی کیشنز جون توں دسمبر ۲۰۱۸ء ص ۳۵

۵۳۔ سیما، ارشد ملک، دستاویز، جمالیات پہلی کیشنز انک، ۲۰۱۹ء ص ۳۴۷

۵۴۔ ایضا ص ۳۴۸

